

॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मस्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249

Websiet : www.kobatirth.org

Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
(079) 26582355

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
પ્રણિત
ભાવના બોધ-મોક્ષમાળા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગાજમ,
અગાસ.

ॐ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પ્રણીત

ભાવનાબોધ-મોક્ષમાળા.

અંતર્ગત સિંધુબિંદુરૂપ

ખારભાવના અને ખાલાવબોધ શિક્ષાપાઠ.

કર્તા:-

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રવજીભાઈ.

પ્રકાશક :-

રાવજીભાઈ છગનભાઈ દેસાઈ;

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ;

પોસ્ટ બોરીઆ; સ્ટેશન અગાસ, વાયા આણંદ.

“જેણે આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.”
—નિર્મિત પ્રવચન.

જ્ઞાન, ધ્યાન, વૈરાગ્યમય,
ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના,
તે ઊતરે ભવપાર.

પુનર્મુદ્રણ	વીર સંવત	સને	વિક્રમ સંવત
પ્રત ૩૦૦૦	૨૪૯૦	૧૯૬૪	૨૦૨૦

પ્રકાશક : રાવજીભાઈ જગનભાઈ દેસાઈ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ;
પોસ્ટ બોરીઆ; સ્ટેશન અગાસ; વાયા આણંદ.

મુદ્રક : જયંતી દલાલ; વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

મુમુક્ષુઓને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવામાં આ
મોક્ષમાળા
સર્વ રીતે સહાયક થાયો એ આ પ્રકાશનનો
હેતુ છે.

ૐ

અહો સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને
સત્સમાગમ.

સુષુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર,
પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર,
દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ
અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક,
સ્વરૂપ પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ,
અને

પૂર્ણવીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં
કારણભૂત,
છેલ્લે

અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી
અનંત અવ્યાખ્યાય સ્વરૂપમાં
સ્થિતિ કરાવનાર !
ત્રિકાળ જયંવત વર્તો !
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ
'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.'

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વર્ષ ૧૬ મું

જન્મ : વવાણીયા

દેહોત્સર્ગ : રાજકોટ

વિ. સં. ૧૯૨૪, કારતક સુદ ૧૫

વિ. સં. ૧૯૫૭, ચૈત્ર વદ ૫

અનુક્રમણિકા

ભાવનાબોધ:-દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાસ્વરૂપ દર્શન

વિષય.	પૃષ્ઠ
ખરું સુખ શામાં છે ?	૧
પ્રથમ દર્શન આરભાવના	૭
પ્રથમ ચિત્ર અનિત્યભાવના	૯
દ્વિતીય ચિત્ર અશરણુભાવના	૧૩
તૃતીય ચિત્ર એકત્વભાવના	૨૦
ચતુર્થ ચિત્ર અન્યત્વભાવના	૨૯
પાંચમ ચિત્ર અશુચિભાવના	૩૭
અંતર્દર્શન પદ્યચિત્ર નિવૃત્તિબોધ	૪૨
સપ્તમ ચિત્ર આશ્રવ ભાવના	૫૫
અષ્ટમ ચિત્ર સંવરભાવના	૫૬
નવમ ચિત્ર નિર્જરાભાવના	૫૮
દશમ ચિત્ર લોકસ્વરૂપ ભાવના	૬૦

મોક્ષમાળા-(બાલાવબોધ) :-

શિક્ષાપાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
	ઉપોદ્ધાત	૬૨
૧	વાંચનારને ભલામણ	૬૯
૨	સર્વમાન્ય ધર્મ (કાવ્ય)	૭૦
૩	કર્મના ચમત્કાર	૭૧
૪	માનવ દેહ	૭૨
૫	અનાથીમુનિ ભાગ ૧	૭૪

શિક્ષાપાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૬	અનાથીમુનિ ભાગ ૨	૭૫
૭	„ ભાગ ૩	૭૮
૮	સત્ દેવ તત્ત્વ	૮૦
૯	સત્ ધર્મ તત્ત્વ	૮૧
૧૦	સદ્ગુરુ તત્ત્વ ભાગ ૧	૮૩
૧૧	„ „ ૨	૮૪
૧૨	ઉત્તમ ગૃહસ્થ	૮૬
૧૩	જિનેશ્વરની ભક્તિ ભાગ ૧	૮૭
૧૪	„ „ ભાગ ૨	૯૦
૧૫	ભક્તિનો ઉપદેશ (કાવ્ય)	૯૨
૧૬	ખરી મહત્તા	૯૨
૧૭	બાહુબળ	૯૪
૧૮	ચારગતિ	૯૫
૧૯	સંસારને ચાર ઉપમા ભાગ ૧	૯૮
૨૦	„ „ ભાગ ૨	૧૦૦
૨૧	બારભાવના	૧૦૨
૨૨	કામદેવ શ્રાવક	૧૦૩
૨૩	સત્ય	૧૦૫
૨૪	સત્સંગ	૧૦૭
૨૫	પરિગ્રહને સંકોચવે	૧૧૦
૨૬	તત્ત્વ સમજવું	૧૧૨
૨૭	યત્ના	૧૧૪
૨૮	રાત્રિભોજન	૧૧૫
૨૯	સર્વજીવની રક્ષા ભાગ ૧	૧૧૭
૩૦	„ „ ભાગ ૨	૧૧૮
૩૧	પ્રત્યાખ્યાન	૧૨૧

૭

શિક્ષાપાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૩૨	વિનયવડે તત્ત્વની સિદ્ધિ ...	૧૨૨
૩૩	સુદર્શન શેઠ ...	૧૨૪
૩૪	બ્રહ્મચર્ય વિષે સુભાષિત (કાવ્ય) ...	૧૨૬
૩૫	નવકારમંત્ર ...	૧૨૭
૩૬	અનાનુપૂર્વી ...	૧૨૯
૩૭	સામાયિક વિચાર ભાગ ૧ ...	૧૩૧
૩૮	” ” ” ૨ ...	૧૩૩
૩૯	” ” ” ...	૧૩૫
૪૦	પ્રતિક્રમણ વિચાર ...	૧૩૭
૪૧	ભિખારીનો ખેદ ભાગ ૧ ...	૧૩૯
૪૨	” ” ” ૨ ...	૧૪૦
૪૩	અનુપમ ક્ષમા ...	૧૪૨
૪૪	રાગ ...	૧૪૪
૪૫	સામાન્ય મનોરથ (કાવ્ય) ...	૧૪૫
૪૬	કપિલમુનિ ભાગ ૧ ...	૧૪૬
૪૭	” ” ૨ ...	૧૪૭
૪૮	” ” ૩ ...	૧૪૯
૪૯	તૃષ્ણાની વિચિત્રતા (કાવ્ય) ...	૧૫૨
૫૦	પ્રમાદ ...	૧૫૩
૫૧	વિવેક ઓટલે શું ? ...	૧૫૫
૫૨	જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે ઓધ્યો ? ...	૧૫૬
૫૩	મહાવીર શાસન ...	૧૫૮
૫૪	અશુચિ કોને કહેવી ...	૧૬૧
૫૫	સામાન્ય નિત્ય નિયમ ...	૧૬૩
૫૬	ક્ષમાપના ...	૧૬૪
૫૭	વૈરાગ્ય એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે ...	૧૬૫

શિક્ષાપાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૫૮	ધર્મના મતભેદ ભાગ ૧	૧૬૬
૫૯	” ” ” ૨	૧૬૮
૬૦	” ” ” ૩	૧૭૦
૬૧	સુખવિષે વિચાર ભાગ ૧	૧૭૩
૬૨	” ” ” ૨	૧૭૫
૬૩	” ” ” ૩	૧૭૬
૬૪	” ” ” ૪	૧૭૯
૬૫	” ” ” ૫	૧૮૦
૬૬	” ” ” ૬	૧૮૩
૬૭	અમૂલ્ય તત્ત્વ વિચાર (કાવ્ય)	૧૮૫
૬૮	જિતેન્દ્રિયતા	૧૮૬
૬૯	બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ	૧૮૮
૭૦	સનતકુમાર ભાગ ૧	૧૯૦
૭૧	” ” ૨	૧૯૨
૭૨	પત્રીશ યોગ	૧૯૩
૭૩	મોક્ષ સુખ	૧૯૫
૭૪	ધર્મ ધ્યાન ભાગ ૧	૧૯૮
૭૫	” ” ૨	૨૦૦
૭૬	” ” ૩	૨૦૨
૭૭	જ્ઞાનસંબંધી બે બોલ ભાગ ૧	૨૦૩
૭૮	” ” ” ૨	૨૦૪
૭૯	” ” ” ૩	૨૦૬
૮૦	” ” ” ૪	૨૦૮
૮૧	પંચમકાળ	૨૦૯
૮૨થી૯૮	તત્ત્વાવબોધ ભાગ ૧ થી ૧૭	૨૧૧
૯૯	સમાજની અગત્ય	૨૩૪

૯

શિક્ષાપાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૧૦૦	મનોનિગ્રહનાં વિધાં ...	૨૩૫
૧૦૧	સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય મહાવાક્યો ...	૨૩૬
૧૦૨	વિવિધ પ્રશ્નો ભાગ ૧ ...	૨૩૭
૧૦૩	” ” ” ૨ ...	૨૩૮
૧૦૪	” ” ” ૩ ...	૨૩૯
૧૦૫	” ” ” ૪ ...	૨૪૧
૧૦૬	” ” ” ૫ ...	૨૪૨
૧૦૭	જિનેશ્વરની વાણી (કાવ્ય) ...	૨૪૩
૧૦૮	પૂર્ણ માલિકા મંગલ (કાવ્ય) ...	૨૪૪

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૪	એને	એને
૧૩	૮	દ્વિતીય	દ્વિતીય
૧૪	૯	ઝરણાં	ઝરણાં
૧૭	૧૬	ઉપરથી	ઉદરથી
૧૯	૨૩	વિશેષે	વિશેષ
૨૧	૬	નભિરાજપિ	નભિરાજર્ષિ
૨૩	૧૦	હે વિપ્ર ?	હે વિપ્ર !
૨૬	૧૮	‘ હે પ્રિય ?	“ હે વિપ્ર !
૩૬	૧	ભવનને	ભુવનને
૪૦	૨	પ્રપચ	પ્રપંચ
૪૭	૨૪	યતિપણું પાળવું	યતિપણું પામવું તેમ પાળવું
૪૯	૧૦	શેલડીને	શેલડીની
૫૦	૧૭	શાસ્ત્રથી	શાસ્ત્રથી
૬૫	૧૨	ભલા	ભલા.
૭૦	૪	પાળો	પામે
૭૪	૧૨	મડિકુક્ષ	મંડિકુક્ષ
૪૩	૪	પોપાણુ	પોપણુ
૪૪	૬	કુટુંબ	કુટુંબ
	૧૬	આમ્રાય	આમ્રાય
૯૫	૧૫	માનનનો	માનનો
૧૦૬	૧૨	“અજ” એટલે “ત્રીહિ.”	“અજ એટલે ત્રીહિ.”
	૧૫	હું	“ હું
૧૧૨	૧૭	‘ અર્થ	અર્થ’
૧૧૫	૧૨	પ્રકારનાં	પ્રકારમાં

૧૧

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૪	૧૪	ઉત્તરાધ્યનમાં	ઉત્તરાધ્યયનમાં
૧૨૮	૩	અંગુઠા	અંગૂઠા
	૨૪	એક	ઉ૦—એક
૧૨૯	૧૫	આનુપૂર્વી	અનાનુપૂર્વી
૧૩૧	૭	આનુપૂર્વીની	અનાનુપૂર્વીની
૧૩૭	૭	નાખેવો	નાખવો
૧૪૦	૨૦	ત્યાંજ	ત્યાંજ તે
૧૪૧	૧૮	પ્રશ્નાત્તાપ	પશ્ચાત્તાપ
૧૪૨	૧૧	જરા	જરા
૧૪૬	૨૨	નથી	નથી
૧૪૭	૭	કપિલ—	કપિલ
૧૪૯	૧૮	ઊતરાય નહીં	ઉતરાય નહીં.
૧૫૩	૧૭	શિક્ષાપાઠપાઠ	શિક્ષાપાઠ
૧૫૭	૯	એને	અને
૧૬૪		સવ	સર્વ
૧૬૭	૧૧	કુતર્કવાદિ	કુતર્કવાદી
૧૭૪	૧૫	અતાવતા	અતાવવા
૧૭૬	૨૧	સ્થિતિ	સ્થિતિ
૧૭૭	૨૦	એકે	એકો
૧૮૫	૧૦	અનત	અનંત
૧૮૬	૨૩	મળના	મળનાં
૧૮૯	૫	કર્મનાં ફળ	કર્મના ફળના

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પ્રણીત

ભાવનાખોધ

દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાસ્વરૂપદર્શન

ખરું સુખ શામાં છે ?

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉન્નવળ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં અંપલાવું એ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉન્નવળ આત્માઓ સંસારના માથિકે પ્રપંચમાં દર્શન દે છે ત્યાં સુધી, તે કથનની સિદ્ધતા ક્વચિત્ દુર્લભ છે; તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એ કથનનું પ્રમાણ કેવળ સુલભ છે, એ નિઃસંશય છે.

એક નાનામાં નાના જંતુથી કરીને એક મહોન્મત્ત હાથી સુધીનાં સઘળાં પ્રાણીઓ, માનવીઓ અને દેવદાનવીઓ એ સઘળાંની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એથી કરીને તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં ગુંથાયા રહે છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આરોપ કરે છે. અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ છે કે તે આરોપ વૃથા છે. એ આરોપને અનારોપ કરવાવાળાં વિરલાં માનવીઓ વિવેકના પ્રકાશવડે અદ્ભુત પણ અન્ય વિષય પ્રાપ્ત કરવા કહેતાં આવ્યાં છે. જે સુખ લયવાળાં છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહા તાપ છે, જે

૨

ભાવનાબોધ

વસ્તુ લોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યા છે; તેમજ પરિણામે મહા તાપ, અનંત શોક, અને અનંત લય છે; તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતાં નથી. સંસારનાં પ્રત્યેક સુખવડે વિરાજિત રાજેશ્વર છતાં પણ સત્ય તત્ત્વ-જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવાથી તેનો ત્યાગ કરીને યોગમાં પરમાનંદ માની સત્ય મનોવીરતાથી અન્ય પામર આત્માઓને ભર્તૃહરિ ઉપદેશે છે કે :—

ભોગે રોગમયં કુલે જ્યુતિમયં વિત્તે નૃપાલાઙ્ગયં,
માને દૈન્યમયં બલે રિપુમયં રૂપે તરુણા મયં,
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે જ્ઞાનમયં કાયા કૃતાંતાઙ્ગયં,
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં મુષિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયં.

ભાવાર્થ:—લોગમાં રોગનો લય છે, કુળને પડવાનો લય છે; લક્ષ્મીમાં રાજાનો લય છે; માનમાં દીનતાનો લય છે; બળમાં શત્રુનો લય છે; રૂપથી સ્ત્રીને લય છે; શાસ્ત્રમાં વાદનો લય છે; ગુણમાં બળનો લય છે; અને કાયા પર કાળનો લય છે; એમ સર્વ વસ્તુ લયવાળી છે; માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અલય છે. !!!

મહાયોગી ભર્તૃહરિનું આ કથન સૃષ્ટિમાન્ય એટલે સઘળા ઉજ્જવળ આત્માઓ સદૈવ માન્ય રાખે તેવું છે. એમાં આખા તત્ત્વજ્ઞાનનું દોહન કરવા એમણે સકળ તત્ત્વવેત્તાઓનાં સિદ્ધાંતરહસ્યરૂપ અને સ્વાનુભવી-સંસારશોકનું તાદૃશ ચિત્ર આપ્યું છે. એણે જે જે વસ્તુઓ પર લયની છાયા પ્રદેશ્ય કરી તે તે વસ્તુ સંસારમાં મુખ્ય સુખરૂપે મનાઈ છે.

ભાવનાઓ

૩

સંસારનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય જે ભોગ તે તો રોગનું ધામ ઠયું; મનુષ્ય ઉંચ કુળથી સુખ માને તેવું છે ત્યાં પડતીનો ભય દેખાડયો; સંસારચક્રમાં વ્યવહારનો ઠાઠ ચલાવવાને દંડરૂપ લક્ષ્મી તે રાજ ઇત્યાદિકના ભયથી ભરેલી છે. કોઈ પણ કૃત્ય કરી યશકીર્તિથી માન પામવું કે માનવું એવી સંસારના પામર જીવોની અભિલાષા છે તો ત્યાં મહા દીનતા ને કંગાલિયતનો ભય છે; ખળ-પરાક્રમથી પણ એવા જ પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટતા પામવી એમ ચહાવું રહ્યું છે તો ત્યાં શત્રુનો ભય રહ્યો છે, રૂપ-કાંતિ એ ભોગીને મોહિનીરૂપ છે તો ત્યાં તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ નિરંતર ભયવાળી જ છે; અનેક પ્રકારે યુધ્ધી કાઢેલી શાસ્ત્રજ્ઞ તેમાં વિવાદનો ભય રહ્યો છે; કોઈપણ સાંસારિક સુખનો શુભ પ્રાપ્ત કરવાથી જે આનંદ દેખાય છે, તે ખળ મનુષ્યની નિંદાને લીધે ભયાન્વિત છે; જેમાં અનંત પ્રિયતા રહી છે એવી કાયા તે એક સમયે કાળરૂપ સિંહના મુખમાં પડવાના ભયથી ભરી છે. આમ સંસારનાં મનોહર પણ ચપળ સાહિત્યો ભયથી ભર્યાં છે. વિવેકથી વિચારતાં જ્યાં ભય છે ત્યાં કેવળ શોક જ છે; જ્યાં શોક હોય ત્યાં સુખનો અભાવ છે; અને જ્યાં સુખનો અભાવ રહ્યો છે. ત્યાં તિરસ્કાર કરવો યથોચિત છે.

યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિ એક જ એમ કહી ગયા છે એમ નથી. કાળાનુસાર સૃષ્ટિના નિર્માણસમયથી ભર્તૃહરિથી ઉત્તમ, ભર્તૃહરિ સમાન અને ભર્તૃહરિથી કનિષ્ઠ એવા અસંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઈ ગયા છે. એવો કોઈ કાળ કે દેશ નથી કે જેમાં કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું ઉપજવું થયું નથી. એ તત્ત્વ-

૪

ભાવનાઓ

વેત્તાઓએ સંસારસુખની હરેક સામગ્રીને શોકરૂપ ગણાવી છે; એ એમના અગાધ વિવેકનું પરિણામ છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શંકર, ગૌતમ, પાતંજલિ, કપિલ અને યુવરાજ શુદ્ધોદને પોતાના પ્રવચનમાં માર્મિક રીતે અને સામાન્ય રીતે જે ઉપદેશ્યું છે. તેનું રહસ્ય નીચેના શબ્દોમાં કંઈક આવી જાય છે—

“ અહો લોકો ! સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો !! ”

એમ ઉપદેશવામાં એમનો હેતુ પ્રત્યેક પ્રાણીએને શોકથી મુક્ત કરવાનો હતો. એ સઘળા જ્ઞાનીઓ કરતાં પરમ માન્ય રાખવા યોગ્ય સર્વજ્ઞ મહાવીરનાં વચન સર્વ સ્થળે એ જ છે કે, સંસાર એકાંત અને અનંત શોકરૂપ તેમજ દુઃખપ્રદ છે. અહો, લોકો ! એમાં મધુરી મોહિની ન આણતાં એથી નિવૃત્ત થાઓ ! નિવૃત્ત થાઓ !!

મહાવીરનો એક સમય માત્ર પણ સંસારનો ઉપદેશ નથી. એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં એણે એ જ પ્રદર્શિત કયું છે; તેમ તેવું સ્વાચરણથી સિદ્ધ પણ કરી આપ્યું છે. કંચનવર્ણી કાયા, યશોદા જેવી રાણી, અઢળક સામ્રાજ્યલક્ષ્મી અને મહા પ્રતાપી સ્વજન પરિવારનો સમૂહ છતાં તેની મોહિનીને ઉતારી દઈ જ્ઞાનદર્શનયોગપરાયણ થઈ એણે જે અદ્ભુતતા દર્શાવી છે તે અનુપમ છે. એનું એ જ રહસ્ય પ્રકાશ કરતાં પવિત્ર ‘ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્ર’માં આઠમા અધ્યયનની પહેલી ગાથામાં કપિલ કેવળીની સમીપે તત્વાલિલાધીનાં મુખકમળથી

ભાવનામોધ

૫

મહાવીર કહેવરાવે છે કે :—

અધુવે અસાસયંમિ સંસારંમિ દુઃખપડરાણ,
કિં નામ હુજ્જ કમ્મં જેણાદં દુર્ગઈ ન ગચ્છિજ્ઞા.

અધુવ અને અશાશ્વત સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે, હું એવી શું કરણી કરું કે જે કરણીથી કરી દુર્ગતિ પ્રતિ ન જાઉં ?' એ ગાથામાં એ ભાવથી પ્રશ્ન થતાં કપિલમુનિ પછી આગળ ઉપદેશ ચલાવે :—

‘અધુવે અસાસયંમિ’—આ મહદ્ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રસાદીભૂત વચનો પ્રવૃત્તિમુક્ત યોગીશ્વરના સતત વૈરાગ્યવેગનાં છે. અતિ બુદ્ધિશાળીને સંસાર પણ ઉત્તમરૂપે માન્ય રાખે છે છતાં, તે બુદ્ધિશાળીઓ તેનો ત્યાગ કરે છે; એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્તુતિપાત્ર અમત્કાર છે. એ અતિ મેઘાવીઓ અંતે પુરુષોર્થની સ્કુરણા કરી મહાયોગ સાધી આત્માના તિમિરપટને ટાળે છે. સંસારને શોકાગ્નિ કહેવામાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ભ્રમણા નથી, પરંતુ એ સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કંઈ તત્ત્વજ્ઞાનચંદ્રની સોળે કળાઓથી પૂર્ણ હોતા નથી; આ જ કારણથી સર્વજ્ઞ મહાવીરનાં વચન તત્ત્વજ્ઞાનને માટે જે પ્રમાણ આપે છે તે મહદ્ભૂત, સર્વ-માન્ય અને કેવળ મંગળમય છે. મહાવીરની તુલ્ય ઋષભદેવ જેવા જે જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો થયા છે તેમણે નિઃસ્પૃહતાથી ઉપદેશ આપીને જગત્કલિષ્ટિષણી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે.

સંસારમાં એકાંત અને જે અનંત ભરપૂર તાપ છે તે તાપ ત્રણ પ્રકારના છે. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ. એથી મુક્ત થવા માટે પ્રત્યેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહેતા આવ્યા છે. સંસારત્યાગ, શમ, દમ, દયા, શાંતિ, ક્ષમા, ધૃતિ, અપ્રભુત્વ,

૬

ભાવનાઓ

ગુરુજનનો વિનય, વિવેક, નિસ્પૃહતા, બ્રહ્મચર્ય, સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન એનું સેવન કરવું, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા, અનુરાગ, અણુરાગ, વિષય, હિંસા, શોક, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ એ સઘળાંનો ત્યાગ કરવો. આમ સર્વ દર્શનોનો સામાન્ય રીતે સાર છે. નીચેના બે ચરણમાં એ સાર સમાવેશ પામી જાય છે.

‘પ્રભુ ભજો નીતિ સજો, પરદો પરોપકાર.’

ખરે ! એ ઉપદેશ સ્તુતિપાત્ર છે. એ ઉપદેશ આપવામાં કોઈએ કોઈ પ્રકારની અને કોઈએ કોઈ વિચક્ષણતા દર્શાવી છે. એ સઘળા ઉદ્દેશે તો સમતુલ્ય દૃશ્ય થાય તેવું છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ ઉપદેશક તરીકે શ્રમણ ભગવંત તે સિદ્ધાર્થ રાજાનો પુત્ર પ્રથમ પદવીનો ધણી થઈ પડે છે. નિવૃત્તિને માટે જે જે વિષયો પૂર્વે જણાવ્યા તે તે વિષયોનું ખરું સ્વરૂપ સમજીને સર્વાંશે મંગળમયરૂપે બોધવામાં એ રાજપુત્ર વધી ગયો છે. એ માટે અને અનંત ધન્યવાદો છાજે છે !

એ સઘળા વિષયોનું અનુકરણ કરવાનું શું પ્રયોજન વા શું પરિણામ ? એનો નિવેડો હવે લઈએ. સઘળા ઉપદેશકો એમ કહેતા આવ્યા છે કે, એનું પરિણામ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી; અને પ્રયોજન દુઃખની નિવૃત્તિ. એ જ માટે સર્વ દર્શનમાં સામાન્યરૂપે મુક્તિને અનુપમ શ્રેષ્ઠ કહી છે. ‘સૂત્ર-કૃતાંગ’ દ્વિતીયાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યયનની ચોવીશમી ગાથાના ત્રીજા ચરણમાં કહ્યું છે કે:—

‘નિશ્વાણસેટ્ઠા જહ સઘ્વધમ્મા.’

બધાય ધર્મમાં મુક્તિને શ્રેષ્ઠ કહી છે.

ભાવનાઓ

૭

સારાંશે મુક્તિ એટલે સંસારના શોકથી મુક્ત થવું તે. પરિણામમાં જ્ઞાનદર્શનાદિક અનુપમ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવી. જેમાં પરમસુખ અને પરમાનંદનો અખંડ નિવાસ છે, જન્મ-મરણની વિટંબનાનો અભાવ છે, શોકનો ને દુઃખનો ક્ષય છે; એવા એ વિજ્ઞાની વિષયનું વિવેચન અન્ય પ્રસંગે કરશું.

આ પણ વિના વિવાદે માન્ય રાખવું જોઈએ કે, તે અનંત શોક અને અનંત દુઃખની નિવૃત્તિ એના એ જ સંસારિક વિષયથી નથી. રુધિરથી રુધિરનો ડાઘ જતો નથી; પણ જળથી તેનો અભાવ છે; તેમ શ્રૃંગારથી વા શ્રૃંગાર-મિશ્રિત ધર્મથી સંસારની નિવૃત્તિ નથી; એજ માટે વૈરાગ્ય-જળનું આવશ્યકપણું નિઃસંશય ઠરે છે; અને એજ માટે વીતરાગનાં વચનમાં અનુરક્ત થવું ઉચિત છે; નિદાન એથી વિષયરૂપ વિષનો જન્મ નથી. પરિણામે એ જ મુક્તિનું કારણ છે. એ વીતરાગ સર્વજ્ઞના વચનને વિવેકબુદ્ધિથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી હે માનવી ! આત્માને ઉજ્જવળ કર.

પ્રથમ દર્શન

વૈરાગ્યઓધિની કેટલીક ભાવનાઓ એમાં ઉપદેશીશું. વૈરાગ્યની અને આત્મહિતૈષી વિષયોની સુદ્રઢતા થવા માટે બાર ભાવનાઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે.

૧. અનિત્યભાવના:—શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, કુટુંબ પરિવારાદિક સર્વ વિનાશી છે. જીવનો મૂળ ધર્મ અવિનાશી છે, એમ ચિંતવવું તે પહેલી અનિત્યભાવના.

૬

ભાવનાઓ

૨. અશરણુભાવના :—સંસારમાં મરણ સમયે જીવને શરણુ રાખનાર કોઈ નથી. માત્ર એક શુભ ધર્મનું જ શરણુ સત્ય છે; એમ ચિંતવવું તે બીજી અશરણુભાવના.

૩. સંસારભાવના :—આ આત્માએ સંસારસમુદ્રમાં પર્યાટન કરતાં કરતાં સર્વ ભવ કીધા છે. એ સંસારી જંજીરથી હું ક્યારે છૂટીશ ? એ સંસાર મારો નથી; હું મોક્ષમયી છું; એમ ચિંતવવું તે ત્રીજી સંસારભાવના.

૪. એકત્વભાવના :—આ મારો આત્મા એકલો છે, તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે, પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે, અંતઃકરણથી એમ ચિંતવવું તે ચોથી એકત્વભાવના.

૫. અન્યત્વભાવના :—આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી એમ ચિંતવવું તે પાંચમી અન્યત્વભાવના.

૬. અશુચિભાવના :—આ શરીર અપવિત્ર છે, મળ મૂત્રની ખાણ છે, રોગ જરાનું નિવાસધામ છે, એ શરીરથી હું ન્યારો છું; એમ ચિંતવવું તે છઠી અશુચિભાવના.

૭. આસ્રવભાવના :—રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિક સર્વ આસ્રવ છે એમ ચિંતવવું તે સાતમી આસ્રવભાવના.

૮. સમ્બરભાવના :—જ્ઞાન, ધ્યાનમાં પ્રવર્તમાન થઈને જીવ નવાં કર્મ બાંધે નહિ તે આઠમી સમ્બરભાવના.

૯. નિર્જરાભાવના :—જ્ઞાનસહિત ક્રિયા કરવી તે નિર્જરાનું કારણ છે એમ ચિંતવવું તે નવમી નિર્જરાભાવના.

ભાવનાબોધ

૯

૧૦. લોકસ્વરૂપભાવના :—ચૌદસજ લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે દશમી લોકસ્વરૂપભાવના.

૧૧. બોધદુર્લભભાવના :—સંસારમાં ભમતાં આત્માને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે; વા સમ્યક્જ્ઞાન પામ્યો તો ચારિત્ર સર્વવિરતિપરિણામરૂપ ધર્મ પામવો દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે અગીઆરમી બોધ-દુર્લભભાવના.

૧૨. ધર્મદુર્લભભાવના :—ધર્મના ઉપદેશક તથા શુદ્ધ શાસ્ત્રના બોધક એવા ગુરુ અને એવું શ્રવણ મળવું દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે બારમી ધર્મદુર્લભભાવના.

એમ મુક્તિ સાધ્ય કરવા માટે જે વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે તે વૈરાગ્યને દ્રઢ કરનારી બાર ભાવનાઓમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ આ દર્શનાંતર્ગત વર્ણવીશું, કેટલીક ભાવનાઓ કેટલાક વિષયમાં વહેંચી નાંખી છે, કેટલીક ભાવનાઓ માટે અન્ય પ્રસંગની અગત્ય છે; એથી તે વિસ્તારી નથી.

પ્રથમ ચિત્ર

અનિત્યભાવના

(ઉપજ્ઞતિ)

વિદ્યુત્ લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ,
આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરીથાપ અનંગ રંગ,
શું રાચીએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ !

૧૦

લાવનાખોધ

વિશેષાર્થ:—લક્ષ્મી વીજળી જેવી છે. વીજળીનો ઝખકારો જેમ થઈને ચોલવાઈ જાય છે, તેમ લક્ષ્મી આવીને ચાલી જાય છે. અધિકાર પતંગના રંગ જેવો છે. પતંગનો રંગ જેમ ચાર દિવસની ચટકી છે, તેમ અધિકાર માત્ર થોડો કાળ રહી હાથમાંથી જતો રહે છે. આયુષ્ય પાણીનાં મોજાં જેવું છે. પાણીનો હિલોળો આવ્યો કે ગયો તેમ જન્મ પામ્યા અને એક દેહમાં રહ્યા કે ન રહ્યા ત્યાં બીજા દેહમાં પડવું પડે છે. કામલોગ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવા છે. જેમ ઇંદ્રધનુષ્ય વર્ષાકાળમાં થઈને ક્ષણવારમાં લય થઈ જાય છે, તેમ યૌવનમાં કામના વિકાર ફળીભૂત થઈ જરા-વયમાં જતા રહે છે; ટૂંકામાં હે જીવ! આ સઘળી વસ્તુ-ઓનો સંબંધ ક્ષણભર છે; એમાં પ્રેમખંધનની સાંકળે ખંધાઈને શું રાચવું? તાત્પર્ય એ સઘલાં ચપળ અને વિનાશી છે, તું અખંડ અને અવિનાશી છે, માટે તારા જેવી નિત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કર!

ભિખારીનો ખેદ

દૃષ્ટાંત :—એ અનિત્ય અને સ્વપ્નવત્ સુખ પર એક દૃષ્ટાંત કહીએ છીએ. એક પામર ભિખારી જંગલમાં ભટકતો હતો, ત્યાં તેને ભૂખ લાગી, એટલે તે બિચારો લડથડીયાં ખાતો ખાતો એક નગરમાં એક સામાન્ય મનુષ્યને ઘેર પહોંચ્યો; ત્યાં જઈને તેણે અનેક પ્રકારથી આજીજી કરી; તેના કાલાવાલાથી કરુણાર્દ્ર થઈ તે ગૃહપતિની સ્ત્રીએ તેને ઘરમાંથી જમતાં વધેલું મિષ્ટાન્ન ભોજન આણી આપ્યું. એવું ભોજન મળવાથી ભિખારી બહુ આનંદ પામતો પામતો

ભાવનાખોધ

૧૧

નગરની બહાર આવ્યો. આવીને એક ઝાડ તળે બેઠો. ત્યાં જરા સ્વપ્ન કરીને એક બાનુએ અતિ વૃદ્ધતાને પામેલો એવો પોતાનો જળનો ઘડો મૂક્યો; એક બાનુએ પોતાની કાટીતૂટી મલિન ગોદડી મૂકી અને એક બાનુએ પોતે તે ભોજન લઈને બેઠો. રાજી રાજી થતાં કેઈ દિવસે તેણે નહિ દીઠેલું એવું ભોજન એણે ખાઈને પૂરું કર્યું. ભોજનને સ્વધામ પહેંચાડ્યા પછી એશિકે એક પથ્થર મૂકીને તે સૂતો. ભોજનના મદથી જરા વારમાં તેની આંખો મિંચાઈ ગઈ. તે નિદ્રાવશ થયો ત્યાં તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. પોતે બાણે મહા રાજરિદ્ધિ પામ્યો છે; તેથી તેણે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં છે, દેશ આખામાં તેના વિજયનો ડંકો વાગી ગયો છે, સમીપમાં તેની આજ્ઞા અવલંબન કરવા અનુચરો ઉભા થઈ રહ્યા છે; આનુબાનુ છડીદારો “ખમા ! ખમા !” પોકારે છે; એક ઉત્તમ મહાલયમાં સુંદર પલંગ પર તેણે શયન કર્યું છે; દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓ તેને પાદચંપન કરે છે, એક બાનુથી મનુષ્યો પંખાવડે સુગંધી પવન ઢાળે છે, એમ એને અપૂર્વ સુખની પ્રાપ્તિવાળું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થયું. સ્વપ્નાવસ્થામાં તેના રોમાંચ ઉલ્લસી ગયાં. તે બાણે પોતે ખરેખર તેવું સુખ ભોગવે છે એવું તે માનવા લાગ્યો. એવામાં સૂર્યદેવ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયો; વીજળીના ઝબકારા થવા લાગ્યા; મેઘ મહારાજ ચઢી આવ્યા; સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી ગયો; મૂશળધાર વરસાદ પડશે એવો દેખાવ થઈ ગયો; અને ગાજવીજથી એક સઘન કડાકો થયો. કડાકાના પ્રબળ અવાજથી લય પામીને સત્વર તે પામર ભિખારી બગૃત

૬૨

ભાવનાબોધ

થઈ ગયો. જાગીને જુએ છે તો નથી તે દેશ કે નથી તે નગરી, નથી તે મહાલય કે નથી તે પલંગ, નથી તે ચામર છત્ર ધરનારા કે નથી તે છડીદારો, નથી તે સ્ત્રીઓનાં વૃંદ કે નથી તે વસ્ત્રાલંકારો, નથી તે પાંખા કે નથી તે પવન, નથી તે અનુચરો કે નથી તે આજ્ઞા, નથી તે સુખવિલાસ કે નથી તે મદોન્મત્તતા, જુએ છે તો જે સ્થળે પાણીનો વૃદ્ધ ઘડો પડ્યો હોય તે જ સ્થળે તે પડ્યો છે. જે સ્થળે ફાટીતૂટી ગોદડી પડી હતી તે સ્થળે તે ફાટીતૂટી ગોદડી પડી છે. ભાઈ તો જેવા હતા તેવા ને તેવા દેખાયા. પોતે જેવાં મલિન અને અનેક જાળી-ગોખવાળાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં તેવાં ને તેવાં તે જ વસ્ત્રો શરીર ઉપર વિરાજે છે. નથી તલભાર ઘટયું કે નથી જવભાર વધ્યું. એ સઘળું જોઈને તે અતિ શોક પામ્યો. જે સુખાડંબરવડે મેં આનંદ માન્યો તે સુખમાંનું તો અહીં કશુંએ નથી. અરેરે ! મેં સ્વપ્નના ભોગ ભોગવ્યા નહીં અને મિથ્યા ખેદ મને પ્રાપ્ત થયો. બિચારો તે ભિખારી એમ ગલાનિમાં આવી પડ્યો.

પ્રમાણુશિક્ષા :—સ્વપ્નપ્રાપ્તિમાં જેમ તે ભિખારીએ સુખસમુદાય દીઠા, ભોગવ્યા અને આનંદ માન્યો, તેમ પામર પ્રાણીઓ સંસારના સ્વપ્નવત્ સુખસમુદાયને મહાનંદરૂપ માની બેઠા છે. જેમ તે સુખસમુદાય જાગૃતિમાં તે ભિખારીને મિથ્યા જણાયા, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી જાગૃતિવડે સંસારનાં સુખ તેવાં જણાય છે. સ્વપ્નના ભોગ ન ભોગવ્યા છતાં જેમ તે ભિખારીને શોકની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમ પામર ભળ્યો સંસારમાં સુખ માની બેસે છે, અને ભોગવ્યા તુલ્ય ગણે છે, પણ તે

લાવનાબોધ

૧૩

ભિખારીની પેઠે પરિણામે ખેદ, પશ્ચાત્તાપ અને અધોગતિને પામે છે. સ્વપ્નાની એકે વસ્તુનું સત્યત્વ નથી, તેમ સંસારની એકે વસ્તુનું સત્યત્વ નથી. બન્ને ચપલ અને શોકમય છે. આવું વિચારી બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મશ્રેયને શોધે છે.

ઇતિ શ્રી ‘લાવનાબોધ’ ગ્રંથના પ્રથમ દર્શનનું પ્રથમ ચિત્ર અનિત્ય લાવના’ એ વિષય પર સદૃષ્ટાંત વૈરાગ્યોપદેશાર્થ સમાપ્ત થયું.

દ્વિતિય ચિત્ર

અશરણુભાવના

(ઉપજાતિ)

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણુ બાણી,
આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે,
એના વિના કોઈ ન બાંધ્ય સહાશે.

વિશેષાર્થ :—સર્વજ્ઞ જિનેશ્વરદેવે નિઃસ્પૃહતાથી બોધેલો ધર્મ ઉત્તમ શરણુરૂપ બાણીને મન, વચન અને કાયાના પ્રભાવવડે હે ચેતન ! તેને તું આરાધ્ય, આરાધ્ય. તું કેવલ અનાથરૂપ છો તે સનાથ થઈશ. એના વિના ભવાટવી-બ્રમણમાં તારી બાંધ્ય કોઈ સહાનાર નથી.

જે આત્માઓ સંસારનાં માયિક સુખને કે અવદર્શનને શરણુરૂપ માને તે અધોગતિ પામે, તેમજ સદૈવ અનાથ રહે એવો બોધ કરનારૂં ભગવાન અનાથી મુનિનું ચરિત્ર પ્રારંભીએ છીએ, એથી અશરણુભાવના સુદૃઢ થશે.

૧૪

લાવનાઓ

અનાથી મુનિ

દૃષ્ટાંત :—અનેક પ્રકારની લીલાથી યુક્ત મગધ દેશનો શ્રેષ્ઠિક રાજા અશ્વકીડાને માટે મંડિકુક્ષ એ નામના વનમાં નીકળી પડ્યો. વનની વિચિત્રતા મનોહારિણી હતી. નાના પ્રકારનાં તરુકુંજ ત્યાં આવી રહ્યાં હતાં, નાના પ્રકારની કોમળ વલ્લિકાઓ ઘટાટોપ થઈ રહી હતી, નાના પ્રકારનાં પંખીઓ આનંદથી તેનું સેવન કરતાં હતાં; નાનાં પ્રકારનાં પક્ષિયોનાં મધુરાં ગાયન ત્યાં સંભળાતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં ફૂલથી તે વન છવાઈ રહ્યું હતું; નાના પ્રકારનાં જળનાં જરણાં ત્યાં વહેતાં હતાં; ટૂંકામાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યતાના પ્રદર્શનરૂપ હોઈને તે વન નંદનવનની તુલ્યતા ધરાવતું હતું. ત્યાં એક તરુ તળે મહા સમાધિવંત પશુ સુકુમાર અને સુખોચિત મુનિને તે શ્રેષ્ઠિકે બેઠેલા દીઠા. એનું રૂપ દેખીને તે રાજા અત્યંત આનંદ પામ્યો. એ અતુલ્ય ઉપમા રહિત રૂપથી વિસ્મય પામીને મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. અહો! આ મુનિને કેવો અદ્ભુત વર્ણ છે! અહો! એનું કેવું મનોહર રૂપ છે! અહો! આ આર્યની કેવી અદ્ભુત સૌમ્યતા છે! અહો! આ કેવી વિસ્મયકારક ક્ષમાના ધરનાર છે! અહો આના અંગથી વૈરાગ્યની કેવી ઉત્તમ સ્કુરણ છે! અહો! આની કેવી નિર્લોભતા જણાય છે! અહો! આ સંયતિ કેવું નિર્ભય અપ્રભુત્વ-નમ્રપણું ધરાવે છે! અહો! એનું ભોગનું અસંગપણું કેવું સુદૃઢ છે! એમ ચિતવતો ચિતવતો, મુદિત થતો થતો, સ્તુતિ કરતો કરતો, ધીમેથી ચાલતો ચાલતો, પ્રદક્ષિણા દઈને તે મુનિને વંદન કરીને અતિ સમીપ નહીં તેમ અતિ દૂર નહીં

ભાવનાબોધ

૧૫

એમ તે બેઠો. પછી બે હાથની અંજલિ કરીને વિનયથી તેણે મુનિને પૂછ્યું, “હે આર્ય ! તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા તરુણ છો; લોગવિલાસને માટે તમારું વય અનુકૂળ છે; સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખ રહ્યાં છે; ઋતુ ઋતુના કાગલોગ, જળ સંબંધી કામલોગ, તેમજ મનોહારિણી સ્ત્રીઓના સુખ-વચનનું મધુરું શ્રવણ છતાં એ સધળાંનો ત્યાગ કરીને મુનિત્વમાં તમે મહા ઉદ્યમ કરો છો એનું શું કારણ ? તે મને અનુગ્રહથી કહો.”

રાજાનાં વચનનો આવો અર્થ સાંભળીને મુનિએ કહ્યું, “હું અનાથ હતો. હે મહારાજા ! મને અપૂર્વ વસ્તુનો પ્રાપ્ત કરાવનાર તથા યોગ ક્ષેમનો કરનાર, મારા પર અનુકંપા આણનાર, કરુણાથી કરીને પરમસુખનો દેનાર, સુહૃન્-મિત્ર લેશમાત્ર પણ કોઈ ન થયો. એ કારણ અનાથીપણું હતું.”

શ્રેણિક, મુનિનાં ભાષણથી સ્મિત હસી પડ્યો. અરે ! તમારે મહા રિદ્ધિવંતને નાથ કેમ ન હોય ? હો, કોઈ નાથ નથી તો હું થઉં છું. “ભયત્રાણ ! તમે લોગ લોગવો. હે સંયતિ ! મિત્ર ! જ્ઞાતિએ કરી દુર્લભ એવો તમારો મનુષ્ય-ભવ સુલભ કરો !”

અનાથીએ કહ્યું, પરંતુ અરે શ્રેણિક, મગધદેશના રાજા ! તું પોતે અનાથ છો તો મારો નાથ શું થઈશ ? નિર્ધન તે ધનાઢ્ય ક્યાંથી બનાવે ? અબુધ તે બુદ્ધિદાન ક્યાંથી આપે ? અજ્ઞ તે વિદ્વતા ક્યાંથી દે ? વંધ્યા તે સંતાન ક્યાંથી આપે ? જ્યારે તું પોતે અનાથ છો, ત્યારે મારો નાથ ક્યાંથી થઈશ ?

૧૬

ભાવનાબોધ

મુનિનાં વચનથી રાજા અતિ આકુળ અને અતિ વિસ્મિત થયો. કોઈ કાળે જે વચનનું શ્રવણ થયું નથી એવાં વચનનું ચતિ-મુખપ્રતિથી શ્રવણ થયું એથી તે શંકાગ્રસ્ત થયો. “હું અનેક પ્રકારના અશ્વિનો લોગી છું, અનેક પ્રકારના મદોન્મત્ત હાથી-ઓનો ઘણી છું, અનેક પ્રકારની સેના મને આધીન છે; નગર અંતઃપુર અને ગ્રામ ચતુષ્પાદની મારે કંઈ ન્યૂનતા નથી; મનુષ્ય સંબંધી સઘળા પ્રકારના લોગો મને પ્રાપ્ત છે. અનુચરો મારી આજ્ઞાને રૂડી રીતે આરાધે છે; પાંચે પ્રકારની સંપત્તિ મારે ઘેર છે; સર્વ મનવાંછિત વસ્તુઓ મારી સમીપે રહે છે. આવો હું જાજ્ઞવલ્ક્યમાન છતાં અનાથ કેમ હોઉં? રખે હે ભગવન્? તમે મૃષા બોલતા હો.” મુનિએ કહ્યું: “હે રાજા! મારા કહેલા અર્થની ઉપપત્તિને તું બરાબર સમજ્યો નથી. તું પોતે અનાથ છે, પરંતુ તે સંબંધી તારી અજ્ઞતા છે. હવે હું કહું છું. તે અવ્યગ્ર અને સાવધાન ચિત્તે કરીને તું સાંભળ, સાંભળીને પછી તારી શંકાનો સત્યાસત્ય નિર્ણય કરજે. મેં પોતે જે અનાથપણુથી મુનિત્વ અંગીકૃત કર્યું છે તે હું પ્રથમ તને કહું છું.”

કૌશંબી નામે અતિ જીર્ણ અને વિવિધ પ્રકારના ભેદની ઉપજાવનારી એક સુંદર નગરી છે. ત્યાં રિદ્ધિથી પરિપૂર્ણ ધનસંચય નામનો મારો પિતા રહેતો હતો. પ્રથમ યૌવનવયને વિષે હે મહારાજા! અતુલ્ય અને ઉપમા રહિત મારી આંખોને વિષે વેદના ઉત્પન્ન થઈ. દુઃખપ્રદ દાહજ્વર આખે શરીરે પ્રવર્તમાન થયો. શસ્ત્રથી પણ અતિશય તીક્ષ્ણ તે રોગ વૈરીની પેઠે મારાપર કોપાયમાન થયો. મારું મસ્તક તે આંખની

આવનાખોધ

૧૭

અસહ્ય વેદનાથી દુઃખવા લાગ્યું. ઇંદ્રિના વજ્જના પ્રહાર સરખી, ખીન્નને પણ રૌદ્ર ભય ઉપજવનારી, એવી તે અત્યંત પરમ દારુણ વેદનાથી હું બહુ શોકાત્ હોતો. શારીરિક વિદ્યાના નિપુણ, અનન્ય મંત્રમૂળીના સુસૃષ્ટ વૈદરાજ મારી તે વેદનાનો નાશ કરવાને માટે આવ્યા; અનેક પ્રકારના ઔષધોપચાર કર્યા પણ તે વૃથા ગયા. એ મહા નિપુણ ગણાતા વૈદરાજો મને તે દરદથી મુક્ત કરી શક્યા નહીં. એ જ હે રાજા ! મારું અનાથપણું હતું. મારી આંખની વેદના ટાળવાને માટે મારા પિતાએ સર્વ ધન આપવા માંડ્યું, પરંતુ તેથી કરીને પણ મારી વેદના ટળી નહીં. હે રાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી માતા પુત્રના શોકે કરીને અતિ દુઃખાત્ થઈ; પરંતુ તે પણ મને તે દરદથી મૂકાવી શકી નહીં, એ જ હે મહારાજા ! મારું અનાથપણું હતું. એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા મારા જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ભાઈઓ પોતાથી બનતો પરિશ્રમ કરી ચૂક્યા પણ મારી વેદના ટળી નહીં, હે રાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. એક ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠા ભગિનીઓથી મારું દુઃખ ટળ્યું નહીં. હે મહારાજા ! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી સ્ત્રી જે પતિવ્રતા, મારા પર અનુરક્ત અને પ્રેમવાંતી હતી, તે આંખે પરિપૂર્ણ આંસુ ભરી મારા હૃદયને સિંચતા ભીંજવતી હતી. અન્ન, પાણી અને નાના પ્રકારનાં અંધોલણ, ચુવાદિક સુંગધી દ્રવ્ય, અનેક પ્રકારનાં ફૂલ ચંદનાદિકનાં વિલેપન મને જાણતાં અજાણતાં કર્યા છતાં પણ હું તે ચૌવનવાંતી સ્ત્રીને ભોગવી ન શક્યો. મારી સમીપથી ક્ષણ પણ

મો. ૨

૧૮

ભાવનાબોધ

અળગી નહોતી રહેતી, અન્ય સ્થળે જતી નહોતી, હે મહારાજ ! એવી તે સ્ત્રી પણ મારા રોગને ટાળી શકી નહીં. એ જ મારું અનાથપણું હતું. એમ કોઈના પ્રેમથી, કોઈના ઔષધથી, કોઈના વિલાપથી કે કોઈના પરિશ્રમથી એ રોગ ઉપશમ્યો નહીં. મેં એ વેળા પુનઃ પુનઃ અસહ્ય વેદના ભોગવી.

પછી હું અનંત સંસારથી ખેદ પામ્યો. એક વાર જો હું આ મહા વિડંબનામય વેદનાથી મુક્ત થાઉં તો ખંતી, દંતી અને નિરાસંભી પ્રવ્રજ્યાને ધારણ કરું, એમ ચિંતવતો હું શયન કરી ગયો. જ્યારે રાત્રિ અતિક્રમી ગઈ ત્યારે હે મહારાજ ! મારી તે વેદના ક્ષય થઈ ગઈ; અને હું નિરોગી થયો. માત, તાત અને સ્વજન, બંધવાદિકને પ્રભાતે પૂછીને મેં મહા ક્ષમાવંત ઈન્દ્રિયને નિગ્રહ કરવાવાળું, અને આરંભોપાધિથી રહિત એવું અણુગારત્વ ધારણ કર્યું. ત્યાર પછી હું આત્મા પરાત્માનો નાથ થયો. સર્વ પ્રકારના જીવનો હું નાથ છું.” અનાથી મુનિએ આમ અશરણુભાવના તે શ્રેણિકરાજના મન પર દઢ કરી. હવે બીજો ઉપદેશ તેને અનુકૂળ કહે છે.

હે રાજ ! આ આપણો આત્મા જ દુઃખની સરેલી વૈતરણીનો કરનાર છે. આપણો આત્મા જ કૂર શાદમલી વૃક્ષના દુઃખનો ઉપજવનાર છે. આપણો આત્મા જ મનવાંછિત વસ્તુરૂપી દૂધની દેવાવાળી કામધેનુ ગાયનાં સુખનો ઉપજવનાર છે. આપણો આત્મા જ નંદનવનની પેડે આનંદકારી છે. આપણો આત્મા જ કર્મનો કરનાર છે. આપણો આત્મા જ તે કર્મનો ટાળનાર છે. આપણો આત્મા જ દુઃખો-

ભાવનાબોધ

૧૯

પાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ સુખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ મિત્ર ને આપણો આત્મા જ વૈરી છે. આપણો આત્મા જ કનિષ્ઠ આચારે સ્થિત અને આપણો આત્મા જ નિર્મળ આચારે સ્થિત રહ્યો છે. તે તથા બીજી અનેક પ્રકારે તે અનાથી મુનિએ શ્રેણિક રાજ પ્રત્યે સંસારનું અનાથપણું કહી બતાવ્યું. પછી શ્રેણિક રાજ અતિ સંતોષ પામ્યો. યુગ હાથની અંજલિ કરીને એમ બોલ્યો કે, “હે ભગવન્! તમે મને ભટ્ટી રીતે ઉપદેશ્યો. તમે જેમ હતું તેમ અનાથપણું કહી બતાવ્યું. હે મહાઋષિ! તમે સનાથ, તમે સખંધવ અને તમે સધર્મ છો, તમે સર્વ અનાથના નાથ છો. હે પવિત્ર સંયતિ! હું ક્ષમાવું છું. જ્ઞાન રૂપી તમારી શિક્ષાને વાંધું છું. ધર્મધ્યાનમાં વિદ્ન કરવાવાળું ભોગ ભોગવવા સંખંધીનું મેં તમને હે મહા ભાગ્યવંત! જે આમંત્રણ કીધું તે સંખંધીનો મારો અપરાધ મસ્તકે કરીને ક્ષમાવું છું. એવા પ્રકારથી સ્તવીને રાજપુરુષકેસરી પરમાનંદ પામી રામરોયના વિકસિત મૂળસહિત પ્રદક્ષિણા કરીને વિનયે કરી વંદન કરીને સ્વસ્થાનકે ગયો.

પ્રમાણશિક્ષા:—અહો ભગ્યો! મહા તપોધન, મહા મુનિ, મહા પ્રજાવંત, મહા યશવંત, મહા નિર્ઝંથ અને મહાશ્રુત અનાથી મુનિએ મગધ દેશના રાજાને પોતાના વીતક ચરિત્રથી જે બોધ આપ્યો છે તે ખરે! અશરણભાવના સિદ્ધ કરે છે. મહા મુનિ અનાથીએ સહન કર્યા તુલ્ય વા એથી અતિ વિશેષે અસહ્ય દુઃખ અનંત આત્માઓ સામાન્ય દષ્ટિથી ભોગવતા દેખાય છે, તત્સંખંધી તમે કિંચિત્ વિચાર કરો!

૨૦

ભાવનાઓધ

સંસારમાં છવાઈ રહેલી અનંત અશરણતાનો ત્યાગ કરી સત્ય શરણુરૂપ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલને સેવો. અંતે એ જ મુક્તિના કારણરૂપ છે. જેમ સંસારમાં રહ્યા અનાથી અનાથ હતા, તેમ પ્રત્યેક આત્મા તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ વિના સદૈવ અનાથ જ છે! સનાથ થવા પુરુષાર્થ કરવો એ જ શ્રેય છે !

ઇતિ શ્રી ભાવનાઓધ ગ્રંથના પ્રથમ દર્શનમાં દ્વિતીય ચિત્રે અશરણુ ભાવનાના ઉપદેશાર્થે મહા નિર્ગ્રંથનું ચરિત્રપરિપૂર્ણતા પામ્યું.

તૃતીય ચિત્ર

એકત્વભાવના

(ઉપજ્ઞતિ)

શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય,
તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય;
એ ભોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે,
એકત્વ એથી નયસુઝ ગોતે.

વિશેષાર્થ:—શરીરમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા રોગાદિક જે ઉપદ્રવ થાય છે તે સ્નેહી, કુટુંબી, જાયા કે પુત્ર કોઈથી લઈ શકાતા નથી; એ માત્ર એક પોતાનો આત્મા પોતે જ ભોગવે છે. એમાં કોઈપણ ભાગીદાર થતું નથી. તેમજ પાપ પુણ્યાદિ સઘળા વિપાકો આપણો આત્મા જ ભોગવે છે, એ એકલો આવે છે, એકલો જાય છે; એવું સિદ્ધ કરીને વિવેકને ભલી રીતે જાણવાવાળા પુરુષો એકત્વને નિરંતર શોધે છે.

લાવનાબોધ

૨૧

દૃષ્ટાંત:—મહા પુરુષના તે ન્યાયને અચળ કરનાર નમિરાજર્ષિ અને શકેંદ્રનો વૈરાગ્યોપદેશક સંવાદ અહીં આગળ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. નમિરાજર્ષિ મિથિલા નગરીના રાજેશ્વર હતા. સ્ત્રી પુત્રાદિકથી વિશેષ દુઃખનો સમૂહ પામ્યા નહોતા છતાં એકત્વના સ્વરૂપને પરિપૂર્ણ પિછાનવામાં રાજેશ્વરે કિંચિત્ વિભ્રમ કર્યો નથી. શકેંદ્ર પ્રથમ નમિરાજર્ષિ જ્યાં નિવૃત્તિમાં વિરાજ્યા છે, ત્યાં વિપ્રરૂપે આવીને પરીક્ષા નિદાને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે:—

વિપ્ર:—હે રાજા ! મિથિલા નગરીને વિષે આજે પ્રબલ કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો છે. હૃદયને અને મનને ઉદ્વેગકારી વિલાપના શબ્દોથી રાજમંદિર અને સામાન્ય ઘર છવાઈ ગયાં છે. માત્ર તારી દીક્ષા એ જ એ સઘળાંના દુઃખનો હેતુ છે. પરના આત્માને જે દુઃખ આપણાથી ઉત્પન્ન થાય તે દુઃખ સંસારપરિભ્રમણનું કારણ ગણીને તું ત્યાં જા. ભોજો ન થા.

નમિરાજ:—(ગૌરવ ભરેલાં વચનોથી) હે વિપ્ર ! તુ જે કહે છે તે માત્ર અજ્ઞાનરૂપ છે. મિથિલા નગરીમાં એક અગીયો હતો તેની મધ્યમાં એક વૃક્ષ હતું. શીતળ છાયાથી કરીને તે રમણીય હતું, પત્ર પુષ્પ અને ફળથી તે સહિત હતું, નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓને તે લાલદાયક હતું, વાયુના હલાવવા થકી તે વૃક્ષમાં રહેનારાં પંખીઓ દુઃખાર્ત ને શરણુરહિત થયાથી આકંઠ કરે છે. વૃક્ષને પોતાને માટે થઈને જ તે વિલાપ કરતાં નથી; પોતાનું સુખ ગયું એ માટે થઈને તેઓ શોકાર્ત છે.

૨૨

ભાવનાઓ

વિપ્ર:—પણ આ જો ! અગ્નિ ને વાયુના મિશ્રથી તારું નગર, તારાં અંત:પુર, અને મંદિરો બને છે, માટે ત્યાં જા અને તે અગ્નિને શાંત કર.

નમિરાજ:—હે વિપ્ર ! મિથિલા નગરીના, તે અંત:પુરના અને તે મંદિરોના દાઝવાથી મારું કંઈ પણ દાઝતું નથી; જેમ સુખોત્પત્તિ છે તેમ હું વતું છું. એ મંદિરાદિકમાં મારું અલ્પ માત્ર પણ નથી. મેં પુત્ર, સ્ત્રી આદિકના વ્યવહારને છાંડ્યો છે. મને એમાંનું કંઈ પ્રિય નથી અને અપ્રિય પણ નથી.

વિપ્ર:—પણ હે રાજા ! તારી નગરીને સઘન કિલ્લો કરાવીને, પોળ, કોઠા, અને કમાડ ભોગળ કરાવીને અને શતશ્રી ખાઈ કરાવીને ત્યાર પછી જજે.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦^૧) હે વિપ્ર ! હું શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપી નગરી કરીને, સમ્બરરૂપી ભોગળ કરીને, ક્ષમારૂપી શુભ ગઢ કરીશ; શુભ મનોયોગરૂપ કોઠા કરીશ, વચનયોગરૂપ ખાઈ કરીશ, કાયાયોગરૂપ શતશ્રી કરીશ. પરાક્રમરૂપ ધનુષ્ય કરીશ; ઇર્યાસમિતિરૂપ પણ્છ કરીશ, ધીરજરૂપ કમાન સહાવાની મુઠી કરીશ; સત્યરૂપી ચાપવડે કરીને ધનુષ્યને બાંધીશ; તપરૂપી બાણ કરીશ; કર્મરૂપી વૈરીની સેનાને ભેદીશ; લૌકિક સંગ્રામની મને રુચિ નથી. હું માત્ર તેવા ભાવ-સંગ્રામને ચાહું છું.

વિપ્ર:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) હે રાજા ! શિખરબાંધ ઝાંચા આવાસ કરાવીને, મણિકંચનમય ગવાદાદિ મુકાવીને તળાવમાં

૧. હેતુ અને કારણથી પ્રેરાયેલા.

ભાવનાઓ

૨૩

કીડાકરવાના મનોહર મહાલય કરાવીને પછી જશે.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) તેં જે જે પ્રકારના આવાસ ગણાવ્યા તે તે પ્રકારના આવાસ મને અસ્થિર અને અશાશ્વત જણાય છે. માર્ગના ધરૂપ જણાય છે. તે માટે જ્યાં સ્વધામ છે, જ્યાં શાશ્વતતા છે, અને જ્યાં સ્થિરતા છે ત્યાં હું નિવાસ કરવા ચાહું છું.

વિપ્ર:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) હે ક્ષત્રિય શિરોમણિ ! અનેક પ્રકારના તસ્કરના ઉપદ્રવને ટાળીને, નગરીનું એ દ્વારે કદ્યાણુ કરીને તું જશે.

નમિરાજ:—હે વિપ્ર ? અજ્ઞાનવાંત મનુષ્ય અનેકવાર મિથ્યા દંડ દે છે. ચોરીના નહીં કરનાર જે શરીરાદિક પુદ્ગલ તે લોકને વિષે બંધાય છે; અને ચોરીના કરનાર જે ઇંદ્રિય-વિકાર તેને કોઈ બંધન કરી શકતું નથી. તો પછી એમ કરવાનું શું અવશ્ય ?

વિપ્ર:—હે ક્ષત્રિય ! જે રાજાઓ તારી આજ્ઞા અવલંબન કરતા નથી અને જે નરાધિપો સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે તેને તું તારે વશ કરીને પછી જશે.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) દશ લાખ સુભટને સંગ્રામને વિષે જીતવા એ દુર્લભ ગણાય છે; તોપણ એવા વિજય કરનારા પુરુષો અનેક મળી આવે, પણ એક સ્વાત્માને જીતનાર મળનાર અનંત દુર્લભ છે. તે દશ લાખ સુભટથી વિજય મેળવનાર કરતાં એક સ્વાત્માને જીતનાર પુરુષ પરમોત્કૃષ્ટ છે. આત્મા સંઘાતે યુદ્ધ કરવું ઉચિત છે. બહિર યુદ્ધનું

૨૪

ભાવનાઓ

શું પ્રયોજન છે ? જ્ઞાનરૂપ આત્મા વડે ક્રોધાદિક આત્માને જીતનાર સ્તુતિપાત્ર છે. પાંચે ઈંદ્રિયોને, ક્રોધને, માનને, માયાને, તેમજ લોભને જીતવાં દોહ્યાલાં છે. જેણે મનોયોગાદિક જીત્યું તેણે સર્વ જીત્યું.

વિપ્ર:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) સમર્થ યજ્ઞ કરી, શ્રમણ, તપસ્વી, બ્રાહ્મણાદિકને લેાજન આપી, સુવર્ણાદિક દાન દર્ધ, મનોહર લોગ લોગવી હે ક્ષત્રિય ! તું ત્યાર પછી જજે.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) મહીને મહીને જો દશ લાખ ગાયનાં દાન દે તોપણ તે દશ લાખ ગાયનાં દાન કરતાં સંયમ ગ્રહણ કરી સંયમને આરાધે છે તે, તે કરતાં વિશેષ મંગળ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિપ્ર:—નિર્વાહ કરવા માટે ભિક્ષાર્થી સુશીલ પ્રવ્રજ્યામાં અસહ્ય પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે; તેથી તે પ્રવ્રજ્યા ત્યાગ કરીને અન્ય પ્રવ્રજ્યામાં રુચિ થાય છે; માટે એ ઉપાધિ ટાળવા તું ગૃહસ્થાશ્રમાં રહી પૌષ્ઠાદિકવ્રતમાં તત્પર રહેજે. હે મનુષ્યના અધિપતિ ! હું ઠીક કહું છું.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) હે વિપ્ર ! બાલ અવિવેકી ગમે તેવાં ઉગ્ર તપ કરે પરંતુ સમ્યક્શ્રુતધર્મ તથા ચારિત્ર-ધર્મની તુલ્ય ન થાય. એકાદ કળા તે સોળ કળા જેવી કેમ ગણાય ?

વિપ્ર:—અહો ક્ષત્રિય ! સુવર્ણ, મણિ, મુક્તાદિ, વસ્ત્રા-લાંકાર અને અન્ધાદિકની વૃદ્ધિ કરીને પછી જજે.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રે૦) મેરુ પર્વત જેવા કદાચિત્

ભાવનાઓ

૨૫

સોના રૂપાના અસંખ્યાતા પર્વત હોય તોપણ લોભી મનુષ્યની તૃષ્ણા છીપતી નથી. કિંચિત્ માત્ર તે સંતોષ પામતો નથી. તૃષ્ણા આકાશના જેવી અનંત છે. ધન, સુવર્ણ, ચતુષ્પાદ ઇત્યાદિ સકળ લોક ભરાય એટલું લોભી મનુષ્યની તૃષ્ણા ટાળવા સમર્થ નથી. લોભની એવા કનિષ્ઠતા છે. માટે સંતોષ-નિવૃત્તિરૂપ તપને વિવેકી પુરુષો આચરે છે.

વિપ્ર:—(હેતુ કારણ પ્રેર) હે ક્ષત્રિય ! મને અદ્ભુત આશ્ચર્ય ઉપજે છે કે, તું છતાં ભોગને છાંડે છે. પછી અછતા કામભોગને વિષે સંકલ્પ વિકલ્પ કરીને હણાઈશ, માટે આ સઘળી મુનિત્વસંબંધીની ઉપાધિ મૂક.

નમિરાજ:—(હેતુ કારણ પ્રેર) કામભોગ છે તે શલ્ય સરખા છે, કામભોગ છે તે વિષ સરખા છે, કામભોગ છે તે સર્પની તુલ્ય છે; જેની વાંછનાથી જીવ નરકાદિ અધોગતિને વિષે જાય છે; તેમજ ક્રોધે કરીને અને માને કરીને માઠી ગતિ થાય છે. માયાએ કરીને સદ્ગતિનો વિનાશ હોય છે; લોભ થકી આ લોક પરલોકનો ભય હોય છે; માટે હે વિપ્ર ! એનો તું મને યોગ ન કર. મારું હૃદય કોઈ કાળે ચળનાર નથી; એ મિથ્યા મોહિનીમાં અભિરુચિ ધરાવનાર નથી. જાણી જોઈને ઝેર કોણ પીએ ? જાણી જોઈને દ્વીપક લઈને કૂવે કોણ પડે ? જાણી જોઈને વિભ્રમમાં કોણ પડે ? હું મારા અમૃત જેવા વૈરાગ્યનો મધુર રસ અપ્રિય કરી એ ઝેરને પ્રિય કરવા મિથિલામાં આવનાર નથી.

મહર્ષિ નમિરાજની સુદૃઢતા જોઈ શકેન્દ્ર પરમાનંદ પામ્યો, પછી બ્રાહ્મણના રૂપને છાંડીને ઈંદ્રપણને વૈકિય કર્યું.

૨૬

ભાવનાઓ

વંદન કરીને મધુર વચને પછી તે રાજર્ષીશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: “હે મહાયશસ્વિ! મોટું આશ્ચર્ય છે કે તેં કોધને છુટ્યો. આશ્ચર્ય, તેં અહંકારનો પરાજય કર્યો. આશ્ચર્ય, તેં માયાને ટાળી. આશ્ચર્ય તેં લોભ વશ કીધો. આશ્ચર્ય, તારું સરળપણું. આશ્ચર્ય, તારું નિર્મમત્વ. આશ્ચર્ય, તારી પ્રધાન ક્ષમા. આશ્ચર્ય, તારી નિર્લોભતા. હે પૂજ્ય! તું આ લવને વિષે ઉત્તમ છું; અને પરલવને વિષે ઉત્તમ હોઈશ. કર્મરહિત થઈને પ્રધાન સિદ્ધગતિને વિષે પરવરીશ.” એ રીતે સ્તુતિ કરતાં કરતાં, પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં, શ્રદ્ધાલક્ષિતએ તે ઋષિના પાદાંબુજને વંદન કર્યું. પછી તે સુંદર મુકુટવાળો શકેત્ર આકાશ વાટે ગયો.

પ્રમાણુશિક્ષા:—વિપ્રરૂપે નમિરાજનો વૈરાગ્ય તાવવામાં ઇંદ્રે શું ન્યૂનતા કરી છે? કંઈએ નથી કરી. સંસારની જે જે લલુતાઓ મનુષ્યને ચળાવનારી છે, તે તે લલુતા સંબંધી મહા ગૌરવથી પ્રશ્ન કરવામાં તે પુરંદરે નિર્મળ ભાવથી સ્તુતિપાત્ર ચાતુર્ય ચલાવ્યું છે. છતાં નિરીક્ષણ કરવાનું તો એ છે કે નમિરાજ કેવળ કંચનમય રહ્યા છે. શુદ્ધ અને અખંડ વૈરાગ્યના વેગમાં એમનું વહન એમણે ઉત્તરમાં દર્શિત કર્યું છે, “હે પ્રિય! તું જે જે વસ્તુઓ મારી છે, એમ કહેવરાવે છે તે તે વસ્તુઓ મારી નથી. હું એક જ છું, એકલો જનાર છું; અને માત્ર પ્રશંસનીય એકત્વને જ ચાહું છું.” આવા રહસ્યમાં નમિરાજ પોતાના ઉત્તરને અને વૈરાગ્યને દહીભૂત કરતા ગયા છે. એવી પરમ પ્રમાણુશિક્ષાથી લયું તે મહર્ષિનું ચરિત્ર છે. બન્ને મહાત્માઓનો પરસ્પરનો સંવાદ શુદ્ધ એકત્વને સિદ્ધ કરવા તથા અન્ય વસ્તુઓનો

ભાવનાઓ

૨૭

ત્યાગ કરવાના ઉપદેશાર્થે અહીં દર્શિત કર્યો છે. એને પણ વિશેષ દઢીભૂત કરવા નમિરાજ એકત્વ શાથી પામ્યા, તે વિષે કિંચિત્ માત્ર નમિરાજનો એકત્વસંબંધ આપીએ છીએ.

એ, વિદેહ દેશ જેવા મહાન રાજ્યના અધિપતિ હતા. અનેક યૌવનવતી મનોહારિણી સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં તે ઘેરાઈ રહ્યા હતા. દર્શનમોહનીયનો ઉદય ન છતાં એ સંસારલુબ્ધ-રૂપ દેખાતા હતા. કોઈ કાળે એના શરીરમાં દાહજ્વર નામના રોગની ઉત્પત્તિ થઈ. આખું શરીર જાણે પ્રજ્વલિત થઈ જતું હોય તેવી ખળતરા વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. રોમે રોમે સહસ્ર વીંછીની ડંશ વેદના સમાન દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. વૈદ્યવિદ્યાના પ્રવીણ પુરુષોના ઔષધોપચારનું અનેક પ્રકારે સેવન કર્યું; પણ તે સઘળું વૃથા ગયું, લેશ માત્ર પણ એ વ્યાધિ ઓછો ન થતાં અધિક થતો ગયો. ઔષધ માત્ર દાહજ્વરનાં હિતૈષી થતાં ગયાં. કોઈ ઔષધ એવું ન મળ્યું કે જેને દાહજ્વરથી કિંચિત્ પણ દ્રેષ હોય ! નિપુણ વૈદો કાયર થયા; અને રાજેશ્વર પણ એ મહા વ્યાધિથી કંટાળો પામી ગયા. તેને ટાળનાર પુરુષની શોધ ચોખ્ખાબુ ચાલતી હતી. મહાકુશળ એક વૈદ મળ્યો; તેણે મલયાગિરિ ચંદનનું વિલેપન કરવા સૂચવન કર્યું. મનોરમા રાણીઓ તે ચંદનને ઘસવામાં રોકાઈ. તે ચંદન ઘસવાથી હાથમાં પહેરેલાં કંકણનો સમુદાય પ્રત્યેક રાણી કને ખળભળાટ કરવા મંડી પડ્યો. મિથિલેશના અંગમાં એક દાહજ્વરની અસહ્ય વેદના તો હતી અને બીજી આ કંકણના કોલાહલથી ઉત્પન્ન થઈ. ખળભળાટ ખમી શક્યા નહીં એટલે તેણે રાણીઓને આજ્ઞા કરી કે તમે ચંદન ન

૨૮

ભાવનાબોધ

ઘસો; કાં ખળભળાટ કરો છો ? મારાથી એ ખળભળાટ સહન થઈ શકતો નથી. એક મહાવ્યાધિથી હું ગ્રહાયો છું; અને આ બીજો વ્યાધિતુલ્ય કોલાહલ થાય છે, તે અસહ્ય છે. સઘળી રાણીઓએ એકેકું કંકણ મંગળ દાખલ રાખી કંકણ સમુદાયનો ત્યાગ કર્યો; એટલે થતો ખળભળાટ શાંત થયો; નમિરાજે રાણીઓને કહ્યું: “તમે શું ચંદન ઘસવું બંધ કર્યું ?” રાણીઓએ જણાવ્યું કે “ના. માત્ર કોલાહલ શાંત થવા માટે એકેકું કંકણ રાખી, બીજાં કંકણ પરિત્યાગી અમે ચંદન ઘસીએ છીએ. કંકણનો સમૂહ હવે અમે હાથમાં રાખ્યો નથી, તેથી ખળભળાટ થતો નથી.” રાણીઓનાં આટલાં વચનો સાંભળ્યાં ત્યાં તો નમિરાજને રામેરોમ એકત્વ સિદ્ધ થયું; વ્યાપી ગયું અને મમત્વ ટળી ગયું: “ખરે ! જાઝાં મળ્યે જાઝી ઉપાધિ જણાય છે. હવે જો આ એક કંકણથી લેશ માત્ર પણ ખળભળાટ થતો નથી; કંકણના સમૂહ વડે કરીને માથું ફેરવી નાખે એવો ખળભળાટ થતો હતો. અહો ચેતન ! તું માન કે એકત્વમાં જ તારી સિદ્ધિ છે. વધારે મળવાથી વધારે ઉપાધિ છે. સંસારમાં અનંત આત્માના સંબંધમાં તારે ઉપાધિ ભોગવવાનું શું અવશ્ય છે ? તેનો ત્યાગ કર અને એકત્વમાં પ્રવેશ કર. જો ! આ એક કંકણ હવે ખળભળાટ વિના કેવી ઉત્તમ શાંતિમાં રમે છે ? અનેક હતાં ત્યારે તે કેવી અશાંતિ ભોગવતું હતું ? તેવી જ રીતે તું પણ કંકણ-રૂપ છો. તે કંકણની પેઠે તું જ્યાં સુધી સ્નેહી કુટુંબીરૂપી કંકણસમુદાયમાં પડયો રહીશ ત્યાંસુધી લવરૂપી ખળભળાટ સેવન કરવા પડશે; અને જો આ કંકણની વર્તમાન સ્થિતિની

ભાવનાબોધ

૨૯

પેઠે એકત્વને આરાધીશ તો સિદ્ધગતિરૂપી મહા પવિત્ર શાંતિ પામીશ.” એમ વૈરાગ્યના પ્રવેશમાં ને પ્રવેશમાં તે નમિરાજ પૂર્વાજ્ઞતિની સ્મૃતિ પામ્યા. પ્રવજ્ઞ્યા ધારણ કરવા નિશ્ચય કરી તેઓ શયન કરી ગયા. પ્રભાતે માંગલ્યરૂપ વાજિંત્રનો ધ્વનિ પ્રકળ્યો; દાહજ્વરથી મુક્ત થયા. એકત્વને પરિપૂર્ણ સેવનાર તે શ્રીમાન નમિરાજ ઋષિને અભિવંદન હેા !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાણી સર્વ મળી સુચંદન ઘસી, ને ચર્ચવામાં હતી,
ખૂંટયો ત્યાં કંકણાટ કંકણતણે, શ્રોતી નમી ભૂપતી;
સંવાદે પણ ઈંદ્રી દ્રઢ રહ્યો, એકત્વ સાચું કર્યું;

એવા એ મિથિલેશનું ચરિત આ, સંપૂર્ણ અત્રે થયું.

વિશેષાર્થ—રાણીઓનો સમુદાય ચંદન ઘસીને વિલેપન કરવામાં રોકાયો હતો; તત્સમયમાં કંકણના ખળભળાટને સાંભળીને નમિરાજ ખૂંટયો. ઈંદ્રની સાથે સંવાદમાં પણ અચળ રહ્યો; અને એકત્વને સિદ્ધ કર્યું.

એવા એ મુક્તિ સાધક મહાવૈરાગીનું ચરિત ‘ ભાવનાબોધ ’ ગ્રંથે તૃતીય ચિત્રે પૂર્ણતા પામ્યું.

ચતુર્થ ચિત્ર

અન્યત્વભાવના

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી, ના પુત્ર કે બ્રાત ના

ના મારાં ભૂત સ્નેહિયો સ્વજન કે, ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;

ના મારાં ધન ધામ યૌવન ધરા, એ મોહ અજ્ઞાતવના;

રે! રે! જીવ વિચાર એમ જ સદા, અન્યત્વદા ભાવના.

૩૦

ભાવનાબોધ

વિશેષાર્થ—આ શરીર તે મારું નથી, આ રૂપ તે મારું નથી, આ કાંતિ તે મારી નથી, આ સ્ત્રી તે મારી, નથી, આ પુત્ર તે મારા નથી, આ ભાઈઓ તે મારા નથી, આ દાસ તે મારા નથી, આ સ્નેહીઓ તે મારા નથી, આ સંબંધીઓ તે મારા નથી, આ ગોત્ર તે મારું નથી, આ જ્ઞાતિ તે મારી નથી, આ લક્ષ્મી તે મારી નથી, આ મહાલય તે મારાં નથી, આ યૌવન તે મારું નથી, અને આ ભૂમિ તે મારી નથી, માત્ર એ મોહ અજ્ઞાનપણાનો છે. સિદ્ધગતિ સાધવા માટે હે જીવ! અન્યત્વનો બોધ દેનારી એવી તે અન્યત્વભાવનાનો વિચાર કર ! વિચાર કર !

મિથ્યા મમત્વની ભ્રમણા ટળવા માટે, અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે પ્રભાવથી મનન કરવા યોગ્ય રાજરાજેશ્વર ભરતનું ચરિત્ર અહીં આગળ ટાંકીએ છીએ:—

દૃષ્ટાંત :—જેની અશ્વશાળામાં રમણીય, ચતુર અને અનેક પ્રકારના તેજ અશ્વના સમૂહ શોભતા હતા; જેની ગજશાળામાં અનેક જાતિના મદોન્મત્ત હસ્તિઓ ઝૂલી રહ્યા હતા; જેના અંતઃપુરમાં નવયૌવના સુકુમારિકા અને મુગ્ધા સ્ત્રીઓ સહસ્રગમે વિરાજ રહી હતી; જેના ધનનિધિમાં ચંચળા એ ઉપમાથી વિદ્વાનોએ ઓળખેલી સમુદ્રની પુત્રી લક્ષ્મી સ્થિરરૂપ થઈ હતી; જેની આજ્ઞાને દેવ દેવાંગનાઓ આધીન થઈને મુકુટપર ચડાવી રહ્યાં હતાં, જેને પ્રાશન કરવાને માટે નાના પ્રકારનાં ષટ્સ્ર લોજનો પળે પળે નિર્મિત થતાં હતાં; જેના કોમલ કર્ણના વિલાસને માટે ઝીણાં અને

ભાવનાબોધ

૩૧

મધુરસ્વરી ગાયનો કરનારી વારાંગનાઓ તત્પર હતી; જેને નિરીક્ષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારના નાટક ચેટક હતાં; જેની યશસ્વીતિ વાયુરૂપે પ્રસરી જઈ આકાશ જેવી વ્યાપ્ત હતી; જેના શત્રુઓને સુખથી શયન કરવાનો વખત આવ્યો નહોતો; અથવા જેના વૈરીની વનિતાઓનાં નયનોમાંથી સદૈવ આંસુ ટપકતાં હતાં; જેનાથી કોઈ શત્રુવટ દાખવવા તો સમર્થ નહોતું; પણ સામા નિર્દોષતાથી આંગળી ચિંધવાએ પણ કોઈ સમર્થ નહોતું; જેની સમક્ષ અનેક મંત્રીઓના સમુદાય તેની કૃપાની નિમંત્રણ કરતા હતા; જેનાં રૂપ, કાંતિ અને સૌંદર્ય એ મનોહારક હતાં, જેને અંગે મહાન્ બળ, વીર્ય, શક્તિ અને ઉચ્ચ પરાક્રમ ઉછળતાં હતાં; કીડા કરવાને માટે જેને મહા સુગંધીમય બાગબગીચા અને વનોપવન હતાં; જેને ત્યાં પ્રધાન કુળદીપક પુત્રના સમુદાય હતા; જેની સેવામાં લાખો ગમે અનુચરો સજ્જ થઈ ઉભા રહેતા હતા; જે પુરુષ જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ કરતો, ત્યાં ત્યાં ખમા ખમા, કંચનફૂલ અને મૌક્તિકના થાળથી વધાવાતો હતો; જેના કુંકુમવર્ણ પાદ-પંકજનો સ્પર્શ કરવાને ઈંદ્ર જેવા પણ તલસી રહેતા હતા; જેની આયુધશાળામાં મહા યશોમાન દિવ્ય ચક્રની ઉત્પત્તિ થઈ હતી; જેને ત્યાં સામ્રાજ્યનો અખંડ દીપક પ્રકાશમાન હતો; જેને શિરે મહાન છ ખંડની પ્રભુતાનો તેજસ્વી અને ચળકાટમાન મુકુટ વિરાજિત હતો. કહેવાનો હેતુ કે જેનાં દળનો, જેના નગર-પુરપાટણનો, જેના વૈભવનો અને જેના વિલાસનો સંસાર સંબંધે કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનભાવ નહોતો એવો તે શ્રીમાન રાજરાજેશ્વર ભરત પોતાના સુંદર આદર્શ-

૩૨

ભાવનાઓ

ભુવનમાં વસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત થઈ મનોહર સિંહામન પર બેઠો હતો. ચારે બાજુનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં. નાના પ્રકારના ધૂપનો ધૂમ્ર સૂક્ષ્મ રીતે પ્રસરી રહ્યો હતો; નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો ધમધમી રહ્યા હતા; નાના પ્રકારનાં સુસ્વર-યુક્ત વાજિંત્રો યાંત્રિક કળાવડે સ્વર ખેંચી રહ્યાં હતાં; શીતલ મંદ અને સુગંધી એમ ત્રિવિધ વાયુની લહરીઓ છૂટતી હતી; આભૂષણાદિક પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં એ શ્રીમાન રાજરાજેશ્વર ભરત તે ભુવનમાં અપૂર્વતાને પામ્યો.

એના હાથની એક આંગળીમાંથી વીંટી નીકળી પડી. ભરતનું ધ્યાન તે ભણી ખેંચાયું; અને આંગળી કેવળ અડવી જણાઈ. નવ આંગળીઓ વીંટીવડે કરીને જે મનોહરતા ધરાવતી હતી તે મનોહરતા વિના આ આંગળી પરથી ભરતેશ્વરને અદ્ભુત મૂળોત્તર વિચારની પ્રેરણા થઈ. શા કારણથી આ આંગળી આવી લાગવી જોઈએ? એ વિચાર કરતાં વીંટીનું નીકળી પડવું એ કારણ એમ તેને સમજાયું. તે વાતને વિશેષ પ્રમાણભૂત કરવા બીજી આંગળીની વીંટી તેણે ખેંચી લીધી. એ બીજી આંગળીમાંથી જેવી વીંટી નીકળી તેવી તે આંગળી અશોભ્ય દેખાઈ; વળી એ વાતને સિદ્ધ કરવાને તેણે ત્રીજી આંગળીમાંથી પણ વીંટી સેરવી લીધી, એથી વિશેષ પ્રમાણ થયું. વળી ચોથી આંગળીમાંથી વીંટી કાઢી લીધી એટલે એણે પણ એવો જ દેખાવ દીધો; એમ અનુક્રમે દશે આંગળીઓ અડવી કરી મૂકી. અડવી થઈ જવાથી સઘળીને દેખાવ અશોભ્ય દેખાયો. અશોભ્ય દેખાવાથી રાજરાજેશ્વર અન્યત્વભાવનામાં ગદગદિત થઈ એમ બોલ્યો:—

ભાવનાબોધ

૩૩

“અહોહો ! કેવી વિચિત્રતા છે કે ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુને ટીપીને કુશળતાથી ઘડવાથી મુદ્રિકા બની; એ મુદ્રિકા વડે મારી આંગળી સુંદર દેખાઈ; એ આંગળીમાંથી મુદ્રિકા નીકળી પડતાં એથી વિપરીત દેખાવ દીધો; વિપરીત દેખાવથી અશોભ્ય અને અડવાપણું ખેદરૂપ થયું. અશોભ્ય જણાવાનું કારણ માત્ર વીંટી નહીં એ જ ઠયું કે ? જો વીંટી હત તો તો એવી અશોભા હું ન જોત. એ મુદ્રિકા વડે મારી આ આંગળી શોભા પામી; એ આંગળી વડે આ હાથ શોભે છે; અને એ હાથ વડે આ શરીર શોભા પામે છે. ત્યારે એમાં હું શોભા કેની ગણું ? અતિ વિસ્મયતા ! મારી આ મનાતી મનોહર કાંતિને વિશેષ દીપ્ત કરનાર તે મણિ માણિક્યાદિના અલંકારો અને રંગભેરંગી વસ્ત્રો ઠયા. એ કાંતિ મારી ત્વચાની શોભા ઠરી; એ ત્વચા શરીરની ગુપ્તતા ઢાંકી સુંદરતા દેખાડે છે; અહોહો ! આ મહા વિપરીતતા છે ! જે શરીરને હું મારું માનું છું તે માત્ર ત્વચા વડે, તે ત્વચા કાંતિ વડે અને તે કાંતિ વસ્ત્રાલંકારવડે શોભે છે; ત્યારે શું મારા શરીરની તો કંઈ શોભા નહીં જ કે ? રુધિર, માંસ, અને હાડનો જ કેવળ એ માળો કે ? અને એ માળો તે હું કેવળ મારો માનું છું. કેવી ભૂલ ! કેવી ભ્રમણા ! અને કેવી વિચિત્રતા છે ! કેવળ હું પરપુદ્ગલની શોભાથી શોભું છું. કેાઈથી રમણિકતા ધરાવતું શરીર તે મારે મારું કેમ માનવું ? અને કદાપિ એમ માનીને હું એમાં મમત્વભાવ રાખું તે પણ કેવળ દુઃખપ્રદ અને વૃથા છે. આ મારા આત્માનો એ શરીરથી એક કાળે વિયોગ છે ! આત્મા જ્યારે બીજા દેહને ધારણ

મો. ૩

૩૪

ભાવનાબોધ

કરવા પરવરશે ત્યારે આ દેહ અહીં રહેવામાં કંઈ શંકા નથી. એ કાયા મારી ન થઈ અને નહીં થાય ત્યારે હું એને મારી માનું છું કે માનું એ કેવળ મૂર્ખતા છે. જેનો એક કાળે વિયોગ થવાનો છે, અને જે કેવળ અન્યત્વભાવ ધરાવે છે તેમાં મમત્વપણું શું રાખવું? એ જ્યારે મારી થતી નથી, ત્યારે મારે એનું થવું શું ઉચિત છે? નહીં નહીં, એ જ્યારે મારી નહીં ત્યારે હું એનો નહીં; એમ વિચારું, દઢ કરું, અને પ્રવર્તન કરું, એમ વિવેકબુદ્ધિનું તાત્પર્ય છે. આ આખી સૃષ્ટિ અનંત ચીજથી અને અનંત પદાર્થોથી ભરી છે; તે સઘળા પદાર્થ કરતાં જેના જેટલી કોઈ પણ વસ્તુ પર મારી પ્રિયતા નથી; તે વસ્તુ તે મારી ન થઈ; તે પછી બીજી કંઈ વસ્તુ મારી હોય? અહો! હું બહુ ભૂલી ગયો. મિથ્યા મોહમાં લથડી પડ્યો. તે નવ ચૌવનાઓ, તે માનેલા કુળદીપક પુત્રો, તે અઢળક લક્ષ્મી, તે છ ખંડનું મહાન રાજ, એ મારાં નથી. એમાંનું લેશમાત્ર પણ મારું નથી, એમાં મારો કિંચિત્ ભાગ નથી. જે કાયાથી હું એ સઘળી વસ્તુઓનો ઉપભોગ લઉં છું, તે ભોગ્ય વસ્તુ જ્યારે મારી ન થઈ ત્યારે બીજી મારી માનેલ વસ્તુ—સ્નેહી, કુટુંબી ઇત્યાદિક—મારાં શું થનાર હતાં? નહીં કંઈજ નહીં. એ મમત્વભાવ મારે જોઈતો નથી! એ પુત્ર, એ મિત્ર, એ કલત્ર એ વૈભવ અને એ લક્ષ્મીને મારે મારાં માનવાં જ નથી! હું એનો નહીં ને એ મારાં નહીં! પુણ્યાદિક સાધીને મેં જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી તે તે વસ્તુ મારી ન થઈ, એ જેવું સંસારમાં કયું ખેદમય છે? મારાં ઉપ પુણ્યત્વનું પરિણામ આ જ કે? છેવટે એ સઘળાનો વિયોગ

ભાવનાભોધ

૩૫

જ કે ? પુણ્યત્વનું એ ફળ પામીને એની વૃદ્ધિને માટે જે જે પાપ કર્યાં તે તે મારા આત્માએ ભોગવવાં જ કે ? તે પણ એકલાએ જ કે ? એમાં કોઈ સહીયારી નહીં જ કે ? નહીં નહીં. એ અન્યત્વ-ભાવવાળા માટે થઈને હું મમત્વભાવ દર્શાવી આત્માનો અનહિતૈષી થઈ એને રૌદ્ર નરકનો ભોક્તા કરું એ જેવું કયું અજ્ઞાન છે ? એવી કઈ ભ્રમણા છે ? એવો કયો અવિવેક છે ? ત્રેશઠશલાકા પુરુષોમાંનો હું એક ગણાયો; ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી શકું નહીં, અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રભુતાને ખોઈ ખેસું, એ કેવળ અયુક્ત છે, એ પુત્રોનો, એ પ્રમદા-ઓનો એ રાજવૈભવનો અને એ વાહનાદિક સુખનો મારે કશો અનુરાગ નથી ! મમત્વ નથી ! ”

વૈરાગ્યનું રાજરાજેશ્વર ભરતના અંતઃકરણમાં આવું ચિત્ર પડ્યું કે તિમિર પટ ટળી ગયું. શુકલધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ ખળીને ભસ્મીભૂત થયાં !! મહા દિવ્ય અને સહસ્ર-કિરણથી પણ અનુપમ કાંતિમાન્ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું. તે જ વેળાં એણે પંચમુષ્ટિ કેશલોચન કર્યું. શાસનદેવીએ એને સંતસાજ આપ્યો; અને તે મહા વિરાગી સર્વજ્ઞ સર્વ-દર્શી થઈ, ચતુર્ગતિ, ચોવિશ દંડક, તેમજ આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિથી વિરક્ત થયો. ચપળ સંસારનાં સકળ સુખ-વિલાસથી એણે નિવૃત્તિ કરી, પ્રિયાપ્રિય ગયું; અને તે નિરંતર સ્તવવાયોગ્ય પરમાત્મા થયો.

પ્રમાણશિક્ષા—એમ એ છ ખંડનો પ્રભુ, દેવના દેવ જેવો અઢળક સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીનો ભોક્તા, મહાયુનો ધણી, અનેક રત્નની યુક્તતા ધરાવનાર, રાજરાજેશ્વર ભરત આદર્શ-

૩૬

ભાવનાબોધ

ભવનને વિષે કેવળ અન્યત્વભાવના ઉપજવાથી શુદ્ધ વિરાગી થયો !

ખરેખર ભરતેશ્વરનું મનન કરવા યોગ્ય ચરિત્ર સંસારની શોકાર્ત્તા અને ઔદાસિન્યતાનો પૂરેપૂરો ભાવ, ઉપદેશ અને પ્રમાણ દર્શિત કરે છે. કહો ! એને ત્યાં કઈ ખામી હતી ? નહોતી એને ત્યાં નવયૌવના સ્ત્રીઓની ખામી, કે નહોતી રાજરિદ્ધિની ખામી, નહોતી વિજયસિદ્ધિની ખામી, કે નહોતી કુટુંબ પરિવારની ખામી, નહોતી રૂપ કાંતિની ખામી કે નહોતી યશસ્કીર્તિની ખામી.

આગળ કહેવાઈ ગયેલી તેની રિદ્ધિનું એમ પુનઃ સ્મરણ કરાવી પ્રમાણથી શિક્ષાપ્રસાદીનો લાભ આપીએ છીએ કે, ભરતેશ્વરે વિવેકથી અન્યત્વના સ્વરૂપને જોયું, જાણ્યું, અને સર્પકંચુકવત્ સંસાર પરિત્યાગ કરી તેનું મિથ્યા મમત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું. મહા વૈરાગ્યની અચળતા નિર્મમત્વતા, અને આત્મશક્તિનું પ્રકુદ્ધિત થવું, આ મહા યોગીશ્વરના ચરિત્રમાં રહ્યું છે.

એક પિતાના સો પુત્રમાં નવાણું આગળ આત્મસિદ્ધિને સાધતા હતા સોમા આ ભરતેશ્વરે સિદ્ધિ સાધી. પિતાએ પણ એ જ સિદ્ધિ સાધી. ભરતેશ્વરી-રાજ્યાસન-લોગીઓ ઉપરા ઉપર આવનાર એ જ આદર્શભુવનમાં તે જ સિદ્ધિ પામ્યા કહેવાય છે. એ સકળ સિદ્ધિ સાધક મંડળ અન્યત્વને જ સિદ્ધ કરી એકત્વમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અભિવંદન હો તે પરમાત્માઓને !

ભાવનાઓ

૩૭

(શાર્દૂલવિકીરિત)

દેખી આંગળી આપ એક અડવી, વૈરાગ્યવેગે ગયા,
 છાંડી રાજસમાજને ભરતજી, કૈવલ્યજ્ઞાની થયા,
 ચોથું ચિત્ર પવિત્ર એ જ ચરિતે, પામ્યું અહીં પૂર્ણતા;
 જ્ઞાનીનાં મન તેહ રંજન કરે, વૈરાગ્ય ભાવે યથા.

વિશેષાર્થ:—પોતાની એક આંગળી અડવી દેખીને
 વૈરાગ્યના પ્રવાહમાં જેણે પ્રવેશ કર્યો, રાજસમાજને છોડીને
 કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, એવા તે ભરતેશ્વરનું ચરિત્ર ધારણ
 કરીને આ ચોથું ચિત્ર પૂર્ણતા પામ્યું. તે જેવો જોઈએ
 તેવો વૈરાગ્યભાવ દર્શાવીને જ્ઞાની પુરુષનાં મનને રંજન
 કરનાર થાઓ !

પંચમ ચિત્ર

અશુચિભાવના

(ગીતિવ્રત)

ખાણુ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
 કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.

વિશેષાર્થ:—મળ અને મૂત્રની ખાણરૂપ, રોગ અને
 વૃદ્ધતાને રહેવાના ધામના જેવી કાયાને ગણી હે ચૈતન્ય !
 તેનું મિથ્યા માન ત્યાગ કરીને સનતકુમારની પેઠે તેને
 સંકળ કર !

એ ભગવાન સનતકુમારનું ચરિત્ર અહીં આગળ અશુચિ
 ભાવનાની પ્રમાણિકતા બતાવવા માટે આરંભાશે.

૩૮

ભાવનાઓ

દર્શાવત:—જે જે રિદ્ધિ સિદ્ધિ અને વૈભવ ભરતેશ્વરના ચરિત્રમાં વર્ણવ્યાં, તે તે વૈભવાદિકથી કરીને યુક્ત સનત્ કુમાર ચક્રવર્તી હતા. તેનાં વર્ણુ અને રૂપ અનુપમ હતાં. એક વેળા સુધર્માસલામાં તે રૂપની સ્તુતિ થઈ. કોઈ બે દેવોને તે વાત રુચી નહીં; પછી તેઓ તે શંકા ટાળવાને વિપ્રરૂપે સનત્ કુમારના અંતઃપુરમાં ગયા. સનત્ કુમારનો દેહ તે વેળા ખેળથી ભર્યો હતો તેને અંગે મર્દનાદિક પદાર્થોનું માત્ર વિલેપન હતું. એક નાનું પંચીયું પહેયું હતું. અને તે સ્નાનમંજન કરવા માટે બેઠા હતા. વિપ્રરૂપે આવેલા દેવતા તેનું મનોહર મુખ કંચનવર્ણી કાયા અને ચંદ્ર જેવી કાંતિ જોઈને બહુ આનંદ પામ્યા; જરા માથું ધુણાવ્યું, એટલે ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું; તમે માથું કેમ ધુણાવ્યું? દેવોએ કહ્યું, અમે તમારાં રૂપ અને વર્ણુ નિરીક્ષણ કરવા માટે બહુ અભિલાષી હતા. સ્થળે સ્થળે તમારા વર્ણુ રૂપની સ્તુતિ સાંભળી હતી; આજે તે વાત અમને પ્રભુભૂત થઈ એથી અમે આનંદ પામ્યા. માથું ધુણાવ્યું કે જેવું લોકોમાં કહેવાય છે તેવું જ રૂપ છે. એથી વિશેષ છે, પણ ઓછું નથી. સનત્ કુમાર સ્વરૂપવર્ણુની સ્તુતિથી પ્રભુત્વ લાવી ઓડ્યા, તમે આ વેળા મારું રૂપ જોયું તે ભલે, પરંતુ હું જ્યારે રાજસલામાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી કેવળ સજ્જ થઈને સિંહાસન પર બેસું છું, ત્યારે મારું રૂપ, અને મારો વર્ણુ જોવા યોગ્ય છે; અત્યારે તો હું ખેળભરી કાયાએ બેઠો છું. જો તે વેળા તમે મારાં રૂપ, વર્ણુ જુઓ તો અદ્ભુત ચમત્કારને પામો અને ચકિત થઈ જાઓ. દેવોએ

ભાવનાઓ

૩૯

કહું, ત્યારે પછી અમે રાજસભામાં આવીશું; એમ કહીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સનતકુમારે ત્યાર પછી ઉત્તમ અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કર્યા. અનેક ઉપચારથી જેમ પોતાની કાયા વિશેષ આશ્ચર્યતા ઉપજાવે તેમ કરીને તે રાજસભામાં આવી સિંહાસન પર બેઠા. આનુબાનુ સમર્થ મંત્રીઓ, સુભટો, વિદ્વાનો અને અન્ય સભાસદો યોગ્ય આસને બેસી ગયા છે. રાજેશ્વર આમરછત્રથી અને અને ખમા ખમાથી વિશેષ શોભી રહ્યો છે તેમજ વધાર્ધ રહ્યો છે. ત્યાં પેલા દેવતાઓ પાછા વિપ્રરૂપે આવ્યા. અદ્ભુત રૂપવર્ણથી આનંદ પામવાને બદલે બાણે ખેદ પામ્યા છે, એવા સ્વરૂપમાં તેઓએ માથું ધુણાવ્યું. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું, અહો બ્રાહ્મણો ! ગઈ વેળા કરતાં આ વેળા તમે જુદા રૂપમાં માથું ધુણાવ્યું એનું શું કારણ છે ? તે મને કહો. અવધિજ્ઞાનાનુસારે વિપ્રે કહું કે, હે મહારાજ ! તે રૂપમાં અને આ રૂપમાં ભૂમિ આકાશનો ફેર પડી ગયો છે. ચક્રવર્તીએ તે સ્પષ્ટ સમજાવવા કહું. બ્રાહ્મણોએ કહું, અધિરાજ ! પ્રથમ તમારી કોમળ કાયા અમૃત તુલ્ય હતી. આ વેળા એ ઝેર રૂપ છે. તેથી જ્યારે અમૃત તુલ્ય અંગ હતું ત્યારે આનંદ પામ્યા હતા. આ વેળા ઝેરતુલ્ય છે ત્યારે ખેદ પામ્યા. અમે કહીએ છીએ તે વાતની સિદ્ધતા કરવી હોય તો તમે હમણાં તાંબૂલ થૂંકો; તત્કાળ તેપર મક્ષિકા બેસશે અને પરધામ પ્રાપ્ત થશે.

સનતકુમારે એ પરીક્ષા કરી તો સત્ય ઠરી; પૂર્વિત કર્મના પાપનો જે ભાગ તેમાં આ કાયાના મહસંબંધીનું

૪૦

ભાવનાબોધ

મેળવણુ થવાથી એ ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ. વિનાશી અને અશુચિમય કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનત્ કુમારના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. કેવળ આ સંસાર તજવા યોગ્ય છે. આવીને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર મિત્રાદિના શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહમાન કરવાયોગ્ય નથી, એમ બોલીને તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે મહા રોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદરૂપે આવ્યો. સાધુને કહ્યું, હું બહુ કુશળ રાજવૈદ છું; તમારી કાયા રોગનો ભોગ થયેલી છે; જો ઈચ્છા હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ બોલ્યા, “હે વૈદ! કર્મરૂપી રોગ મહોન્મત્ત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો. એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ છો રહ્યો.” દેવતાએ કહ્યું: એ રોગ ટાળવાની સમર્થતા હું ધરાવતો નથી. પછી સાધુએ પોતાની લગ્નિધનાં પરિપૂર્ણ બળવડે ચૂંકવાળી અંગુલિ કરી તે રોગને ખરડી કે તત્કાળ તે રોગ વિનાશ પામ્યો; અને કાયા પાછી હતી તેવી બની ગઈ. પછી તે વેળા દેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું; ધન્યવાદ ગાઈ વંદન કરી પોતાને સ્થાનકે ગયો.

પ્રમાણશિક્ષા:—રક્તપિત્ત જેવા સદૈવ લોહીપરથી ગદ્ગદ્ગતા મહા રોગની ઉત્પત્તિ જે કાયામાં છે, પળમાં વણસી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે; જેનાં પ્રત્યેક રોમે પોણાબળે રોગનો નિવાસ છે; તેવા સાડાત્રણ કરોડ રોમથી તે ભરેલી હોવાથી કરોડો રોગનો તે ભંડાર છે એમ વિવેકથી સિદ્ધ

ભાવનાઓ

૪૧

છે. અન્નાદિની ન્યૂનાધિકતાથી તે પ્રત્યેક રોગ જે કાયામાં દેખાવ દે છે, મળ, મૂત્ર, નરક, હાડ, માંસ, પરુ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટકયું છે; ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે, તે કાયાનો મોહ ખરે! વિભ્રમ જ છે! સનતકુમારે જેનું લેશ માત્ર માન કર્યું, તે પણ જેથી સંખ્યાનું નહીં તે કાયામાં અહો પામર! તું શું મોહ છે? ‘એ મોહ મંગળદાયક નથી.’^૧

આમ છતાં પણ આગળ ઉપર મનુષ્યદેહને સર્વદેહોત્તમ કહેવો પડશે. એનાથી સિદ્ધ ગતિની સિદ્ધિ છે એમ કહેવાનું છે. ત્યાં આગળ નિઃશંક થવા માટે અહીં નામ માત્ર વ્યાખ્યાન આપ્યું છે.

આત્માનાં શુભ કર્મોનો જ્યારે ઉદય આવ્યો ત્યારે તે મનુષ્યદેહ પામ્યો. મનુષ્ય એટલે બે હાથ, બે પગ, બે આંખ, બે કાન, એક મુખ, બે ઝોણ, એક નાકવાળા દેહનો અધીશ્વર એમ નથી. પણ એનો મર્મ જુદો જ છે. જો એમ અવિવેક દાખવીએ તો પછી વાનરને મનુષ્ય ગણવામાં દોષ શો? એ બિચારાએ તો એક પૂંછડું પણ વધારે પ્રાપ્ત કર્યું છે. પણ નહીં, મનુષ્યત્વનો મર્મ આમ છે : વિવેકબુદ્ધિ જેના મનમાં ઉદય પામી છે, તે જ મનુષ્ય; બાકી બધાય એ સિવાયનાં તે દ્વિપાદૃપે પશુ જ છે. મેઘાવી પુરુષો નિરંતર એ માનવત્વનો આમ જ મર્મ પ્રકાશે છે. વિવેકબુદ્ધિના ઉદયવડે મુક્તિના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાય છે. અને એ માર્ગમાં પ્રવેશ એ જ માનવદેહની ઉત્તમતા છે. તોપણ સ્મૃતિમાન

૧ દ્વિ. આ. પાઠા. ‘ એ કિંચિત્ સ્તુતિપાત્ર નથી.

૨ જુઓ, મોક્ષમાળા શિક્ષા પાઠ. ૪ માનવદેહ.

૪૨

ભાવનાબોધ

થવું યથોચિત છે કે, તે દેહ કેવળ અશુચિમય તે અશુચિમય જ છે. એના સ્વભાવમાં અન્યત્વ નથી.

ભાવનાબોધ ગ્રંથે અશુચિભાવનાના ઉપદેશ માટે પ્રથમ દર્શનના પાંચમા ચિત્રમાં સનત કુમારનું દષ્ટાંત અને પ્રમાણશિક્ષા પૂર્ણતા પામ્યાં.

અંતર્દર્શન:-પષ્ટ ચિત્ર

નિવૃત્તિબોધ

(હરિગીત છંદ)

અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ ત્યાં રહી ન મિત્રતા!!

અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય, પ્રેમ ત્યાં, વિચિત્રતા!

ઉઘાડ ન્યાય નેત્રને નિહાળ રે! નિહાળ તું;

નિવૃત્તિ શીઘ્રમેવ ધારિ તે પ્રવૃત્તિ બાળ તું.

વિશેષાર્થ:-જેમાં એકાંત અને અનંત સુખના તરંગ ઉછળે છે તેવાં શીલ જ્ઞાનને માત્ર નામના દુઃખથી કંટાળી જઈને મિત્રરૂપે ન માનતાં તેમાં અભાવ કરે છે; અને કેવળ અનંત દુઃખમય એવાં જે સંસારનાં નામમાત્ર સુખ તેમાં તારો પરિપૂર્ણ પ્રેમ છે એ કેવી વિચિત્રતા છે! અહો ચેતન! હવે તું તારા ન્યાયરૂપી નેત્રને ઉઘાડીને નિહાળ રે! નિહાળ!!! નિહાળીને શીઘ્રમેવ નિવૃત્તિ એટલે મહાવૈરાગ્યને ધારણ કર, અને મિથ્યા કામ ભોગની પ્રવૃત્તિને બાળી દે!

એવી પવિત્ર મહાનિવૃત્તિને દ્રઢીભૂત કરવા ઉચ્ચ વિરાગી યુવરાજ મૃગાપુત્રનું મનન કરવા યોગ્ય ચરિત્ર અહીં આગળ પ્રત્યક્ષ છે. કેવા દુઃખને સુખ માન્યું છે? અને કેવા સુખને દુઃખ માન્યું છે? તાદૃશ્ય તે યુવરાજનાં સુખવચન સિદ્ધ કરશે.

ભાવનાબોધ

૪૩

દષ્ટાંતઃ—નાના પ્રકારનાં મનોહર વૃક્ષથી ભરેલાં ઉદ્યાનો વડે સુગ્રીવ એ નામે એક સુશોભિત નગર છે. તે નગરના રાજ્યાસનપર બલભદ્ર એ નામે એક રાજા થયો, તેની પ્રિયવંદા પટરાણીનું નામ મૃગા હતું. એ પતિપત્નીથી બલશ્રી નામે એક કુમારે જન્મ લીધો હતો; મૃગાપુત્ર એવું એનું પ્રખ્યાત નામ હતું. જનકજનેતાને તે અતિ વદ્ધલ હતા. એ યુવરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યાં છતાં સંયતિના ગુણને પામ્યા હતા; એથી કરીને દમ્ભીશ્વર એટલે યતિમાં અગ્રેસર ગણાવા યોગ્ય હતા. તે મૃગાપુત્ર શિખરબંધ આનંદકારી પ્રાસાદને વિષે પોતાની પ્રાણપ્રિયા સહિત દોશુંદક દેવતાની પેરે વિલાસ કરતા હતા. નિરંતર પ્રમોદ સહિત મનથી વર્તતા હતા. ચંદ્રકાંતાદિક મણિ તેમજ વિવિધ રત્નથી પ્રાસાદનો પટશાળ જડિત હતો. એક દિવસને સમયે તે કુમાર પોતાના ગોખને વિષે રહ્યા હતા. ત્યાં નગરનું નિરીક્ષણ પરિપૂર્ણ થતું હતું. જ્યાં ચાર રાજમાર્ગ એકત્વને પામતા હતા, એવા ચોકમાં ત્રણ રાજમાર્ગ એકઠા મળ્યા છે ત્યાં તેની દૃષ્ટિ દોડી. મહા તપ, મહા નિયમ, મહા સંયમ, મહા શીલ, અને મહા ગુણના ધામરૂપ એક શાંત તપસ્વી સાધુને ત્યાં તેણે જોયા. જેમ જેમ વેળા થતી જાય છે, તેમ તેમ તે મુનિને મૃગાપુત્ર નિરખી નિરખીને જુએ છે.

એ નિરીક્ષણ ઉપરથી તે એમ બોલ્યા : હું બાણું છું કે આણું રૂપ મેં કયાંક દીધું છે; અને એમ બોલતાં બોલતાં તે કુમાર શોભનિક પરિણામને પામ્યા. મોહપટ ટળ્યું; ને ઉપશમતા પામ્યા. જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન પ્રકાશિત થયું. પૂર્વિત જાતિની

૪૪

ભાવનાઓ

સ્મૃતિ ઉપજવાથી તે મૃગાયુત્ર, મહા રિદ્ધિના લોકતા, પૂર્વના ચારિત્રના સ્મરણને પણ પામ્યા. શીઘ્રમેવ તે વિષયને વિષે અણરાચતા થયા; સંયમને વિષે રાચતા થયા. માતા પિતાની સમીપે આવીને તે બાલ્યા કે “પૂર્વભવને વિષે મેં પાંચ મહાવ્રતને સાંભળ્યાં હતાં. નરકને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં, તિર્યંચને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખથી ખેદ પામીને હું તેનાથી નિવર્તવાને અભિલાષી થયો છું. સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે હે ગુરુજનો ! મને તે પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરવાની અનુજ્ઞા દો.”

કુમારનાં નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતા પિતાએ લોગ લોગવાનું આમંત્રણ કર્યું. આમંત્રણ વચનથી ખેદ પામીને મૃગાયુત્ર એમ કહે છે કે ‘અહો માત ! અને અહો તાત ! જે લોગોનું તમે મને આમંત્રણ કરો છો તે લોગ મેં લોગવ્યા, તે લોગ વિષફળ—કિંપાકવૃક્ષનાં ફળની ઉપમાથી યુક્ત છે. લોગવ્યા પછી કડવા વિપાકને આપે છે. સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે. આ શરીર છે તે અનિત્ય અને કેવળ અશુચિમય છે, અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે; જીવનો એ અશાશ્વત વાસ છે; અનંત દુઃખનો હેતુ છે; રોગ, જરા, અને કલેશાદિકનું એ શરીર ભાજન છે; એ શરીરને વિષે હું કેમ રતિ કરું ? આજપણે એ શરીર છાંડવું છે કે વૃદ્ધપણે એવો જેનો નિયમ નથી. આ શરીર પાણીના ફીણના બુદ્ધબુદ્ધ જેવું છે; એવા શરીરને વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય ? મનુષ્યત્વમાં એ શરીર પામીને કોઈ જવર વગેરે વ્યાધિને તેમજ જરા મરણને વિષે અહાવું રહ્યું છે; તેમાં હું કેમ પ્રેમ બાંધું ?

ભાવનાઓ

૪૫

જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, કેવળ દુઃખના હેતુ સંસારને વિષે છે; ભૂમિ, ક્ષેત્ર આવાસ, કંચન, કુટુંબ, પુત્ર, પ્રમદા, બંધવ, એ સકળને છાંડીને માત્ર કલેશ પામીને આ શરીરથી અવશ્યમેવ જવું છે. જેમ કિંપાકવૃક્ષનાં ફળનું પરિણામ સુખદાયક નથી, એમ ભોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી; જેમ કોઈ પુરુષ મહા પ્રવાસને વિષે અન્ન જળ અંગીકાર ન કરે એટલે કે ન લે અને ક્ષુધા તૃષાએ કરીને દુઃખી થાય તેમ ધર્મના અનાય-રણથી પરભવને વિષે જતાં તે પુરુષ દુઃખી થાય; જન્મ જરાદિકની પીડા પામે; મહા પ્રવાસમાં પરવરતાં જે પુરુષ અન્ન જળાદિક લે તે પુરુષ ક્ષુધાતૃષાથી રહિત થઈ સુખને પામે; એમ ધર્મનો આચરનાર પુરુષ પરભવ પ્રત્યે પરવરતાં સુખને પામે; અલ્પ કર્મરહિત હોય; અશાતા વેદનીય રહિત હોય, હે ગુરુજનો ! જેમ કોઈ ગૃહસ્થનું ઘર પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે તે ઘરનો ધણી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને લઈ જઈ જઈ વસ્ત્રાદિકને છાંડી રહેવા દે છે, તેમ લોક બળતો દેખીને જઈ વસ્ત્રરૂપ જરા મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તે બળતાથી (તમે આજ્ઞા આપો એટલે હું) તારીશ.”

મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોકાત્ત થએલાં એના માતાપિતા બોલ્યાં, “હે પુત્ર ! આ તું શું કહે છે ? ચારિત્ર પાળતાં બહુ દુર્લભ છે. ક્ષમાદિક ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે; યત્નાથી સાચવવા પડે છે. સંયતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે; સંયતિને પોતાના આત્મા ઉપર અને પરાત્મા ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી

૪૬

ભાવનાબોધ

પડે છે; અથવા સર્વ જગત્ ઉપર સરખો ભાવ રાખવો પડે છે. એવું એ પ્રાણાતિપાતવિરતિ પ્રથમ વ્રત, યાવત્ જીવતાં સુધી, પાળતાં હુલ્લ તે પાળવું પડે છે; સંયતિને સદૈવકાળ અપ્રમાદપણથી મૃષા વચનનું વર્જવું, હિતકારી વચનનું ભાખવું, એવું પાળતાં દુષ્કર બીજું વ્રત અવધારણ કરવું પડે છે; સંયતિને દ્વાંત શોધનાને અર્થે એક સળીનું પણ અદત્ત વર્જવું, નિર્વાધ અને દોષરહિત ભિક્ષાનું આચરવું, એવું પાળતાં દુષ્કર ત્રીજું વ્રત અવધારણ કરવું પડે છે; કામભોગના સ્વાદને જાણવા અને અપ્રદ્યયર્યાનું ધારણ કરવું તે ત્યાગ કરીને પ્રદ્યયર્યારૂપ ચોથું વ્રત સંયતિને અવધારણ કરવું તેમજ પાળવું બહુ હુલ્લ છે; ધન ધાન્ય, દાસના સમુદાય, પરિવ્રહ મમત્વનું વર્જન સઘળા પ્રકારના આરંભનો ત્યાગ, કેવળ એ નિર્મમત્વથી પાંચમું મહાવ્રત સંયતિને ધારણ કરવું અતિ અતિ વિકટ છે, રાત્રિભોજનનું વર્જન, ધૃતા દ્વિક પદાર્થનું વાસી રાખવાનું ત્યાગવું તે અતિ દુષ્કર છે.”

“હે પુત્ર ! તું ચારિત્ર ચારિત્ર શું કરે છે ? ચારિત્ર જેવી દુઃખપ્રદ વસ્તુ બીજી કયી છે ? ક્ષુધાના પરિષદ સહન કરવા; તૃષ્ણાના પરિષદ સહન કરવા; ટાઢના પરિષદ સહન કરવા; ઉષ્ણ તાપના પરિષદ સહન કરવા; ડાંસ મચ્છરના પરિષદ સહન કરવા; આકોશ પરિષદ સહન કરવા; ઉપાશ્રયના પરિષદ સહન કરવા; તૃણાદિકસ્પર્શના પરિષદ સહન કરવા; મેલના પરિષદ સહન કરવા. નિશ્ચય માન કે હે પુત્ર ! એવું ચારિત્ર કેમ પાળી શકાય ? વધના પરિષદ, બંધના પરિષદ, કેવા વિકટ છે ? ભિક્ષાચરી કેવી હુલ્લ છે ? યાચના કરવી કેવી

ભાવનાઓ

૪૭

હુલ્લ છે ? યાચના કરવા છતાં ન પમાય એ અલાભપરિષદ કેવો. હુલ્લ છે ? કાયર પુરુષના હૃદયને ભેદી નાખનારું કેશલોચન કેવું વિકટ છે ? તું વિચાર કર, કર્મવૈરી પ્રતિ રૌદ્ર એવું બ્રહ્મચર્ય વ્રત કેવું હુલ્લ છે ? ખરે ! અધીરવંત આત્માને એ સઘળાં અતિ અતિ વિકટ છે.”

“પ્રિય પુત્ર ! તું સુખ ભોગવવાને યોગ્ય છે. અતિ રમણીય રીતે નિર્મળ સ્નાન કરવાને તારું સુકુમાર શરીર યોગ્ય છે. પ્રિય પુત્ર ! નિશ્ચય તું ચારિત્ર પાળવાને સમર્થ નથી. યાવત્ જીવતાં સુધી એમાં વિસામો નથી. સંયતિના ગુણનો મહા સમુદાય લોઢાની પેઠે બહુ ભારે છે. સંયમનો ભાર વહન કરવો અતિ અતિ વિકટ છે. આકાશગંગાને સામે પૂરે જવું જેમ દોહીકું છે, તેમ યૌવન વયને વિષે સંયમ મહા દુષ્કર છે. પ્રતિસ્રોત જવું જેમ હુલ્લ છે, તેમ યૌવનને વિષે સંયમ મહાહુલ્લ છે. ભુજાએ કરીને જેમ સમુદ્ર તરવો હુલ્લ છે, તેમ સંયમ ગુણસમુદ્ર તરવો યૌવનમાં મહા હુલ્લ છે. વેળુનો કવળ જેમ નીરસ છે, તેમ સંયમ પણ નીરસ છે. ખડગધારા પર ચાલવું જેમ વિકટ છે, તેમ તપ આચરવું મહા વિકટ છે. જેમ સર્પ એકાંત દષ્ટિથી ચાલે છે, તેમ ચારિત્રમાં ઈર્ષ્યાસમિતિ માટે એકાંતિક ચાલવું મહા હુલ્લ છે. હે પ્રિય પુત્ર ! જેમ લોઢાના જવ ચાવવા હુલ્લ છે, તેમ સંયમ આચરતાં હુલ્લ છે. જેમ અગ્નિની શિખા પીવી હુલ્લ છે, તેમ યૌવનને વિષે યતિપણું અંગીકાર કરવું મહા હુલ્લ છે, કેવળ મંદ સંઘયણના ઘણી કાયર પુરુષે યતિપણું પાળવું હુલ્લ છે. જેમ ત્રાજવે કરી મેરુ

૪૮

ભાવનાબોધ

પર્વત તોળવો દુર્લભ છે, તેમ નિશ્ચિળપણાથી, નિઃશંકતાથી દશવિધિ યતિધર્મ પાળવો દુષ્કર છે. ભુજાએ કરી સ્વયંભૂ રમણ સમુદ્ર જેમ તરવો દુષ્કર છે, તેમ જે નથી ઉપશમવાંત તેને ઉપશમરૂપી સમુદ્ર તરવો દોહીલો છે.”

“હૈ પુત્ર ! શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ પાંચ પ્રકારે મનુષ્ય સંબંધી ભોગ ભોગવીને ભુક્તભોગી થઈને વૃદ્ધપણામાં તું ધર્મ આચરજે.”

માતાપિતાનો ભોગસંબંધી ઉપદેશ સાંભળીને તે મુગાયુત્ર માતાપિતા પ્રત્યે એમ બોલી ઉઠ્યા:—

“વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સંયમ પાળવો કંઈએ દુષ્કર નથી. આ આત્માએ શારીરિક અને માનસિક વેદના અશાતારૂપે અનંતવાર સહી છે, ભોગવી છે. મહા દુઃખથી ભરેલી ભયને ઉપજાવનારી અતિ રૌદ્ર વેદના આ આત્માએ ભોગવી છે. જન્મ, જરા, મરણ એ ભયનાં ધામ છે. ચતુર્ગતિ-રૂપ સંસારાટવીમાં ભમતાં અતિ રૌદ્ર દુઃખો મેં ભોગવ્યાં છે. હૈ ગુરુજનો ! મનુષ્ય લોકમાં જે અગ્નિ અતિશય ઉજા મનાયો છે, તે અગ્નિથી અનંતગણી ઉજા તાપવેદના નરકને વિષે આ આત્માએ ભોગવી છે. મનુષ્યલોકમાં જે ટાઢ અતિ શીતળ મનાઈ છે, એ ટાઢથી અનંતગણી ટાઢ નરકને વિષે અશાતાએ આ આત્માએ ભોગવી છે. લોહમય ભાજન, તેને વિષે ઉંચા પગ બાંધી નીચું મસ્તક કરીને દેવતાએ વૈક્રિય કરેલા ધુંવાકુંવા બળતા અગ્નિમાં આકંઠ કરતાં, આ આત્માએ અત્યુચ્ચ દુઃખ ભોગવ્યાં છે. મહાદવના અગ્નિ જેવા મરુ દેશમાં જેવી વેળુ છે તે વેળુ જેવી વજ્રમય

આવનાખોધ

૪૯

વેળુ કદાંબ નામે નદીની વેળુ છે, તે સરખી ઉબળુ વેળુને વિષે 'પૂર્વે' મારા આ આત્માને અનંત વાર બાળ્યો છે.”

“ આકંઠ કરતાં પચવાના ભાજનને વિષે પચવાને અર્થે મને અનંતી વાર નાખ્યો છે. નરકમાં મહા રૌદ્ર પરમાધામીઓએ મને મારા કડવા વિપાકને માટે અનંતીવાર ઊંચા વૃક્ષની શાખાએ બાંધ્યો હતો. બંધવ રહિત એવા મને લાંબી કરવતે કરીને છેલ્લો હતો. અતિ તીક્ષ્ણ કંટકે કરીને વ્યાપ્ત ઊંચા શાદમલિ વૃક્ષને વિષે બાંધીને મને ખેદ પમાડ્યો હતો. પાશે કરીને બાંધી આઘોપાછો ખેંચવે કરી મને અતિ દુઃખી કર્યો હતો. મહા અસહ્ય કોલુને વિષે શેલડીને પેઠે આકંઠ કરતો હું અતિ રૌદ્રતાથી પીડાયો હતો. એ ભોગવવું પડ્યું તે માત્ર મારાં અશુભ કર્મના અનંતી વારના ઉદયથી જ હતું. શ્વાનને રૂપે સામનામા પરમાધામીએ કીધો, શબલનામા પરમાધામીએ તે શ્વાનરૂપે મને ભોંયપર પાડ્યો; છુર્ણ વસ્ત્રની પરે ફાડ્યો; વૃક્ષની પરે છેલ્લો; એ વેળા હું અતિ અતિ તરફડતો હતો.”

“ વિકરાળ ખડગે કરી, ભાલાએ કરી, તથા બીજા શસ્ત્ર વડે કરી મને તે પ્રચંડીઓએ વિખંડ કીધો હતો. નરકમાં પાપકર્મે જન્મ લઈને વિષમ જાતિના ખંડનું દુઃખ ભોગવ્યામાં મણા રહી નથી. પરત્રે કરી અનંત પ્રજ્વલિત રથમાં રોજની પેઠે પરાણે મને જોતર્યો હતો. મહિષની પેઠે દેવતાના વૈક્રિય કરેલા અગ્નિમાં હું બળ્યો હતો. ભડ્યું થઈ અશાતાથી અત્યુગ્ર વેદના ભોગવતો હતો. ઢંક-ગીધ નામના વિકરાળ પક્ષીઓની સાણસા સરખી ચાંચથી ચુંથાઈ અનંત વલવલાટથી કાયર થઈ

મો. ૪

૫૦

ભાવનાબોધ

હું વિલાપ કરતો હતો. તૃષાને લીધે જલપાનનું ચિંતન કરી વેગમાં દોડતાં, વૈતરણીનું છરપલાની ધાર જેવું અનંત દુઃખદ પાણી પામ્યો હતો. જેનાં પાંદડાં તીવ્ર ખડગની ધાર જેવાં છે, મહા તાપથી જે તપી રહ્યું છે તે અસિપત્રવન હું પામ્યો હતો; ત્યાં આગળ પૂર્વ કાળે મને અનંત વાર છેલ્લો હતો. મુદ્દગરથી કરી, તીવ્ર શસ્ત્રથી કરી, ત્રિશૂલથી કરી, મુશળથી કરી, તેમજ ગદાથી કરીને મારાં ગાત્ર ભાંગ્યાં હતાં. શરણુરૂપ સુખ વિના હું અશરણુરૂપ અનંત દુઃખ પામ્યો હતો. વસ્ત્રની પેઠે મને છરપલાની તીક્ષ્ણ ધારે કરી, પાળીએ કરી અને કાતરણીએ કરીને કાપ્યો હતો. મારા ખંડોખંડ કટકા કર્યા હતા. મને તીરછો છેલ્લો હતો. ચરચર કરતી મારી ત્વચા ઉતારી હતી. એમ હું અનંત દુઃખ પામ્યો હતો.”

“પરવશતાથી મૃગની પેઠે અનંતવાર પાશમાં હું સપડાયો હતો. પરમાધામીએ મને મગરમચ્છરૂપે જાળ નાંખી અનંત વેળા દુઃખ આપ્યું હતું. સિંચાણરૂપે પાંખીની પેઠે જાળમાં બાંધી અનંત વાર મને હણ્યો હતો. ફરશી ઇત્યાદિક શાસ્ત્રથી કરીને મને અનંત વાર વૃક્ષની પેઠે કુટીને મારા સૂક્ષ્મ છેદ કર્યા હતા. મુદ્દગરાદિકના પ્રહારવતી લોહકાર જેમ લોહને ટીપે તેમ મને પૂર્વકાળે પરમાધામીઓએ અનંતી વાર ટીપ્યો હતો. તાંબું, લોહું અને સીસું અગ્નિથી ગાળી તેનો કળકળતો રસ મને અનંત વાર પાયો હતો. અતિ રૌદ્રતાથી તે પરમાધામીઓ મને એમ કહેતા હતા કે, પૂર્વ ભવમાં તને માંસ પ્રિય હતું તે લે આ માંસ. એમ મારા શરીરના ખંડોખંડ કટકા મેં અનંતી વાર ગળ્યા હતા.

ભાવનાબોધ

૫૧

મધની વદ્ધલતા માટે પણ એથી કંઈ ઓછું દુઃખ પડ્યું નહોતું. એમ મેં મહા લયથી, મહા ત્રાસથી અને મહા દુઃખથી કંપાયમાન કાયાએ કરી અનંત વેદના ભોગવી હતી. જે સહન કરતાં અતિ તીવ્ર, રૌદ્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કાળસ્થિતિની વેદના, સાંભળતાં પણ અતિ લયંકર, અનંત વાર તે નરકમાં મેં ભોગવી હતી. જેવી વેદના મનુષ્યલોકમાં છે તેવી દેખાતી પણ તેથી અનંતગણી અધિક અશાતાવેદની નરકને વિષે રહી હતી. સર્વ લવને વિષે અશાતાવેદની મેં ભોગવી છે. મેંવાનુમેષ માત્ર પણ ત્યાં શાતા નથી.”

એ પ્રમાણે મૃગાપુત્રે વૈરાગ્યભાવથી સંસાર પરિબ્રમણ દુઃખ કહ્યાં. એના ઉત્તરમાં તેનાં જનક જનેતા એમ બોલ્યાં કે, “હે પુત્ર! જે તારી ઇચ્છા દીક્ષા લેવાની છે તો દીક્ષા અહણ કર; પણ ચારિત્રમાં રોગોત્પત્તિ વેળા વૈદક કોણ કરશે? દુઃખનિવૃત્તિ કોણ કરશે? એ વિના બહુ દોહીલું છે.” મૃગાપુત્રે કહ્યું, “એ ખરું, પણ તમે વિચારો કે અટવીમાં મૃગ તેમજ પંખી એકલું હોય છે, તેને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે? જેમ વનમાં મૃગ વિહાર કરે તેમ હું ચારિત્રવનમાં વિહાર કરીશ, અને સપ્તદશ ભેદે શુદ્ધ સંયમનો અનુરાગી થઈશ. દ્વાદશ પ્રકૃતિ તપ આચરીશ; તેમજ મૃગચર્યાથી વિચરીશ. મૃગને વનમાં રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે?” એમ પુનઃ કહી તે બોલ્યા કે “કોણ તે મૃગને ઔષધ દે છે? કોણ તે મૃગને આનંદ, શાંતિ અને સુખ પૂછે છે? કોણ તે મૃગને આહાર જળ આણી આપે છે? જેમ તે

૫૨

ભાવનાબોધ

મૃગ ઉપદ્રવમુક્ત થયા પછી ગહનવને જ્યાં સરોવર હોય છે ત્યાં જાય છે, તૃણપાણી આદિનું સેવન કરીને પાછું જેમ તે મૃગ વિચરે છે તેમ હું વિચરીશ. સારાંશ, એરૂપ મૃગચર્યા હું આચરીશ. એમ હું મૃગની પેઠે સંયમવંત હોઈશ. અનેક સ્થળે વિચરતો યતિ મૃગની હેઠે અપ્રતિબદ્ધ રહે. મૃગની પેઠે વિચરીને મૃગચર્યા સેવીને, સાવધ ટાળીને યતિ વિચરે. જેમ મૃગ, તૃણ જળાદિકની ગોચરી કરે તેમ યતિ ગોચરી કરીને સંયમભાર નિર્વાહ કરે. દુરાહાર માટે ગૃહસ્થને હીલે નહીં, નિદ્રા કરે નહીં એવો સંયમ હું આચરીશ.” “**एवं पुत्ता जहासुखं—**હે પુત્ર ! જેમ તને સુખ થાય તેમ કરો !” એમ માતા પિતાએ અનુજ્ઞા આપી. અનુજ્ઞા મળ્યા પછી મમત્વભાવ છેદીને જેમ મહા નાગ કંચુક ત્યાગી ચાલ્યો જાય છે, તેમ તે મૃગાપુત્ર સંસાર ત્યાગી સંયમધર્મમાં સાવધાન થયા. કંચન, કામિની, મિત્ર, પુત્ર, જ્ઞાતિ અને સગાંસંબંધીના પરિત્યાગી થયા. વસ્ત્રને ધુણી, જેમ રજ ખંખેરી નાખીએ તેમ તે સઘળા પ્રપંચ ત્યાગીને દીક્ષા લેવાને માટે નીકળી પડ્યા. પાંચ મહાવ્રતયુક્ત થયા. પંચ સમિતિથી સુશોભિત થયા. ત્રિશુભ્ત્યાનુશ્રુત થયા. નિરહંકારી થયા; સ્ત્રીઆદિકના સંગરહિત થયા. સર્વાત્મભૂતમાં એનો સમાનભાવ થયો. આહાર જળ પ્રાપ્ત થાયો કે ન થાયો, સુખ ઉપજે કે દુઃખ, જીવિતવ્ય હો કે મરણ હો, કોઈ સ્તુતિ કરે કે કોઈ નિદ્રા કરે, કોઈ માન ઘો કે કોઈ અપમાન ઘો, તે સઘળાં પર તે સમભાવી થયા. રિદ્ધિ, રસ અને સુખ એ ત્રિગારવના અહંપદ્ધતી તે વિરક્ત થયા.

ભાવનાબોધ

૫૩

મનદંડ, વચનદંડ અને તનદંડ નિવર્તાવ્યા. ચાર કષાયથી વિમુક્ત થયા. માયાશય નિદાનશય તથા મિથ્યાત્વશય એ ત્રિશયથી તે વિરાગી થયા. સપ્ત મહા ભયથી તે અભય થયા. હાસ્ય અને શોકથી નિવર્ત્યા. નિદાન રહિત થયા; રાગદ્વેષરૂપી બાંધનથી છૂટી ગયા. વાંછા રહિત થયા; સર્વ પ્રકારના વિલાસથી રહિત થયા, કરવાલથી કોઈ કાપે અને કોઈ ચંદન વિલેપન કરે તે પર સમભાવી થયા. પાપ આવવાનાં સઘળાં દ્વાર તેણે રુંધ્યાં. શુદ્ધ અંતઃકરણ સહિત ધર્મધ્યાનાદિક વ્યાપારે તે પ્રશસ્ત થયા. જિનેદ્ર શાસનતત્ત્વ પરાયણ થયા. જ્ઞાને કરી, આત્મચારિત્રે કરી, સમ્યક્ત્વે કરી, તપે કરી, પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાંચ ભાવના એમ પાંચ મહાવ્રતની પચીસ ભાવનાએ કરી અને નિર્મળતાએ કરી તે અનુપમ વિભૂષિત થયા. સમ્યક્ પ્રકારથી ઘણા વર્ષ સુધી આત્મચારિત્ર પરિસેવીને એક માસ અનશન કરીને તે મહાજ્ઞાની યુવરાજ મૃગાપુત્ર પ્રધાન મોક્ષગતિએ પરવર્યા.

પ્રમાણુશિક્ષા:—તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરેલી દ્વાદશભાવનામાંની સંસારભાવનાને દ્રઢ કરવા મૃગાપુત્રનું ચરિત્ર અહીં વર્ણવ્યું. સંસારાટવીમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનંત દુઃખ છે એ વિવેકસિદ્ધ છે; અને એમાં પણ મેધાનુમેષ જેમાં સુખ નથી એવી નરકાધોગતિનાં અનંત દુઃખ યુવજ્ઞાની યોગીદ્ર મૃગાપુત્રે જનકજનેતા પ્રતિ વર્ણવ્યાં છે, તે કેવળ સંસાર મુક્ત થવાનો વિરાગી ઉપદેશ પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મચારિત્ર અવધારણુ કરતાં તપપરિષદાદિકના બહિર્દુઃખને દુઃખ માન્યું છે; અને મહાધોગતિના પરિભ્રમણરૂપ અનંત

૫૪

ભાવનાઓ

દુઃખને બહિર્ભાવ મોહિનીથી સુખ માન્યું છે; એ જો કેવી ભ્રમવિચિત્રતા છે? આત્મચારિત્રનું દુઃખ તે દુઃખ નહીં પણ પરમ સુખ છે, અને પરિણામે અનંત સુખ તરંગ પ્રાપ્તિનું કારણ છે; તેમજ ભોગવિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દૈશ્ય સુખ તે કેવળ દુઃખ જ છે. પરિણામે અનંત દુઃખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા મહાજ્ઞાની મૃગાયુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે. એ મહા પ્રભાવિક, મહા યશોમાન મૃગાયુત્રની પેઠે તપાદિક અને આત્મચારિત્રાદિક શુદ્ધાચરણ કરે તે ઉત્તમ સાધુ ત્રિલોકમાં પ્રસિદ્ધ અને પ્રધાન એવી પરમ સિદ્ધિદાયક સિદ્ધગતિને પામે. સંસારમમત્વને દુઃખવૃદ્ધિરૂપ માની, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તે મૃગાયુત્રની પેઠે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ દિવ્ય ચિંતામણિને પરમ સુખ અને પરમાનંદને કારણે આરાધે છે.

મહર્ષિ મૃગાયુત્રનું સર્વોત્તમ ચરિત્ર (સંસારભાવનારૂપે) સંસારપરિભ્રમણનિવૃત્તનો, અને તેની સાથે અનેક પ્રકારની નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરે છે; એ ઉપરથી નિવૃત્તિઓ અંતર્દર્શનનું નામ રાખી આત્મચારિત્રની ઉત્તમતા વર્ણવતાં આ મૃગાયુત્ર ચરિત્ર અહીં આગળ પૂર્ણતા પામે છે. સંસારપરિભ્રમણનિવૃત્તિ અને સાવધ ઉપકરણ નિવૃત્તિનો પવિત્ર વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નિરંતર કરે છે.

ઘટિ અંતર્દર્શને સંસારભાવનારૂપ ૫૪ ચિત્રે મૃગાયુત્ર ચરિત્ર સમાપ્ત.

ભાવનાબોધ

૫૫

સક્ષમ ચિત્ર

આશ્રવભાવના

દ્વાદશ અવિરતિ, ષોડશ કષાય, નવ નોકષાય, પંચ મિથ્યાત્વ અને પંચદશ યોગ એ સઘળાં મળી સત્તાવન આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં પ્રનાળ છે.

દૃષ્ટાંત:—મહાવિદેહમાં વિશાળ પુંડરિકિણી નગરીના રાજ્યસિંહાસનપર પુંડરિક અને કુંડરિક બે ભાઈઓ સ્થિર હતા. એક વેળા મહા તત્ત્વવિજ્ઞાની મુનિરાજ વિહાર કરતાં ત્યાં આવ્યા. મુનિનાં વૈરાગ્ય વચનામૃતથી કુંડરિક દીક્ષાતુરકત્ત થયો; અને ઘેર આવ્યા પછી પુંડરિકને રાજ સોંપી ચારિત્ર અંગીકૃત કર્યું. સરસનિરસ આહાર કરતાં થોડા કાળે તે રોગગ્રસ્ત થયો; તેથી તે ચારિત્રપરિણામે ભંગ થયો. પુંડરિકિણી મહા નગરીની અશોકવાડીમાં આવીને એણે ઓઘા મુખપટી વૃક્ષે વળગાડી મૂક્યાં. નિરંતર તે પરિચિતવન કરવા મંડયો કે પુંડરિક મને રાજ આપશે કે નહિ આપે? વન-રક્ષકે કુંડરિકને ઓળખ્યો. તેણે જઈને પુંડરિકને વિદિત કર્યું કે, આકુલ વ્યાકુલ થતો તમારો ભાઈ અશોક બાગમાં રહ્યો છે. પુંડરિકે આવી કુંડરિકના મનોભાવ જોયા; અને તેને ચારિત્રથી ડાલતો જોઈ કેટલોક ઉપદેશ આપી પછી રાજ સોંપી દઈને ઘેર આવ્યો. કુંડરિકની આજ્ઞાને સામંત કે મંત્રી કોઈ અવલંબન ન કરતાં, તેણે સહસ્ર વર્ષ પ્રવ્રજ્યા પાળી પતિત થયો તે માટે તેને ધિક્કારતા હતા. કુંડરિકે રાજ્યમાં આવ્યા પછી અતિ આહાર કર્યો. રાત્રિએ એથી

૫૬

ભાવનાબોધ

કરીને તે બહુ પીડાયો. અને વમન થયું; અભાવથી પાસે કંઈ આવ્યું નહીં, એથી તેના મનમાં પ્રચંડભાવ આવ્યો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, આ દરદથી મને જો શાંતિ થાય તો પછી પ્રભાતે એ સમ્રાજાને હું જોઈ લઈશ. એવાં મહા દુર્ધર્માનથી મરીને સાતમી નરકે તે અપયકાંણુ પાથડે તેત્રીશ સાગરોપમને આયુષ્યે અનંત દુઃખમાં જઈ ઉપજ્યો. કેવાં વિપરીત આશ્રવદ્વાર!!

ઇતિ સપ્તમ ચિત્રે આશ્રવભાવના સમાપ્ત.

અષ્ટમ ચિત્ર

સમ્વરભાવના

સમ્વર ભાવના:—ઉપર કહ્યાં તે આશ્રવદ્વાર; અને પાપ-પ્રનાશને સર્વ પ્રકારે રોકવાં (આવતા કર્મ સમૂહને અટકાવવા) તે સમ્વરભાવ.

દૃષ્ટાંત:—(૧) (કુંડરિકનો અનુસંબંધ) કુંડરિકનાં સુખપટ્ટી ઇત્યાદિ સાજને ગ્રહણ કરીને પુંડરિકે નિશ્ચય કર્યો કે, મારે મહર્ષિ ગુરુ કને જવું; અને ત્યાર પછી જ અન્ન-જળ ગ્રહણ કરવાં. અણુવાણે ચરણે પરવરતાં પગમાં કંકર, કંટક ખુંચવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તોપણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો. એથી એ મહાનુભાવ પુંડરિક સ્વયંને સમર્થ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાને તેત્રીશ સાગરોપમના અત્યુચ્ચ આયુષ્યે દેવરૂપે ઉપજ્યો. આશ્રવથી શી કુંડરિકની દુઃખદશા! અને સમ્વરથી શી પુંડરિકની સુખદશા!!

ભાવનાબોધ

૫૭

દંષ્ટાંતઃ—(૨) શ્રી વજ્રસ્વામી કેવળ કંચનકામિનીના દ્રવ્યભાવથી પરિચાગી હતા. એક શ્રીમંતની રુદ્રમિણી નામની મનોહારિણી પુત્રી વજ્રસ્વામીના ઉત્તમ ઉપદેશને શ્રવણ કરીને મોહિત થઈ. ઘેર આવી માતા પિતાને કહ્યું કે, જો હું આ દેહે પતિ કરું તો માત્ર વજ્રસ્વામીને જ કરું, અન્યની સાથે સલામત થવાની મારે પ્રતિજ્ઞા છે. રુદ્રમિણીને તેનાં માતાપિતાએ ઘણુંએ કહ્યું, ‘ઘેલી ! વિચાર તો ખરી કે, મુનિરાજ તે વળી પરણે ? એણે તો આશ્રવદ્વારની સત્ય પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી છે.’ તો પણ રુદ્રમિણીએ કહ્યું ન માન્યું. નિરુપાયે ધનાવા શેઠે કેટલુંક દ્રવ્ય અને સુરૂપા રુદ્રમિણીને સાથે લીધી; અને જ્યાં વજ્રસ્વામી વિરાજતા હતા ત્યાં આવીને કહ્યું કે, ‘આ લક્ષ્મી છે તેનો તમે યથારુચિ ઉપયોગ કરો; અને વૈભવ વિલાસમાં વાપરો અને આ મારી મહા સુકોમલા રુદ્રમિણી નામની પુત્રીથી પાણી ગ્રહણ કરો;’ એમ કહીને તે પોતાને ઘેર આવ્યો.

યૌવનસાગરમાં તરતી અને રૂપના અંબારરૂપ રુદ્રમિણીએ વજ્રસ્વામીને અનેક પ્રકારે ભોગ સંબંધિ ઉપદેશ કર્યો; ભોગનાં સુખ અનેક પ્રકારે વર્ણવી દેખાડ્યાં; મનમોહક હાવભાવ તથા અનેક પ્રકારના અન્ય ચળાવવાના ઉપાય કર્યા; પરંતુ તે કેવળ વૃથા ગયા; મહા સુંદરી રુદ્રમિણી પોતાના મોહકટાક્ષમાં નિષ્કળ થઈ. ઉભયચિત્ર વિજયમાન વજ્રસ્વામી મેરુની પેઠે અચળ અને અડોલ રહ્યા. રુદ્રમિણીના મન, વચન અને તનના સર્વ ઉપદેશ અને હાવભાવથી તે લેશ-માત્ર ખીગળ્યા નહીં. આવી મહાવિશાળ દ્રઢતાથી રુદ્રમિ-

૫૮

ભાવનાબોધ

જીએ બોધ પામી નિશ્ચય કર્યો કે, આ સમર્થ જીતેન્દ્રિય મહાત્મા કોઈ કાળે ચલિત થનાર નથી. લોહ પથ્થર પીગ-જાવવા સુલભ છે, પણ આ મહાપવિત્ર સાધુ વજ્રસ્વામીને પીગજાવવા સંબંધીની આશા નિર્થક છતાં અધોગતિના કારણરૂપ છે. એમ સુવિચારી તે રુદ્રમિણીએ પિતાએ આપેલી લક્ષ્મીને શુભ ક્ષેત્રે વાપરીને ચારિત્રને મહાજી કયું; મન, વચન અને કાયાને અનેક પ્રકારે દમન કરી આત્માર્થ સાધ્યો. એને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સમ્બરભાવના કહે છે.

મતિ અષ્ટમ ચિત્રે સમ્બરભાવના સમાપ્ત.

નવમ ચિત્ર

નિર્જરાભાવના

દ્વાદશ પ્રકારનાં તપવડે કરી કર્મબોધને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખીએ, તેનું નામ નિર્જરાભાવના કહેવાય છે. તપના બાર પ્રકારમાં છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર પ્રકાર છે. અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસપરિત્યાગ, કાયકલેશ અને સંલીનતા એ છ બાહ્ય તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, શાસ્ત્રપઠન, ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ એ છ આભ્યંતર તપ છે. નિર્જરા બે પ્રકારે છે. એક અકામ નિર્જરા અને દ્વિતીય સકામનિર્જરા. નિર્જરાભાવના પર એક વિપ્રપુત્રનું દંષ્ટાંત કહીશું.

દંષ્ટાંત:—કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને સમ્પ્રવ્યસનભક્ત બાળીને પોતાને ઘેરથી કાઢી મૂક્યો. તે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો

ભાવનાબોધ

૫૯

અને જઈને તેણે તસ્કરમંડળીથી સ્નેહસંબંધ જોડ્યો. તે મંડળીના અગ્રેસરે તેને સ્વકામનો પરાક્રમી જાણીને પુત્ર કરીને સ્થાપ્યો. એ વિપ્રપુત્ર દુષ્ટદમન કરવામાં દ્રઢપ્રહારી જણાયો. એ ઉપરથી એનું ઉપનામ દ્રઢપ્રહારી કરીને સ્થાપ્યું. તે દ્રઢપ્રહારી તસ્કરમાં અગ્રેસર થયો. નગર ગ્રામ ભાંગવામાં બલવત્તર છાતીવાળો ઠર્યો. તેણે ઘણા પ્રાણીઓના પ્રાણ લીધા. એક વેળા પોતાના સંગતિસમુદાયને લઈને તેણે એક મહા નગર લૂટ્યું. દ્રઢપ્રહારી એક વિપ્રને ઘેર બેઠો હતો. તે વિપ્રને ત્યાં ઘણા પ્રેમભાવથી ક્ષીરભોજન કર્યું હતું. તે ક્ષીરભોજનનાં ભોજનને તે વિપ્રનાં મનોરથી બાળકડાં વિટાઈ વળ્યાં હતાં. દ્રઢપ્રહારી તે ભોજનને અડકવા મંડ્યો, એટલે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું, એ મૂર્ખના મહારાજા! અભડાવ કાં? અમારે પછી કામ નહીં આવે, એટલું પણ તું સમજતો નથી?’ દ્રઢપ્રહારીને આ વચનથી પ્રચંડ ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેણે તે દીન સ્ત્રીને કાળઘર્મ પમાડી. નહાતો નહાતો બ્રાહ્મણ સહાયતાએ ધાયો, તેને પણ તેણે પરભવ પ્રાપ્ત કર્યો. એટલામાં ઘરમાંથી ગાય દોડતી આવી, અને તેણે શીંગડે કરી દ્રઢપ્રહારીને મારવા માંડ્યો; તે મહા દુષ્ટે તેને પણ કાળને સ્વાધીન કરી. એ ગાયના પેટમાંથી એક વાછરડું નીકળી પડ્યું; તેને તરફડતું દેખી દ્રઢપ્રહારીના મનમાં બહુ બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. મને ધિક્કાર છે કે મેં મહા અઘોર હિંસાઓ કરી! મારો એ મહાપાપથી ક્યારે છૂટકો થશે? ખરે! આત્મસાર્થક સાધવામાં જ શ્રેય છે!

એવી ઉત્તમ ભાવનાએ તેણે પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કર્યું.

૬૦

ભાવનાબોધ

નગરની ભાગોળે આવી ઉગ્ર કાયોત્સર્ગે રહ્યા. આખા નગરને પૂર્વે સંતાપરૂપ થયા હતા; એથી લોકોએ એને બહુ વિદે સંતાપવા માંડ્યા. જતાં આવતાંનાં ધૂળઢેકાં અને પત્થર, ઈટાળા અને તરવારની મુષ્ટિકાવડે તે અતિ સંતાપ પ્રાપ્ત થયા. ત્યાં આગળ લોકસમુદાયે દોઢ મહિના સુધી તેને પરાભવ્યા; પછી થાક્યા, અને મૂકી દીધા. દ્રઢપ્રહારી ત્યાંથી કાયોત્સર્ગ પાળી બીજી ભાગોળે એવા જ ઉગ્ર કાયોત્સર્ગથી રહ્યા. તે દિશાના લોકોએ પણ એમ જ પરાભવ્યા; દોઢ મહિને છંછેડી મૂકી દીધા. ત્યાંથી કાયોત્સર્ગ પાળી દ્રઢપ્રહારી ત્રીજી પોળે રહ્યા. તેઓએ પણ મહા પરાભવ આપ્યો, ત્યાંથી દોઢ મહિને મૂકી દીધાથી ચોથી પોળે દોઢ માસ સુધી રહ્યા. ત્યાં અનેક પ્રકારના પરિપહને સહન કરીને તે ક્ષમાધર રહ્યા. છકું માસે અનંત કર્મસમુદાયને બાળી વિશેષી વિશેષીને તે કર્મરહિત થયા. સર્વ પ્રકારના મમત્વનો તેણે ત્યાગ કર્યો. અનુપમ કૈવલ્યજ્ઞાન પામીને તે મુક્તિના અનંત સુખાનંદયુક્ત થયા. એ નિર્જરા-ભાવના દ્રઢ થઈ. હવે:—

દશમ ચિત્ર

લોકસ્વરૂપભાવના

લોકસ્વરૂપભાવના:—એ ભાવનાનું સ્વરૂપ અહીં આગળ સંક્ષેપમાં કહેવાનું છે. જેમ પુરુષ બે હાથ દર્ધ પગ પહોળા કરી ઉભો રહે તેમ લોકનાલ કિંવા લોકસ્વરૂપ જાણવું. તીરછા થાળને આકારે તે લોકસ્વરૂપ છે. કિંવા માદલને ઊભા મૂક્યા

ભાવનાબોધ

૬૧

સમાન છે. નીચે ભુવનપતિ, વ્યંતર અને સાત નરક છે; તીરછે અઢી દ્વીપ આવી રહેલા છે. ઉંચે બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન અને તે પર અનંત સુખમય પવિત્ર સિદ્ધગતિની પડોશી સિદ્ધશિલા છે. તે લોકાલોક-પ્રકાશક સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને નિરૂપમ કૈવલ્યજ્ઞાનીઓએ ભાળ્યું છે. સંક્ષેપે લોકસ્વરૂપ ભાવના કહેવાઈ.

પાપ પ્રનાશને રોકવા માટે આશ્રવભાવના અને સમ્ભવ-ભાવના, તપ મહાફલી માટે નિર્જરાભાવના અને લોકસ્વરૂપનું કિંચિત્ તત્ત્વ જાણવા માટે લોકસ્વરૂપભાવના આ દર્શને આ ચાર ચિત્રે પૂર્ણતા પામી.

દશમ ચિત્ર સમાપ્ત

જ્ઞાન, ધ્યાન, વૈરાગ્યમય, ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના, તે ઉતરે ભવ પાર.

ભાવનાબોધ સમાપ્ત

મોક્ષમાળા

ઉપોદ્ધાત

નિર્ઞંથ પ્રવચનને અનુક્રૂળ થઈ સ્વલ્પતાથી આ અંથ ગૂંથું છું. પ્રત્યેક શિક્ષાવિષયરૂપી મણિકાથી આ પૂર્ણાહુતિ પામશે, આડંબરી નામ એ જ ગુરુત્વનું કારણ છે, એમ સમજતાં છતાં પરિણામે અપ્રભુત્વ રહેલું હોવાથી એમ કરેલું છે તે ઉચિત થાયો ! ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ અંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનરૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોના ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે, પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર અંથનું ઉપદેશળીજ રોપાવા, અંતઃકરણ કોમલ કરવા આ અંથનું પ્રયોજન છે.

આ પ્રથમ દર્શન અને બીજાં અન્યદર્શનોમાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ-તરંગ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્યસાધનો શ્રમણુ ભગવંત જ્ઞાતપુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વલ્પતાથી કિંચિત્ તત્ત્વ સંચય કરી તેમાં મહાપુરુષોનાં નાનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાબોધ અને આ મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે. તે—
“વિદગ્ધમુખમંડનં ભવતુ.” (સંવત્ ૧૯૪૩).

—કર્તાપુરુષ

મોક્ષમાળા

૬૩

શ્રીમદ્દના પત્રોમાંથી — મોક્ષમાળા વિષે

મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢાળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે ‘બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી’નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

જૈન માર્ગને સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આખાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય, તેવા હેતુએ બાલાવબોધરૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે, તે કોઈ કરશે.

એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી બ્રાહ્મકોની આકૃષ્ટતા ટાળવા “ભાવનાબોધ” ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે બ્રાહ્મકોને આપ્યો હતો.

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

*મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગવિશેષમાં કોઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તે કરશે.

ઉપોદ્ઘાતઆદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવન ચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશે.

ઉપોદ્ઘાતથી વાંચકને, શ્રોતાને અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મસ્વભાવરૂપ પરમ-

૬૪

મોક્ષમાળા

ધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્ય પણે રાખશો; સહજ સૂચન છે.

સં ૧૯૫૬ વૈશાખ વદ ૯ બુધ, વવાણીઆ.

૦ ૦ ૦ ૦

* મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે. ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઉપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે લીટી દોરી છે તેમ કરવા જરૂર નથી.

શ્રોતા-વાંચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાંચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાયને ઉગવા દેવો. સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઉગી શકે એવા અભિપ્રાયને થાંલી ન દેવો.

૧૯૫૬ ભાદ્રપદ વદ—વઢવાણ કેમ્પ.

શિક્ષણપદ્ધતિ અને મુખ્યમુદ્રા

આ એક સ્યાદ્વાદતત્વાવબોધ વૃક્ષનું બીજ છે. આ અંથ તત્ત્વ પામવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે એવું એમાં કંઈ અંશે પણ દૈવત રહ્યું છે. એ સમભાવથી કહું છું. પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે, શિક્ષા-પાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ બને તેમ મનન કરવા; તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં, જેમની સમજણમાં ન આવતાં હોય તેમણે જ્ઞાતા શિક્ષક કે મુનિઓથી સમજવા, અને એ યોગ-વાઈ ન હોય તો પાંચ સાત વખત તે પાઠો વાંચી જવા.

મોક્ષમાળા

૬૫

એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું ? તે તાત્પર્યમાંથી હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય શું છે ? એમ કરવાથી આખો અંથ સમજી શકાશે. હૃદય કોમળ થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે અને જૈન તત્ત્વ પર રૂઢી શ્રદ્ધા થશે. આ અંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી; મનન કરવારૂપ છે. અર્થરૂપ કેળવણી એમાં યોગ્ય છે. તે યોજના ‘ બાલાવબોધ ’ રૂપ છે ‘ વિવેચન ’ અને ‘ પ્રજ્ઞાવબોધ ’ ભાગ લિખ છે; આ એમાંનો એક કકડો છે; છતાં સામાન્ય તત્ત્વરૂપ છે.

સ્વભાષા સંબંધી જેને સારું જ્ઞાન છે; અને નવતત્ત્વ તેમ જ સામાન્ય પ્રકરણુઅંથો જે સમજી શકે છે; તેવાઓને આ અંથ વિશેષ બોધદાયક થશે. આટલી તો અવશ્ય ભલામણ છે કે નાના બાળકને આ શિક્ષાપાઠોનું તાત્પર્ય સમજણરૂપે સવિધિ આપવું.

જ્ઞાનશાળાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષાપાઠ સુખપાઠે કરાવવા, ને વારંવાર સમજાવવા. જે જે અંથોની એ માટે સહાય લેવી ઘટે તે લેવી. એક બે વાર પુસ્તક પૂર્ણ શીખી રહ્યા પછી અવગેથી ચલાવવું.

આ પુસ્તક ભણી હું ધારું છું કે, સુજ્ઞવર્ગ કટાક્ષ દષ્ટિથી નહીં જોશે. બહુ ઉંડાં ઉતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષનાં કારણરૂપ થઈ પડશે ! મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ઉછરતા બાળ-
મો. ૫

૬૬

મોક્ષમાળા

યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી બ્રહ્મ થાય છે તે બ્રહ્મતા અટકાવવાનો પણ છે.

મનમાનતું ઉત્તેજન નહીં હોવાથી લોકોની ભાવના કેવી થશે એ વિચાર્યા વગર આ સાહસ કર્યું છે, હું ધારું છું કે તે ફળદાયક થશે. શાળામાં પાઠકોને ભેટ દાખલ આપવા ઉમંગી થવા અને અવશ્ય જૈન શાળામાં ઉપયોગ કરવા મારી ભલામણ છે. તો જ પારમાર્થિક હેતુ પાર પડશે.

પ્રથમાવૃત્તિનું અર્પણપત્ર:—પુણ્ય પ્રભાવક સુજ્ઞ ધર્માનુરાગી ભાઈશ્રી નેમચંદભાઈ વસનજી (માંગરોળ નિવાસી), મુંબઈ—

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં આપની પૂરેપૂરી આકાંક્ષા હતી. તેમ એ માટે આપે પૂરતું ઉત્તેજન પણ આપ્યું છે. જિનેશ્વર ભગવાનનાં પ્રણીત કરેલાં તત્ત્વપર આપનો બહુ અનુરાગ છે. ધર્મ અને ધર્મસ્નેહીઓની ઉન્નતિ જોવાની આપની બહુ અભિલાષા છે. ઉદારતાનો આપનો ગુણ સ્તુતિ-પાત્ર છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધકર્તાને માટે આપે ઉપકાર બુદ્ધિ દર્શાવી છે. તેમજ મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી સત્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. જૈન જ્ઞાનશાળા સ્થાપવા મુંબઈ ખાતે આપનું પ્રયોજન ચાલુ છે. ઇં ઇં સુંદર કારણોથી પ્રસિદ્ધકર્તાએ આ ગ્રંથ આપને બહુ માનપૂર્વક અર્પણ કર્યો છે.

પ્રથમાવૃત્તિનું આશ્રય પત્ર:—આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં મોટામાં મોટો આશ્રય તો શેઠ નેમચંદ વસનજીનો છે. પરંતુ એથી પ્રથમ અને પ્રબળ આશ્રય એક સુજ્ઞ બાઈએ

મોક્ષમાળા

૬૭

પણ આપ્યો છે; તેથી તેઓનો ઉપકાર ભૂલી જવો ઉચિત નથી. એ બાઈ તે મોરળીના મુલક મશહૂર મરહૂમ મંત્રી કીરચંદ વખતચંદના પત્ની અને રાજકોટ નિવાસી શા. ઓધવળ ખીમળનાં પુત્રી છે. એ બાઈના સ્વર્ગવાસી પુત્ર ઘેલાભાઈના સ્મરણાર્થે એક ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો એમનો હેતુ હશે; અને શોધ વિશોધથી એ સંબંધી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્તાને કહ્યું; તે સાથે સહર્ષ સારો આશ્રય આપ્યો. આવાં શુભ કામમાં એઓનો ઉત્તમ પ્રયાસ થાય એ બહુ વખાણવાલાયક છે. બાઈવર્ગમાં એ ડહાપણ આ દેશમાં ઓછું જ છે. મરહૂમ કીરચંદ વખતચંદ વિ. સં. ૧૮૨૦માં પરલોક પ્રાપ્ત થયા. એઓ જૈન ધર્મના ઉત્સાહી અને એક પ્રકારના ભાવિક હતા. એઓએ મોરળીના પ્રધાનપદમાં નામાંકિતતા મેળવી છે. એમના સ્વર્ગવાસથી બાઈના મનમાં શોક ઘોળાયા કરતો હતો. અને તે જ્યાં કેવળ વિસારે પડ્યો નહોતો ત્યાં ખીજે શોક ઉભો થયો; એટલે કે એમના પ્રિય પુત્ર ઘેલાભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો. એથી શોક કેવો ઉત્પન્ન થાય તે વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવની છે; તોપણ બાઈએ સંસારનો અનિત્યભાવ, કાળની ગહન ગતિ અને ભાવિ પ્રબળ માનીને ધીરજ ધરી હૃદયમાં એક પ્રકારનો પુણ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો; અને અનાથને ઉપકાર કર્તા થાય એવું સાત હજાર રૂપિયા ખર્ચી સદાવ્રત બાંધ્યું. જેની યોજના સારી હોવાથી બહુ કાળ સુધી ચાલશે. જિનેશ્વર ભગવંત પ્રણીત માર્ગની વૃદ્ધિને માટે ૪૫૦ રૂ. ખર્ચી મહાન ભગવતીસૂત્ર અહીંના સ્થાનકમાં આપવા યોજના કરી. સંવત્સરીના પારણાનો

૬૮

મોક્ષમાળા

અર્થ સોએક જ્ઞાનનો પ્રતિવર્ષ થાય છે. તે હંમેશને માટે ચાલુ રહે એવી યોજના પણ એઓએ કરી છે. પાલણપુર ઇત્યાદિ સ્થળે જતાં તેઓએ સારી ઉદ્ધારતા કરી છે. એમ યથાશક્તિ ઉત્તમ કામ તેઓએ કર્યાં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓએ પોતા તરફનો ઉંચ પ્રકારનો એક ધર્મ બજાવ્યો છે. પ્રસિદ્ધકર્તા કૃતજ્ઞભાવ માનીને આશ્રયપત્ર પૂર્ણ કરતાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે શક્તિમાન પુરુષો શાસનનો પ્રકાશ કરે. વખત નહીં ચૂકી જૈન તત્ત્વ દર્શાવે એવા અંથો પ્રસિદ્ધ કરે. આવાં ઉત્તમ કામમાં આ બાઈએ પગલું ભર્યું છે, તેથી તેમને શાબાશી ઘટે છે. વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન પણ શું ! મોરબી, સુરત, અમદાવાદ, લીમડી, મુંબઈ, ભાવનગર, માંડવી, રાજકોટ, જેતપુર, વાંકાનેર વગેરે સ્થળેથી મળેલા આશ્રય માટે ઉપકાર માનું છું.

—પ્રસિદ્ધકર્તા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પ્રણીત

મોક્ષમાળા

[પુસ્તક બીજું]

શિક્ષાપાઠ ૧. વાંચનારને લલામણુ:—

વાંચનાર ! હું આજે તમારા હસ્તકમળમાં આવું છું. મને યત્નપૂર્વક વાંચજો. મારાં કહેલાં તત્ત્વને હૃદયમાં ધારણ કરજો. હું જે જે વાત કહું તે તે વિવેકથી વિચારજો; એમ કરશો તો તમે જ્ઞાન, ધ્યાન, નીતિ, વિવેક, સદ્ગુણ અને આત્મશાંતિ પામી શકશો.

તમે જાણતા હશો કે, કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહીં વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ખોઈ દે છે, અને અવળે રસ્તે ચઢી જાય છે. આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે, તેમજ પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે.

તમે જે પુસ્તકો લેવા છો, અને હજી લેજો છો, તે પુસ્તકો માત્ર સંસારનાં છે; પરંતુ આ પુસ્તક તો ભવ પરભવ બંનેમાં તમારું હિત કરશે. ભગવાનનાં કહેલાં વચનોનો એમાં થોડો ઉપદેશ કર્યો છે.

તમે કોઈ પ્રકારે આ પુસ્તકની અશાંતના કરશો નહીં, તેને ફાડશો નહીં, ડાઘ પાડશો નહીં કે બીજી કોઈ પણ રીતે બિગાડશો નહીં. વિવેકથી સઘળું કામ લેજો. વિચક્ષણ પુરુષોએ કહ્યું છે કે વિવેક ત્યાં જ ધર્મ છે.

૭૦

મોક્ષમાળા

તમને એક એ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં નહીં આવડતું હોય અને તેને ઇચ્છા હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેને વાંચી સંભળાવવું.

તમે જે વાતની ગમ પાળો નહીં તે ડાહ્યા પુરુષ પાસેથી સમજી લેજો. સમજવામાં આજસ કે મનમાં શંકા કરશો નહીં.

તમારા આત્માનું આથી હિત થાય, તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે, તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને યુદ્ધશાળી થાઓ એવી શુભ યાચના અર્હત્ ભગવાન કરે કરી આ પાઠ પૂર્ણ કરું છું.

શિક્ષાપાઠ ૨. સર્વમાન્યધર્મ:—

(ચોપાઈ)

ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સ્નેહે તને;
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર.
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન;
અભયદાન સાથે સંતોષ, ઘો પ્રાણીને, દળવા દોષ.
સત્ય શીળ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યાં પ્રમાણ;
દયા નહીં તો એ નહીં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહીં દેખ.
પુષ્પપાંખડી જ્યાં ફૂલાય, જિનવરની ત્યાં નહીં આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઇચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે, નહીં વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો યોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ!

મોક્ષમાળા

૭૧

એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ,
 ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વણુ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.
 તત્ત્વરૂપથી એ ઝોળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
 શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ.

શિક્ષાપાઠ ૩. કર્મના ચમત્કાર:—

હું તમને કેટલીક સામાન્ય વિચિત્રતાઓ કહી જઉં છું;
 એ ઉપરથી વિચાર કરશો તો તમને પરભવની શ્રદ્ધા દ્રઢ થશે.
 એક જીવ સુંદર પદાંગે પુષ્પશય્યામાં શયન કરે છે,
 એકને ફાટેલ ગોઢડી પણ મળતી નથી. એક ભાત ભાતનાં
 ભોજનોથી તૃપ્ત રહે છે, એકને કાળી જારના પણ સાંસા પડે
 છે. એક અગણિત લક્ષ્મીનો ઉપભોગ લે છે, એક કુટી બદામ
 માટે થઈને ઘેર ઘેર ભટકે છે. એક મધુરાં વચનથી મનુષ્યનાં
 મન હરે છે, એક અવાચક જેવો થઈને રહે છે. એક સુંદર
 વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈ ફરે છે, એકને ખરા શિયાળામાં
 ફાટેલું કપડું પણ ઓઢવાને મળતું નથી. એક રોગી છે,
 એક પ્રબળ છે, એક બુદ્ધિશાળી છે, એક જડભરત છે, એક
 મનોહર નયનવાળો છે, એક અંધ છે, એક લૂલો છે, એક
 પાંગળો છે, એક કીર્તિમાન છે, એક અપયશ ભોગવે છે,
 એક લાખો અનુચરો પર હુકમ ચલાવે છે, એક તેટલાના જ
 ટુંબા સહન કરે છે, એકને જોઈને આનંદ ઉપજે છે, એકને
 જોતાં વમન થાય છે, એક સંપૂર્ણ દંદ્રિયોવાળો છે, એક
 અપૂર્ણ છે. એકને દીન દુનિયાનું લેશ ભાન નથી, એકનાં
 દુઃખનો કિનારો પણ નથી.

૭૨ :

મોક્ષમાળા

એક ગર્ભાધાનથી હરાયો, એક જન્મ્યો કે મુચ્ચો, એક મુચ્ચેલો અવતર્યો, એક સો વર્ષનો વૃદ્ધ થઈને મરે છે.

કોઈનાં સુખ, લાભ અને સ્થિતિ સરખાં નથી. મૂર્ખ રાજગાદી પર ખમા ખમાથી વધાવાય છે, સમર્થ વિદ્વાનો ધક્કા ખાય છે !

આમ આખા જગતની વિચિત્રતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તમે જુઓ છો; એ ઉપરથી તમને કંઈ વિચાર આવે છે? મેં કહ્યું છે, છતાં વિચાર આવતો હોય તો કહો તે શા વડે થાય છે ?

પોતાનાં બાંધેલાં શુભાશુભ કર્મવડે. કર્મવડે આખો સંસાર ભમવો પડે છે. પરભવ નહીં માનનાર પોતે એ વિચાર શા વડે કરે છે? એ વિચારે તો આપણી આ વાત એ પણ માન્ય રાખે.

શિક્ષાપાઠ ૪. માનવદેહ:—

‘તમે સાંભળ્યું તો હશે કે વિદ્વાનો માનવદેહને બીજા સઘળા દેહ કરતાં ઉત્તમ કહે છે. પણ ઉત્તમ કહેવાનું કારણ તમારા જાણવામાં નહીં હોય માટે લ્યો હું કહું.

આ સંસાર બહુ દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળનાર નથી. દેવ, તિર્યંચ કે નરક એ એકેકે ગતિથી

૧. જુઓ, ભાવનાબોધ, પંચમચિત્ર-પ્રમાણશિક્ષા.

મોક્ષમાળા

૭૩

મોક્ષ નથી; માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે.

ત્યારે તમે પૂછશો કે સઘળાં માનવીઓનો મોક્ષ કેમ થતો નથી ? એનો ઉત્તર પણ હું કહી દઉં. જેઓ માનવપણું સમજે છે તેઓ સંસારશોકને તરી જાય છે. માનવપણું વિદ્વાનો એને કહે છે કે, જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ ઉદય પામી હોય. તે વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય સમજીને પરમ તત્ત્વ, ઉત્તમ આચાર અને સત્ધર્મનું સેવન કરીને તેઓ અનુપમ મોક્ષને પામે છે. મનુષ્યના શરીરના દેખાવ ઉપરથી વિદ્વાનો તેને મનુષ્ય કહેતા નથી; પરંતુ તેના વિવેકને લઈને કહે છે. યે હાથ, યે પગ, યે આંખ, યે કાન, એક મુખ, યે હોઠ અને એક નાક એ જેને હોય તેને મનુષ્ય કહેવો એમ આપણે સમજવું નહીં. જો એમ સમજીએ તો પછી વાંદરાને પણ મનુષ્ય ગણવો જોઈએ. એણે પણ એ પ્રમાણે સઘળું પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિશેષમાં એક પૂંછડું પણ છે; ત્યારે શું એને મહા મનુષ્ય કહેવો ? નહીં, માનવપણું સમજે તે જ માનવ કહેવાય.

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, એ લવ ખહુ દુર્લાભ છે; અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે; માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાધક કરી લેવું. અયમંતકુમાર, ગજસુકુમાર જેવાં નાનાં બાળકો પણ માનવપણાને સમજવાથી મોક્ષને પામ્યા. મનુષ્યમાં જે શક્તિ વધારે છે તે શક્તિવડે કરીને મહોન્મત્ત હાથી જેવાં પ્રાણીને પણ વશ કરી લે છે; એ જ શક્તિવડે જો તેઓ પોતાનાં મનરૂપી હાથીને વશ કરી લે તો કેટલું કલ્યાણ થાય !

કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થતો

૭૪

મોક્ષમાળા

નથી અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એથી આપણને મળેલો એ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સંરક્ષ કરી લેવો અવશ્યનો છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં વિષયમાં અને અનેક પ્રકારના મદમાં મળેલો માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે. અમૂલ્ય કૌસ્તુભ હારી બેસે છે. એ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે.

મોતની પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી, માટે જેમ બને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું.

શિક્ષાપાઠ ૫. અનાથી મુનિ, ભાગ ૧ :—

અનેક પ્રકારની રિદ્ધિવાળો મગધદેશનો શ્રેણિક નામે રાજા અશ્વકીડાને માટે મંડિકુક્ષ એ નામના વનમાં નીકળી પડ્યો. વનની વિચિત્રતા મનોહારિણી હતી. નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો ત્યાં આવી રહ્યાં હતાં; નાના પ્રકારની કોમળ વેલીઓ ઘટાટોપ થઈ રહી હતી, નાના પ્રકારનાં પંખીઓ આનંદથી તેનું સેવન કરતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં ફૂલથી તે વન છવાઈ રહ્યું હતું; નાના પ્રકારનાં જળનાં ઝરણુ ત્યાં વહેતાં હતાં; દૂંકામાં એ વન નંદનવન જેવું લાગતું હતું. તે વનમાં એક ઝાડ તળે મહા સમાધિવંત પણુ સુકુમાર અને સુખોચિત મુનિને તે શ્રેણિકે બેઠેલો દીઠો. એનું રૂપ જોઈને તે રાજા અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઉપમા રહિત રૂપથી વિસ્મતિ થઈને મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. આ મુનિનો કેવો અદ્ભુત વર્ણ છે ! એનું કેવું મનોહર રૂપ છે ! એની કેવી અદ્ભુત

મોક્ષમાળા

૭૫

સૌમ્યતા છે ! આ કેવી વિસ્મયકારક ક્ષમાનો ધરનાર છે !
 આના અંગથી વૈરાગ્યનો કેવો ઉત્તમ પ્રકાશ છે ! આની કેવી
 નિર્દોષતા જાણાય છે ! આ સંયતિ કેવું નિર્ભય નમ્રપણું
 ધરાવે છે ! એ ભોગથી કેવો વિરક્ત છે ! એમ ચિંતવતો
 ચિંતવતો, મુદ્ધિત થતો થતો, સ્તુતિ કરતો કરતો, ધીમેથી
 ચાલતો ચાલતો, પ્રદક્ષિણા દેઈને તે મુનિને વંદન કરીને
 અતિ સમીપ નહીં તેમ અતિ દૂર નહીં એમ તે શ્રેણિક બેઠો.
 પછી બે હાથની અંજલિ કરીને વિનયથી તેણે તે મુનિને
 પૂછ્યું કે “ હે આર્ય ! તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા તરુણ
 છો; ભોગવિલાસને માટે તમારી વય અનુકૂળ છે; સંસારમાં
 નાના પ્રકારનાં સુખ રહ્યાં છે; ઋતુ ઋતુના કામભોગ, જળ
 સંબંધીના વિલાસ, તેમજ મનોહારિણી સ્ત્રીઓનાં મુખવચનનું
 મધુરું શ્રવણ છતાં એ સઘળાંનો ત્યાગ કરીને મુનિત્વમાં તમે
 મહા ઉદ્યમ કરો છો એનું શું કારણ ? તે મને અનુગ્રહથી
 કહો.” રાજાનાં આવાં વચન સાંભળીને મુનિએ કહ્યું : “ હે
 રાજા ! હું અનાથ હતો. મને અપૂર્વ વસ્તુનો પ્રાપ્ત કરાવનાર
 તથા યોગ ક્ષેમનો કરનાર, મારા પર અનુકંપા આણનાર,
 કરુણાથી કરીને પરમ સુખનો દેનાર, એવો મારો કોઈ મિત્ર
 થયો નહીં, એ કારણ મારા અનાથીપણાનું હતું.”

શિક્ષાપાઠ ૬. અનાથીમુનિ, ભાગ ૨:—

શ્રેણિક, મુનિનાં ભાષણથી સ્મિત હસીને બોલ્યો: “ તમારે
 મહા રિદ્ધિવંતને નાથ કેમ ન હોય ? જો કોઈ નાથ નથી
 તો હું થઉં છું. હે ભયત્રાણ ! તમે ભોગ ભોગવો. હે સંયતિ !

૭૬

મોક્ષમાળા

મિત્ર, જ્ઞાતિએ કરીને દુર્લભ છે એવો તમારો મનુષ્યભવ સુલભ કરો!” અનાર્થીએ કહ્યું: “અરે શ્રેણિક રાજા! પણ તું પોતે અનાથ છે, તો મારો નાથ શું થઈશ? નિર્ધન તે ધનાઢ્ય ક્યાંથી બનાવે? અબુધ તે બુદ્ધિદાન ક્યાંથી આપે? અજ્ઞ તે વિદ્યતા ક્યાંથી દે? વંધ્યા તે સંતાન ક્યાંથી આપે? જ્યારે તું પોતે અનાથ છે; ત્યારે મારો નાથ ક્યાંથી થઈશ?” મુનિનાં વચનથી રાજા અતિ આકુળ અને અતિ વિસ્મિત થયો. કોઈ કાળે જે વચનનું શ્રવણ થયું નથી તે વચનનું ચતિ-મુખથી શ્રવણ થયું એથી તે શંકિત થયો અને બોલ્યો: “હું અનેક પ્રકારના અશ્વનો ભોગી છું, અનેક પ્રકારના મહોન્મત્ત હાથીઓનો ધણી છું, અનેક પ્રકારની સેના મને આધીન છે; નગર, ગ્રામ, અંતઃપુર અને ચતુષ્પાદની મારે કંઈ ન્યૂનતા નથી; મનુષ્ય સંબંધી સઘળા પ્રકારના ભોગ હું પામ્યો છું; અનુચરો મારી આજ્ઞાને રૂડી રીતે આરાધે છે; પાંચે પ્રકારની સંપત્તિ મારે ઘેર છે; અનેક મનવાંછિત વસ્તુઓ મારી સમીપે રહે છે. આવો હું મહાન છતાં અનાથ કેમ હોઉં? રખે હે ભગવાન! તમે મૃષા બોલતા હો.” મુનિએ કહ્યું: “રાજા! મારું કહેવું તું ન્યાયપૂર્વક સમજ્યો નથી. હવે હું જેમ અનાથ થયો; અને જેમ મેં સંસાર ત્યાગ્યો તેમ તને કહું છું; તે એકાગ્ર અને સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ; સાંભળીને પછી તારી શંકાનો સત્યાસત્ય નિર્ણય કરજે:—

કૌશાંબી નામે અતિ જીર્ણ અને વિવિધ પ્રકારની ભવ્ય-તાથી ભરેલી એક સુંદર નગરી છે. ત્યાં રિદ્ધિથી પરિપૂર્ણ ધનસંચય નામનો મારો પિતા રહેતો હતો. હે મહારાજા!

મોક્ષમાળા

૭૭

ચૌવનવયના પ્રથમ ભાગમાં મારી આંખો અતિ વેદનાથી ઘેરાઈ; આખે શરીરે અગ્નિ બળવા મંડ્યો; શસ્ત્રથી પણ અતિશય તીક્ષ્ણ તે રોગ વૈરીની પેઠે મારા પર કોપાયમાન થયો. મારું મસ્તક તે આંખની અસહ્ય વેદનાથી દુઃખવા લાગ્યું. વજ્રના પ્રહાર સરખી બીજને પણ રૌદ્ર ભય ઉપજાવનારી, એવી તે દારુણ વેદનાથી હું અત્યંત શોકમાં હતો. સંખ્યાબંધ વૈદ્યશાસ્ત્ર-નિપુણ વૈદ્યરાજ મારી તે વેદનાનો નાશ કરવાને માટે આવ્યા; અનેક ઔષધ ઉપચાર કર્યા. પણ તે વૃથા ગયા. એ મહા નિપુણ ગણાતા વૈદ્યરાજો મને તે દરદથી મુક્ત કરી શક્યા નહીં; એ જ હે રાજા! મારું અનાથપણું હતું. મારી આંખની વેદના ટાળવાને માટે મારા પિતાએ સર્વ ધન આપા માંડ્યું; પણ તેથી કરીને મારી તે વેદના ટળી નહીં, હે રાજા! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી માતા પુત્રને શોકે કરીને અતિ દુઃખાર્ત્ત થઈ; પરંતુ તે પણ મને તે દરદથી મુકાવી શકી નહીં, એ જ હે રાજા! મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલા મારા જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ભાઈઓ પોતાથી બનતો પરિશ્રમ કરી ચૂક્યા પણ મારી તે વેદના ટળી નહીં, હે રાજા! એ જ મારું અનાથપણું હતું. એક પેટથી જન્મેલી મારી જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠા ભગિનીઓથી મારું તે દુઃખ ટળ્યું નહીં. હે મહારાજા! એ જ મારું અનાથપણું હતું. મારી સ્ત્રી જે પતિવ્રતા, મારા પર અનુરક્ત અને પ્રેમવંતી હતી, તે આંસુ ભરી મારું હૈયું પલાળતી હતી, તેણે અન્ન પાણી અને નાના પ્રકારનાં અંધોલણ, ચુવાદિક સુગંધી પદાર્થ, તેમજ અનેક પ્રકારનાં ફૂલ ચંદનાદિકનાં જાણીતાં અજાણીતાં વિલેપન કર્યા

૭૮

મોક્ષમાળા

છતાં, હું તે વિલેપનથી મારો રોગ શમાવી ન શક્યો; ક્ષણ પછી અળગી રહેતી નહોતી એવી તે સ્ત્રી પણ મારા રોગને ટાળી ન શકી, એ જ હે મહારાજ ! મારું અનાથપણું હતું. એમ કોઈના પ્રેમથી, કોઈના ઔષધથી, કોઈના વિલાપથી કે કોઈના પરિશ્રમથી એ રોગ ઉપશમ્યો નહીં. એ વેળા પુનઃ પુનઃ મેં અસહ્ય વેદના ભોગવી; પછી હું પ્રપંચી સંસારથી એટલા પામ્યો. એક વાર જો આ મહા વિડંબનામય વેદનાથી મુક્ત થઈ તો ખાંતી, દાંતી અને નિરાશી પ્રવ્રજ્યાને ધારણ કરું, એમ ચિંતવીને શયન કરી ગયો. જ્યારે રાત્રિ અતિક્રમી ગઈ ત્યારે હે મહારાજ ! મારી તે વેદના ક્ષય થઈ ગઈ અને હું નીરોગી થયો. માત, તાત, સ્વજન, બાંધિવાદિકને પૂછીને પ્રભાતે મેં મહા ક્ષમાવંત ઈન્દ્રિયને નિમ્મલ કરવાવાળું, આરંભો-પાધિથી રહિત એવું અણુગારત્વ ધારણ કર્યું.

શિક્ષાપાઠ ૭. અનાથી મુનિ, ભાગ ૩ :—

હે શ્રેણિક રાજા ! ત્યાર પછી હું આત્મા પરાત્માનો નાથ થયો. હવે હું સર્વ પ્રકારના જીવનો નાથ છું. તું જે શંકા પામ્યો હતો તે હવે ટળી ગઈ હશે. એમ આપું જગત ચક્રવર્તી પથ પર અશરણ અને અનાથ છે. જ્યાં ઉપાધિ છે ત્યાં અનાથતા છે; માટે હું કહું છું તે કથન તું મનન કરી જજે. નિશ્ચય માનજે કે, આપણો આત્મા જ દુઃખની ભરેલી વૈતરણીનો કરનાર છે; આપણો આત્મા જ કૂર શાલ્મલી વૃક્ષનાં દુઃખનો ઉપજવનાર છે. આપણો આત્મા જ વાંછિત વસ્તુરૂપી

મોક્ષમાળા

૭૯

દૂધની દેવાવાળી કામધેનુ ગાયનાં સુખનો ઉપજવનાર છે; આપણો આત્મા જ નંદનવનની પેઠે આનંદકારી છે; આપણો આત્મા જ કર્મનો કરનાર છે. આપણો આત્મા જ તે કર્મનો ટાળનાર છે. આપણો આત્મા જ દુઃખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ સુખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ મિત્ર ને આપણો આત્મા જ વૈરી છે. આપણો આત્મા જ કનિષ્ઠ આચારે સ્થિત અને આપણો આત્મા જ નિર્મળ આચારે સ્થિત રહે છે.

એમ આત્મપ્રકાશક બોધ શ્રેણિકને તે અનાથી મુનિએ આપ્યો. શ્રેણિક રાજા બહુ સંતોષ પામ્યો, બે હાથની અંજલિ કરીને તે એમ બોલ્યો. કે, “હે ભગવન! તમે મને ભલી રીતે ઉપદેશ્યો; તમે જેમ હતું તેમ અનાથપણું કહી બતાવ્યું. મહર્ષિ! તમે સનાથ, તમે સંબંધવ અને તમે સધર્મ છો. તમે સર્વ અનાથના નાથ છો. હે પવિત્ર સંયતિ! હું તમને ક્ષમાવું છું, તમારી જ્ઞાની શિક્ષાથી લાભ પામ્યો છું. ધર્મ-ધ્યાનમાં વિદ્ધ કરવાવાળું ભોગ ભોગવ્યા સંબંધીનું મેં તમને હે મહા ભાગ્યવંત! જે આમંત્રણ દીધું તે સંબંધીનો મારો અપરાધ મસ્તક નમાવીને ક્ષમાવું છું.” એવા પ્રકારથી સ્તુતિ ઉચ્ચારીને રાજપુરુષકેસરી શ્રેણિક વિનયથી પ્રદક્ષિણા કરી સ્વસ્થાનકે ગયો.

મહા તપોધન, મહા મુનિ, મહા પ્રજ્ઞાવંત, મહા યશવંત મહા નિર્ઝંથ અને મહાશ્રુત અનાથી મુનીએ મગધ દેશના શ્રેણિક રાજાને પોતાનાં વીતક ચરિત્રથી જે બોધ આપ્યો છે

૮૦

મોક્ષમાળા

તે ખરે ! અશરણુ ભાવના સિદ્ધ કરે છે. મહા મુનિ અનાથીએ ભોગવેલી વેદના જેવી, કે એથી અતિ વિશેષ વેદના અનંત આત્માઓને ભોગવતા જોઈ એ છીએ. એ કેવું વિચારવા લાયક છે ! સંસારમાં અશરણુતા અને અનંત અનાથતા છવાઈ રહી છે, તેનો ત્યાગ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ શીલને સેવવાથી જ થાય છે. એ જ મુક્તિના કારણરૂપ છે. જેમ સંસારમાં રહ્યા અનાથી અનાથ હતા; તેમ પ્રત્યેક આત્મા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના સદૈવ અનાથ જ છે. સનાથ થવા સત્દેવ, સત્ધર્મ અને સત્ગુરુને જાણવા અવશ્યના છે.

શિક્ષાપાઠ ૮ સત્દેવતત્ત્વ :—

ત્રણ તત્ત્વ આપણે અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી તે તત્ત્વસંબંધી અજ્ઞાનતા હોય છે ત્યાં સુધી આત્મહિત નથી. એ ત્રણ તત્ત્વ તે સત્દેવ, સત્ધર્મ, સત્ગુરુ છે. આ પાઠમાં સત્દેવસ્વરૂપ વિષે કંઈક કહું છું.

જેઓને કૈવલ્યજ્ઞાન અને કૈવલ્યદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મના સમુદાય મહોત્પત્તિપોષધ્યાન વડે વિશેષધન કરીને જેઓ બાળી નાંખે છે; જેઓએ ચંદ્ર અને શંખથી ઉજ્જવળ એવું શુક્લધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; ચક્રવર્તી રાજધિરાજ કે રાજપુત્ર છતાં જેઓ સંસારને એકાંત અનંત શોકનું કારણ માનીને તેનો ત્યાગ કરે છે; કેવળ દયા, શાંતિ, ક્ષમા, નિરાગીત્વ અને આત્મસમૃદ્ધિથી ત્રિવિધ તાપનો લય કરે છે; સંસારમાં મુખ્યતા ભોગવતાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય

મોક્ષમાળા

૮૧

એ ચાર કર્મ લક્ષ્મીભૂત કરીને જેઓ સ્વરૂપથી વિહાર કરે છે; સર્વ કર્મનાં મૂળને જેઓ બાળી નાખે છે, કેવળ મોહિની જનિત કર્મનો ત્યાગ કરી નિદ્રા જેવી તીવ્ર વસ્તુ એકાંત ટાળી જેઓ પાતળાં પડેલાં કર્મ રહ્યા સુધી ઉત્તમ શીલનું સેવન કરે છે; વીતરાગતાથી કર્મગ્રીષ્મથી અકળાતા પામર પ્રાણીઓને પરમ શાંતિ મળવા જેઓ શુદ્ધ બોધબીજનો મેઘ ધારાવાણીથી ઉપદેશ કરે છે; કોઈ પણ સમયે કિંચિત્ માત્ર પણ સંસારી વૈલવવિલાસનો સ્વપ્નાંશ પણ જેને રહ્યો નથી; કર્મદળ દાય કર્યા પ્રથમ શ્રીમુખવાણીથી જેઓ છન્નસ્થતા ગણી ઉપદેશ કરતા નથી; પાંચ પ્રકારના અંતરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, બુગુપ્સા, શોક, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અપ્રત્યાખ્યાન, રાગ, દ્વેષ, નિદ્રા અને કામ એ અઢાર દૂષણથી રહિત, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપથી વિરાજમાન અને મહા ઉદ્યોતકર બાર ગુણ જેઓમાં પ્રગટે છે; જન્મ, મરણ અને અનંત સંસાર જેનો ગયો છે, તે સતદેવ નિર્મથ આગમમાં કહ્યા છે. એ દોષરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલ હોવાથી પૂજનીય પરમેશ્વર કહેવાય છે. અઢાર દોષમાંનો એક પણ દોષ હોય ત્યાં સતદેવનું સ્વરૂપ નથી. આ પરમતત્ત્વ ઉત્તમ સૂત્રોથી વિશેષ જાણવું અવશ્યનું છે.

શિક્ષાપાઠ ૯. સત્ત્વધર્મતત્ત્વ:—

અનાદિ કાળથી કર્મ જાળનાં બંધનથી આ આત્મા સંસારમાં રહ્યા કરે છે. સમય માત્ર પણ તેને ખરું સુખ નથી. અધોગતિને એ સેવ્યા કરે છે; અને અધોગતિમાં પડતા

મો. ૬

૮૨

મોક્ષમાળા

આત્માને ધરી રાખનાર જે વસ્તુ તેનું નામ ‘ધર્મ’ કહેવાય છે. એ ધર્મતત્ત્વના સર્વજ્ઞ ભગવાને સિદ્ધિસિદ્ધિ ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય બે છે:—૧ વ્યવહાર ધર્મ. ૨ નિશ્ચય ધર્મ.

વ્યવહાર ધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે. દયાના આઠ ભેદ છે. ૧. દ્રવ્યદયા. ૨. ભાવદયા. ૩. સ્વદયા. ૪. પરદયા. ૫. સ્વરૂપદયા. ૬. અનુબંધદયા ૭. વ્યવહારદયા. ૮. નિશ્ચયદયા.

૧. પ્રથમ દ્રવ્યદયા—કોઈપણ કામ કરવું તેમાં યત્ના-પૂર્વક જીવરક્ષા કરીને કરવું તે ‘દ્રવ્યદયા.’

૨. બીજી ભાવદયા—બીજા જીવને દુર્ગતિ જતો દેખીને અનુકંપા બુદ્ધિથી ઉપદેશ આપવો તે ‘ભાવદયા.’

૩. ત્રીજી સ્વદયા—આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો છે, તત્ત્વ પામતો નથી, જિનાસા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો તે ‘સ્વદયા.’

૪. ચોથી પરદયા—છકાય જીવની રક્ષા કરવી તે ‘પરદયા.’

૫. પાંચમી સ્વરૂપદયા—સૂક્ષ્મ વિવેકથી સ્વરૂપ વિચારણા કરવી તે ‘સ્વરૂપદયા.’

૬. છઠી અનુબંધદયા—ગુરુ કે શિક્ષક શિષ્યને કડવાં કથનથી ઉપદેશ આપે એ દેખાવમાં તો અયોગ્ય લાગે છે, પરંતુ પરિણામે કરુણાનું કારણ છે, એનું નામ ‘અનુબંધદયા.’

૭. સાતમી વ્યવહારદયા—ઉપયોગપૂર્વક અને વિધિ-પૂર્વક જે દયા પાળવી તેનું નામ ‘વ્યવહારદયા.’

૮. આઠમી નિશ્ચયદયા—શુદ્ધ સાધ્ય ઉપયોગમાં એકતા-ભાવ અને અભેદ ઉપયોગ તે ‘નિશ્ચયદયા.’

મોક્ષમાળા

૮૩

એ આઠ પ્રકારની દયાવડે કરીને વ્યવહારધર્મ ભગવાને કહ્યો છે. એમાં સર્વ જીવનું સુખ, સંતોષ, અભયદાન એ સઘળું વિચારપૂર્વક જોતાં આવી જાય છે.

બીજો નિશ્ચયધર્મ—પોતાના સ્વરૂપની જાણ ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો. આ સંસાર તે મારો નથી હું એથી ભિન્ન, પરમ અસંગ સિદ્ધસદૃશ શુદ્ધ આત્મા છું, એવી આત્મસ્વભાવવર્તના તે નિશ્ચય ધર્મ છે.

જેમાં કોઈ પ્રાણીનું દુઃખ અહિત કે અસંતોષ રહ્યાં છે ત્યાં દયા નથી; અને દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી. અહત ભગવાનનાં કહેલાં ધર્મતત્ત્વથી સર્વ પ્રાણી અભય થાય છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦. સદ્ગુરુ તત્ત્વ, ભાગ ૧:—

પિતા—પુત્ર ! તું જે શાળામાં અભ્યાસ કરવા જાય છે. તે શાળાનો શિક્ષક કોણ છે ?

પુત્ર—પિતાજી, એક વિદ્વાન અને સમજી પ્રાણી છે.

પિતા—તેની વાણી, ચાલચલગત વગેરે કેવાં છે ?

પુત્ર—એનાં વચન બહુ મધુરાં છે. એ કોઈને અવિ-
વેકથી બોલાવતા નથી અને બહુ ગંભીર છે. બોલે છે ત્યારે
જાણે મુખમાંથી ફૂલ ઝરે છે. કોઈનું અપમાન કરતા નથી;
અને અમને સમજાણીથી શિક્ષા આપે છે.

પિતા—તું ત્યાં શા કારણે જાય છે તે મને કહે જોઈએ.

પુત્ર—આપ એમ કેમ કહે છે પિતાજી ? સંસારમાં

૮૪

મોક્ષમાળા

વિચક્ષણ થવાને માટે યુક્તિઓ સમજી, વ્યવહારની નીતિ શીખી એટલા માટે થઈને આપ મને ત્યાં મોકલો છો.

પિતા—તારા એ શિક્ષક દુરાચરણી કે એવા હોત તો ?

પુત્ર—તો તો બહું માહું થાત; અમને અવિવેક અને કુવચન બોલતાં આવડત; વ્યવહારનીતિ તો પછી શીખવે પણ કેાણ ?

પિતા—જો પુત્ર, એ ઉપરથી હું હવે તને એક ઉત્તમ શિક્ષા કહું જેમ સંસારમાં પડવા માટે વ્યવહારનીતિ શીખવાનું પ્રયોજન છે, તેમ ધર્મતત્ત્વ અને ધર્મનીતિમાં પ્રવેશ કરવાનું પરભવ માટે પ્રયોજન છે. જેમ તે વ્યવહારનીતિ સદાચારી શિક્ષકથી ઉત્તમ મળી શકે છે, તેમ પરભવ શ્રેયસ્કર ધર્મનીતિ ઉત્તમ ગુરુથી મળી શકે છે. વ્યવહારનીતિના શિક્ષક અને ધર્મનીતિના શિક્ષકમાં બહુ ભેદ છે. એક બિલોરીનો કકડો તેમ વ્યવહાર શિક્ષક અને અમૂલ્ય કૌસ્તુભ જેમ આત્મધર્મ શિક્ષક છે.

પુત્ર—શિરછત્ર ! આપનું કહેવું વ્યાજબી છે. ધર્મના શિક્ષકની સંપૂર્ણ અવશ્ય છે. આપે વારંવાર સંસારનાં અનંત દુઃખ સંબંધી મને કહ્યું છે; એથી પાર પામવા ધર્મ જ સહાયભૂત છે; ત્યારે ધર્મ કેવા ગુરુથી પામીએ તો શ્રેયસ્કર નીવડે તે મને કૃપા કરીને કહો.

શિક્ષાપાઠ ૧૧. સદ્ગુરુતત્ત્વ, ભાગ ૨ :—

પિતા—પુત્ર ! ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે. ૧. કાષ્ઠ-

મોક્ષમાળા

૮૫

સ્વરૂપ. ૨. કાગળસ્વરૂપ. ૩. પથ્થરસ્વરૂપ. ૧. કાષ્ઠસ્વરૂપ ગુરુ સર્વોત્તમ છે; કારણ સંસારરૂપી સમુદ્રને કાષ્ઠસ્વરૂપી ગુરુ જ તરે છે; અને તારી શકે છે. ૨. કાગળસ્વરૂપ ગુરુ એ મધ્યમ છે. તે સંસારસમુદ્રને પોતે તરી શકે નહીં; પરંતુ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે. એ બીજાને તારી શકે નહીં. ૩. પથ્થરસ્વરૂપ તે પોતે બૂડે અને પરને પણ બુડાડે. કાષ્ઠસ્વરૂપ ગુરુ માત્ર નિનેશ્વર ભગવંતના શાસનમાં છે. બાકી બે પ્રકારના જે ગુરુ રહ્યા તે કર્માવરણને વૃદ્ધિ કરનાર છે. આપણે બધા ઉત્તમ વસ્તુને ચાહીએ છીએ; અને ઉત્તમથી ઉત્તમ મળી શકે છે. ગુરુ જો ઉત્તમ હોય તો તે ભવસમુદ્રમાં નાવિકરૂપ થઈ સદ્ધર્મનાવમાં બેસાડી પાર પમાડે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભેદ, સ્વસ્વરૂપભેદ, લોકાલોકવિચાર, સંસારસ્વરૂપ એ સઘળું ઉત્તમ ગુરુ વિના મળી શકે નહીં; ત્યારે તને પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છા થશે કે, એવા ગુરુનાં લક્ષણ કયાં કયાં? તે હું કહું છું. જિનેશ્વર ભગવાનની ભાષેલી આજ્ઞા બાણે, તેને યથાતથ્ય પાળે, અને બીજાને બોધે, કંચનકામિનીથી સર્વભાવથી ત્યાગી હોય, વિશુદ્ધ આહારજળ લેતા હોય, બાવીશ પ્રકારના પરિષદ સહન કરતા હોય, ક્ષાંત, દાંત, નિરાંત્રી અને જિતેન્દ્રિય હોય, સિદ્ધાંતિક જ્ઞાનમાં નિમગ્ન હોય, ધર્મ માટે થઈને માત્ર શરીરનો નિર્વાહ કરતા હોય, નિર્ગ્રંથ પંથ પાળતાં કાયર ન હોય, સળી માત્ર પણ અદત્ત લેતા ન હોય, સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રિએ ત્યાગ્યા હોય, સમભાવી હોય, અને નિરાગતાથી સત્યોપદેશક હોય. દૂંકામાં તેઓને કાષ્ઠસ્વરૂપ સદ્ગુરુ બાણવા. પુત્ર! ગુરૂના આચાર, જ્ઞાન એ સંબંધી

૮૬

મોક્ષમાળા

આગમમાં બહુ વિવેકપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. જેમ તું આગળ વિચાર કરતાં શીખતો જઈશ, તેમ પછી હું તને એ વિશેષ તત્ત્વો બોધતો જઈશ.

પુત્ર—પિતાજી, આપે મને ટૂંકામાં પણ બહુ ઉપયોગી અને કલ્યાણમય કહ્યું; હું નિરંતર તે મનન કરતો રહીશ.

શિક્ષાપાઠ ૧૨. ઉત્તમ ગૃહસ્થ:—

સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ ઉત્તમ શ્રાવકો ગૃહાશ્રમથી આત્મસાધનને સાધે છે; તેઓનો ગૃહાશ્રમ પણ વખણાય છે.

તે ઉત્તમ પુરુષ, સામાયિક, ક્ષમાપના, ચોવિહાર-પ્રત્યાજ્ઞાન ઈં ચમ નિયમને સેવે છે.

પરપત્ની લણી માત્ર બહેનની દૃષ્ટિ રાખે છે.

યથાશક્તિ સત્પાત્રે દાન દે છે.

શાંત, મધુરી અને કોમળ લાષા બોલે છે.

સત્શાસ્ત્રનું મનન કરે છે.

બને ત્યાંસુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયા, કપટ ઈં કરતો નથી.

સ્ત્રી, પુત્ર, માત, તાત, મુનિ અને ગુરુ એ સધજાને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે.

માખાપને ધર્મનો બોધ આપે છે.

યત્નાથી ઘરની સ્વચ્છતા, સંધવું, સીંધવું, શયન ઈં રખાવે છે.

મોક્ષમાળા

૮૭

પોતે વિચક્ષણુતાથી વર્તી સ્ત્રી પુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે.

સઘળા કુટુંબમાં સંપત્તિ વૃદ્ધિ કરે છે.

આવેલા અતિથિનું યથાયોગ્ય સન્માન કરે છે.

યાચકને ક્ષુધાતુર રાખતો નથી.

સત્પુરુષોનો સમાગમ અને તેઓનો બોધ ધારણ કરે છે.

સમર્યાદ, અને સંતોષયુક્ત નિરંતર વર્તે છે.

યથાશક્તિ શાસ્ત્રસંચય જેના ધરમાં રહ્યો છે.

અદ્ય આરંભથી જે વ્યવહાર ચલાવે છે.

આવો ગૃહસ્થાવાસ ઉત્તમ ગતિનું કારણ થાય એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૩. જિનેશ્વરની ભક્તિ, ભાગ ૧ :—

જિજ્ઞાસુ—વિચક્ષણુ સત્ય ! કોઈ શંકરની, કોઈ બ્રહ્માની, કોઈ વિષ્ણુની, કોઈ સૂર્યની, કોઈ અગ્નિની, કોઈ ભવાનીની કોઈ પેગમ્બરની અને કોઈ ઇસુખ્રિસ્તની ભક્તિ કરે છે. એઓ ભક્તિ કરીને શું આશા રાખતા હશે ?

સત્ય—પ્રિય જિજ્ઞાસુ, તે ભાવિક મોક્ષ મેળવવાની પરમ આશાથી એ દેવોને ભજે છે.

જિજ્ઞાસુ—કહો ત્યારે એથી તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમ તમારું મત છે ?

સત્ય—એઓની ભક્તિવડે તેઓ મોક્ષ પામે એમ હું કહી શકતો નથી. જેઓને તે પરમેશ્વર કહે છે તેઓ કંઈ

૮૮

મોક્ષમાળા

મોક્ષને પામ્યા નથી; તો પછી ઉપાસકને એ મોક્ષ ક્યાંથી આપે? શંકર વગેરે કર્મક્ષય કરી શક્યા નથી અને દૂષણ સહિત છે, એથી તે પૂજવાયોગ્ય નથી.

જિજ્ઞાસુ—એ દૂષણો ક્યાં ક્યાં તે કહેા ?

સત્ય—‘ અજ્ઞાન, કામ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરે મળીને અઢાર’ દૂષણમાંનું એક દૂષણ હોય તોપણ તે અપૂજ્ય છે. એક સમર્થ પંડિતે પણ કહ્યું છે કે, ‘ પરમેશ્વર છું’ એમ મિથ્યા રીતે મનાવનારા પુરુષો પોતે પોતાને ઠગે છે; કારણ, પડખામાં સ્ત્રી હોવાથી તેઓ વિષયી ઠરે છે; શસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હોવાથી દ્વેષી ઠરે છે. જપમાળા ધારણ કર્યાથી તેઓનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે એમ સૂચવે છે. ‘ મારે શરણે આવ, હું સર્વ પાપ હરી લઉં’ એમ કહેનારા અભિમાની અને નાસ્તિક ઠરે છે. આમ છે તો પછી બીજાને તેઓ કેમ તારી શકે? વળી, કેટલાક અવતાર લેવારૂપે પરમેશ્વર કહેવરાવે છે તો રત્યાં અમુક કર્મનું પ્રયોજન તે પરથી સિદ્ધ થાય છે.’

જિજ્ઞાસુ—ભાઈ, ત્યારે પૂજ્ય કોણ અને ભક્તિ કોની કરવી કે જે વડે આત્મા સ્વશક્તિનો પ્રકાશ કરે ?

સત્ય—શુદ્ધ સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપ^૩ અનંત સિદ્ધની

૧. દ્વિં આં પાઠાં ‘ અજ્ઞાન, નિદ્રા, મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, અવિરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય, કામ, હાસ્ય રતિ, અને અરતિ એ અઢાર.’

૨. દ્વિં આં પાઠાં—‘ ત્યાં તેઓને અમુક કર્મનું ભોગવવું બાકી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩. દ્વિં આં પાઠા. ‘ સિદ્ધ ભગવાનની’

મોક્ષમાળા

૮૯

ભક્તિથી, તેમજ સર્વદૂષણરહિત, કર્મમલહીન, મુક્ત, નિરાગી સકળ ભયરહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે.

જિજ્ઞાસુ—એઓની ભક્તિ કરવાથી આપણને તેઓ મોક્ષ આપે છે એમ માનવું ખરું ?

સત્ય—ભાઈ જિજ્ઞાસુ, તે અનંતજ્ઞાની ભગવાન તો નિરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિ, નિંદાનું આપણને કંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી. આપણો આત્મા, જે કર્મદળથી ઘેરાયેલો છે, તેમજ અજ્ઞાની અને મોહાંધ થયેલો છે, તે ટાળવા અનુપમ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. સર્વ કર્મદળ ક્ષય કરી 'અનંત જીવન, અનંત વીર્ય, અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શનથી સ્વસ્વરૂપમય થયા' એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ આત્માની નિશ્ચયનયે રિદ્ધિ હોવાથી ^૧એ પુરુષાર્થતા આપે છે. તરવાર હાથમાં લેવાથી જેમ શૌર્ય અને ભાંગથી નિશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણચિતવનથી આત્મા સ્વસ્વરૂપાનંદની શ્રેણિએ ચઢતો જાય છે. દર્પણ હાથમાં લેતાં જેમ મુખાકૃતિનું ભાન થાય છે તેમ સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપનાં ચિતવનરૂપ દર્પણથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે.

૧. અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંતચારિત્ર, અનંતવીર્ય, અને સ્વસ્વરૂપમય થયા. ૨. તે ભગવાનનું સ્મરણ, ચિંતવન, ધ્યાન અને ભક્તિ. એ પુરુષાર્થતા આપે છે. '

૯૦

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૧૪. જિનેશ્વરની ભક્તિ, ભાગ ૨:—

જિજ્ઞાસુ—આર્ય સત્ય ! સિદ્ધસ્વરૂપ પામેલા તે જિનેશ્વરો તો સઘળા પૂજ્ય છે; ત્યારે નામથી ભક્તિ કરવાની કંઈ જરૂર છે ?

સત્ય—હા, અવશ્ય છે. અનંત સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યાતા જે શુદ્ધસ્વરૂપના વિચાર થાય તે તો કાર્ય પરંતુ એ જે જે વડે તે સ્વરૂપને પામ્યા તે કારણ કયું ? એ વિચારતાં ઉમ્મતપ, મહાન વૈરાગ્ય, અનંત દયા, મહાન ધ્યાન એ સઘળાનું સ્મરણ થશે; એઓનાં અર્હત તીર્થંકર પદમાં જે નામથી તેઓ વિહાર કરતા હતા તે નામથી તેઓના પવિત્ર આચાર અને પવિત્ર ચરિત્રો અંતઃકરણમાં ઉદય પામશે. જે ઉદય પરિણામે મહા લાભદાયક છે. જેમ મહાવીરનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરવાથી તેઓ કોણ ? ક્યારે ? કેવા પ્રકારે સિદ્ધિ પામ્યા ? એ ચરિત્રોની સ્મૃતિ થશે; અને એથી આપણે વૈરાગ્ય, વિવેક ઇત્યાદિકનો ઉદય પામીએ.

જિજ્ઞાસુ—પણ લોગસસમાં તો ચોવીશ જિનેશ્વરનાં નામ સૂચવન કર્યાં છે ? એનો હેતુ શું છે તે મને સમજાવો.

સત્ય—આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં જે ચોવીશ જિનેશ્વરો થયા એમનાં નામનું સ્મરણ, ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ તત્ત્વનો લાભ થાય એ એનો હેતુ છે. વૈરાગીનું ચરિત્ર વૈરાગ્ય બોધે છે. અનંત ચોવીશીનાં અનંત નામ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સમગ્રે આવી જાય છે. વર્તમાનકાળના ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ આ કાળે લેવાથી કાળની સ્થિતિનું બહુ સૂક્ષ્મજ્ઞાન

મોક્ષમાળા

૯૧

પણ સાંભરી આવે છે. જેમ એઓનાં નામ આ કાળમાં લેવાય છે, તેમ ચોવીશી ચોવીશીનાં નામ કાળ ફરતાં અને ચોવીશી ફરતાં લેવાતાં જાય છે એટલે અમુક નામ લેવાં એમ કંઈ નિશ્ચય નથી; પરંતુ તેઓના ગુણ અને પુરુષાર્થ-સ્મૃતિ માટે વર્તતી ચોવીશીની સ્મૃતિ કરવી એમ તત્ત્વ રહ્યું છે. તેઓનાં જન્મ, વિહાર, ઉપદેશ એ સઘળું નામ નિશ્ચયે જાણી શકાય છે એ વડે આપણા આત્મા પ્રકાશ પામે છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી જાગૃત થાય છે, તેમ આત્મા પોતાની સત્ય રિદ્ધિ સાંભળતાં મોહનિદ્રાથી જાગૃત થાય છે.

જિજ્ઞાસુ—મને તમે જિનેશ્વરની ભક્તિ સંબંધી બહુ ઉત્તમ કારણ કહ્યું. આધુનિક કેળવણીથી જિનેશ્વરની ભક્તિ કંઈ ફળદાયક નથી એમ મને આસ્થા થઈ હતી તે નાશ પામી છે. જિનેશ્વર ભગવાનની અવશ્ય ભક્તિ કરવી જોઈ એ એ હું માન્ય રાખું છું.

સત્ય—જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી અનુપમ લાભ છે, એનાં કારણ મહાન છે; ‘એના ઉપકારથી એની ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈ એ. એઓનાં પુરુષાર્થનું સ્મરણ થાય એથી કલ્યાણ થાય છે. વગેરે વગેરે મેં માત્ર સામાન્ય કારણો યથામતિ કહ્યાં છે. તે અન્ય ભાવિકોને પણ સુખદાયક થાઓ.’”

૧. દ્વિં આં પાઠાં તેમના પરમ ઉપકારને લીધે પણ તેઓની ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈ એ. વળી તેઓના પુરુષાર્થનું સ્મરણ થતાં પણ શુભવૃત્તિઓના ઉદય થાય છે. જેમ જેમ શ્રી જિનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ લય પામે છે, તેમ તેમ પરમ શાંતિ પ્રગટે છે. એમ જિનભક્તિનાં કારણો અત્રે સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે, તે આત્માર્થીઓએ વિશેષપણે મનન કરવા યોગ્ય છે.

૯૨

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૧૫. ભક્તિનો ઉપદેશ:—

(તોટક છંદ)

શુભ શીતળતામય છાંય રહી, મનવાંછિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી;
 જિનભક્તિ ઝહો તરુકદ્વય ઝહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૧

નિજ આત્મસ્વરૂપ મુદા પ્રગટે, મનતાપ ઉતાપ તમામ મટે;
 અતિનિર્જરતા વણુદામ ઝહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૨

સમભાવી સદા પરિણામ થશે, જડ મંદ અધોગતિ જન્મ જશે;
 શુભ મંગળ આ પરિપૂર્ણ ઝહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૩

શુભ ભાવવડે મન શુદ્ધ કરો, નવકાર મહાપદને સમરો;
 નહિ એહ સમાન સુમંત્ર કહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૪

કરશે ક્ષય કેવળ રાગ કથા, ધરશે શુભ તત્ત્વસ્વરૂપ યથા;
 નૃપચંદ્ર પ્રપંચ અનંત દહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૫

શિક્ષાપાઠ ૧૬. ખરી મહત્તા:—

કેટલાક લક્ષ્મીથી કરીને મહત્તા મળે છે એમ માને છે;
 કેટલાક મહાન કુટુંબથી મહત્તા મળે છે એમ માને છે;
 કેટલાક પુત્ર વડે કરીને મહત્તા મળે છે એમ માને છે;
 કેટલાક અધિકારથી મહત્તા મળે છે એમ માને છે. પણ એ
 એમનું માનવું વિવેકથી જોતાં મિથ્યા છે. એઓ જેમાં મહત્તા
 ઠરાવે છે તેમાં મહત્તા નથી, પણ લઘુતા છે. લક્ષ્મીથી સંસાર
 માં ખાનપાન, માન અનુચરો પર આશા, વૈભવ, એ સઘળું
 મળે છે અને એ મહત્તા છે, એમ તમે માનતા હશે, પણ

મોક્ષમાળા

૯૩

એટલેથી એને મહત્તા માનવી જોઈતી નથી. લક્ષ્મી અનેક પાપ વડે કરીને પેદા થાય છે. આઠ્યા પછી અભિમાન, જ્ઞેભાનતા અને મૂઢતા આપે છે. કુટુંબસમુદાયની મહત્તા મેળવવા માટે તેનું પાલણુપોષણ કરવું પડે છે. તે વડે પાપ અને દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. આપણે ઉપાધિથી પાપ કરી એનું ઉદ્ધર ભરવું પડે છે. પુત્રથી કરીને કંઈ શાશ્વત નામ રહેતું નથી. એને માટે થઈને પણ અનેક પ્રકારનાં પાપ અને ઉપાધિ વેઠવી પડે છે, છતાં એથી આપણું મંગળ શું થાય છે? અધિકારથી પરતંત્રતા કે અમલમદ અને એથી જીલમ, અનીતિ, લાંચ તેમજ અન્યાય કરવા પડે છે કે થાય છે; કહો ત્યારે એમાંથી મહત્તા શાની થાય છે? માત્ર પાપજન્ય કર્મની. પાપી કર્મ વડે કરી આત્માની નીચ ગતિ થાય છે; નીચ ગતિ છે ત્યાં મહત્તા નથી પણ લઘુતા છે.

આત્માની મહત્તા તો સત્યવચન, દયા, ક્ષમા પરોપકાર અને સમતામાં રહી છે. લક્ષ્મી ઈં એ તો કર્મમહત્તા છે. એમ છતાં લક્ષ્મીથી શાણા પુરુષો દાન દે છે. ઉત્તમ વિદ્યા-શાળાઓ સ્થાપી પરદુઃખ ભંજન થાય છે. ૧ ‘એક સ્ત્રીથી કરીને તેમાં’ માત્ર વૃત્તિ રોકી પરસ્ત્રી તરફ પુત્રીભાવથી જુએ છે. કુટુંબવડે કરીને અમુક સમુદાયનું હિતકામ કરે છે. પુત્રવડે તેને સંસારભાર આપી પોતે ધર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. અધિકારથી ડહાપણવડે આચરણ કરી રાજા પ્રજા બન્નેનું હિત કરી ધર્મનીતિનો પ્રકાશ કરે છે; એમ કરવાથી કેટલીક ખરી મહત્તા પમાય છે; છતાં એ મહત્તા ચોક્કસ નથી. મરણભય.

૧ દ્વિં આસ પાઠ—‘એક પરણેલી સ્ત્રીમાં જ.’

૯૪

મોક્ષમાળા

માથે રહ્યો છે. ધારણા ધરી રહે છે. યોજેલી યોજના કે વિવેક વખતે હૃદયમાંથી જતો રહે એવી સંસાર મોહિની છે; એથી આપણે એમ નિઃસંશય સમજવું કે સત્ય વચન, દયા, ક્ષમા, પ્રહ્લયર્થ અને સમતા જેવી આત્મમહત્તા કેાઈ સ્થળે નથી. શુદ્ધ પંચ મહાવ્રતધારી ભિક્ષુકે જે રિદ્ધિ અને મહત્તા મેળવી છે તે પ્રહ્લદત્ત જેવા ચક્રવર્તીએ લક્ષ્મી, કુકુંભ, પુત્ર કે અધિકારથી મેળવી નથી, એમ મારું માનવું છે !

શિક્ષાપાઠ ૧૭. બાહુબળ :—

બાહુબળ એટલે પોતાની ભુજનું બળ એમ અહીં અર્થ કરવાનો નથી; કારણ બાહુબળ નામના મહાપુરુષનું આ એક નાનું પણ અદ્ભુત ચરિત્ર છે.

ઋષભદેવજી લગવાન સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી ભરત, બાહુબળ નામના પોતાના બે પુત્રોને રાજ્ય સોંપી વિહાર કરતા હતા. ત્યારે ભરતેશ્વર ચક્રવર્તી થયો. આયુધશાળામાં ચક્રની ઉત્પત્તિ થયા પછી પ્રત્યેક રાજ્યપર પોતાની આમ્રાય બેસાડી અને છખંડની પ્રભુતા મેળવી. માત્ર બાહુબળે જ એ પ્રભુતા અંગીકાર ન કરી એથી પરિણામમાં ભરતેશ્વર અને બાહુબળને ચુદ્ધ મંડાવું. ઘણા વખત સુધી ભરતેશ્વર કે બાહુબળ એ બન્નેમાંથી એકકે હઠ્યા નહીં; ત્યારે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ ભરતેશ્વરે બાહુબળ પર ચક્ર મૂક્યું. એક વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈપર તે ચક્ર પ્રલાવ ન કરી શકે, એ નિયમથી ફરીને પાછું ભરતેશ્વરના હાથમાં આવ્યું. ભરતે ચક્ર મૂકવાથી બાહુ-

મોક્ષમાળા

૯૫

બળને બહુ ક્રોધ આવ્યો. તેણે મહા બળવત્તર મુદ્ધિ ઉપાડી. તત્કાળ ત્યાં તેની ભાવનાનું સ્વરૂપ ક્યું. તે વિચારી ગયો કે “હું આ બહુ નિંદનીય કરું છું. આનું પરિણામ કેવું હું બહાયક છે ! ભલે ભરતેશ્વર રાજ્ય ભોગવો. મિથ્યા પરસ્પરનો નાશ શા માટે કરવો ? આ મુદ્ધિ મારવી યોગ્ય નથી; તેમ ઉગામી તે હવે પાછી વાળવી પણ યોગ્ય નથી.” એમ કહી તેણે પંચ મુદ્ધિ કેશલુંચન ક્યું; અને ત્યાંથી મુનિત્વભાવે ચાલી નીકળ્યો. ભગવાન આદીશ્વર જ્યાં અઠાણું દીક્ષિત પુત્રોથી તેમજ આર્ય-આર્યાથી વિહાર કરતા હતા ત્યાં જવા ઇચ્છા કરી; પણ મનમાં માન આવ્યું. ત્યાં હું જઈશ તો મારાથી નાના અઠાણું ભાઈને વંદન કરવું પડશે. તેથી ત્યાં તો જવું યોગ્ય નથી. પછી વનમાં તે એકાગ્ર ધ્યાને રહ્યો. હળવે હળવે ખાર માસ થઈ ગયા. મહા તપથી કાયા હાડકાનો માળો થઈ ગઈ. તે સૂકા ઝાડ જેવો દેખાવા લાગ્યો; પરંતુ જ્યાંસુધી માનનનો અંકુર તેનાં અંતઃકરણથી ખસ્યો નહોતો ત્યાંસુધી તે સિદ્ધિ ન પમ્યો. બ્રાહ્મી અને સુંદરીએ આવીને તેને ઉપદેશ કર્યો; “આર્ય વીર ! હવે મહોન્મત્ત હાથી પરથી ઉતરો; એનાથી તો બહુ શોભ્યું.” એઓનાં આ વચનોથી બાહુબળ વિચારમાં પડ્યો. વિચારતાં વિચારતાં તેને ભાન થયું કે “સત્ય છે. હું માનરૂપી મહોન્મત્ત હાથી પરથી હજી ક્યાં ઉતર્યો છું ? હવે એથી ઉતરવું એ જ મંગળકારક છે” એમ કહીને તેણે વંદન કરવાને માટે પગલું ભર્યું, કે તે અનુપમ દિવ્ય કૈવલ્યકમળાને પામ્યો.

વાંચનાર ! જુઓ માન એ કેવી દુરિત વસ્તુ છે !!

૯૬

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૧૮. ચાર ગતિ :—

૧ શાતાવેદનીય અશાતાવેદનીય વેદતાં શુભાશુભ કર્મનાં
દ્રુણ ભોગવવા આ સંસારવનમાં જીવ ચાર ગતિમાં ભમ્યા કરે
છે. એ ચાર ગતિ ખચીત જાણવી જોઈએ.

૧. નરકગતિ—મહારંભ, મદિરાપાન, માંસભક્ષણ ઇત્યાદિ
દ્વિક તીવ્ર હિંસાના કરનાર જીવો અધાર નરકમાં પડે છે.
ત્યાં દેશ પણ શાતા, વિશ્રામ કે સુખ નથી. મહા અંધકાર
વ્યાપ્ત છે. અંગછેદન સહન કરવું પડે છે, અગ્નિમાં બળવું
પડે છે. અને છરપલાની ધાર જેવું જળ પીવું પડે છે. અનંત-
દુઃખથી કરીને જ્યાં પ્રાણીભૂતે સાંકડ, અશાતા અને વિલ-
વિલાટ સહન કરવાં પડે છે. જે દુઃખને કેવળજ્ઞાનીઓ પણ
કહી શકતા નથી. અહોહો!! તે દુઃખ અનંતીવાર આ
આત્માએ ભોગવ્યાં છે.

૨. તિર્યંચગતિ—છલ, જૂઠું, પ્રપંચ ઇત્યાદિક કરીને
જીવ સિંહ, વાઘ, હાથી, મૃગ, ગાય, ભેંસ, બળદ ઇત્યાદિક
શરીર ધારણ કરે છે. તે તિર્યંચગતિમાં ભૂખ, તરસ, તાપ,
વધખંધન, તાડન, ભારવહન કરવા ઇત્યાદિકનાં દુઃખને સહન
કરે છે.

૩. મનુષ્યગતિ—‘ ખાદ્ય, અખાદ્ય વિષે વિવેકરહિત છે;
લજ્જાહીન, માતા-પુત્રી સાથે કામગમન કરવામાં જેને પાપા-

૧. દ્વિં આં પાઠાં—‘ સંસારવનમાં જીવ શાતાવેદનીય અશા-
તાવેદનીય વેદતાં શુભાશુભ કર્મનાં દ્રુણ ભોગવવા આ ચાર ગતિમાં
ભમ્યા કરે છે.’

મોક્ષમાળા

૯૭

પાપનું ભાન નથી; નિરંતર માંસલક્ષણુ, ચોરી, પરસ્ત્રીગમન વગેરે મહાપાતક કર્યા કરે છે; એ તો જાણે અનાર્ય દેશનાં અનાર્ય મનુષ્ય છે; આર્યદેશમાં પણ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય પ્રમુખ મતિહીન, દરિદ્રી, અજ્ઞાન અને રોગથી પીડિત મનુષ્યો છે.’ માન-અપમાન ઇત્યાદિક અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તેઓ ભોગવી રહ્યાં છે.

૪. દેવગતિ—પરસ્પર વેર, ઝેર, કલેશ, શોક, મત્સર, કામ, મદ, ક્રુધા, ઇત્યાદિકથી દેવતાઓ પણ આયુષ્ય વ્યતીત કરી રહ્યા છે; એ દેવગતિ.

એમ ચાર ગતિ સામાન્યરૂપે કહી. આ ચારે ગતિમાં મનુષ્ય ગતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને દુર્લભ છે; આત્માનું પરમ હિત મોક્ષ એ ગતિથી પમાય છે. એ મનુષ્ય ગતિમાં પણ કેટલાંય દુઃખ અને આત્મસાધનમાં અંતરાયો છે.

એક તરુણ સુકુમારને રોમે રોમે લાલચોળ સુયા ઘોંચવાથી જે અસહ્ય વેદના ઉપજે છે તે કરતાં આઠગુણી વેદના ગર્ભ-સ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુમાં લગભગ નવ મહિના અહોરાત્ર મૂર્છાગત સ્થિતિમાં વેદના ભોગવી ભોગવીને જન્મ પામે છે. જન્મ સમયે ગર્ભ-સ્થાનની વેદનાથી અનંતગુણી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી બાલાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર, ધૂળ અને નગ્નાવસ્થામાં અણુસમજણથી રજળી, રડીને તે બાલાવસ્થા પૂર્ણ થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં એટલે વિષય વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ, આળસ, મો. ૭

૯૯

મોક્ષમાળા

અભિમાન, નિંદદષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ એમ ઘટમાળમાં યુવા-
વય ચાલી જાય છે. ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંપે છે,
મુખે લાળ ઝરે છે, ત્વચાપર કરોચલી પડી જાય છે, સૂંઘવું,
સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે,
કેશ ધવળ થઈ ખરવા મંડે છે. ચાલવાની આય રહેતી નથી.
હાથમાં લાકડી લઈ લડથડીઆં ખાતાં ચાલવું પડે છે. કાં તો
જીવનપર્યાંત ખાટલે પડ્યાં રહેવું પડે છે. શ્વાસ, ખાંસી
ઇત્યાદિક રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમાં કાળ
આવીને કોળીઓ કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી
નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે
કેટલી બધી વેદના છે? ચતુર્ગતિનાં દુઃખમાં જે મનુષ્યદેહ શ્રેષ્ઠ
તેમાં પણ કેટલાં દુઃખ રહ્યાં છે! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા
પ્રમાણે અનુક્રમે કાળ આવે છે એમ નથી. ગમે તે વખતે
તે આવીને લઈ જાય છે. માટે જ પ્રમાદ વિના વિચક્ષણ પુરુષો
આત્મકલ્યાણને આરાધે છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૯. સંસારને ચાર ઉપમા; ભાગ ૧:

સંસારને મહા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક સમુદ્રની ઉપમા પણ
આપે છે. સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. અહો !
લોકો ! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ
કરો ! આમ એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સમુદ્રની
ઉપમા છાજતી પણ છે. સમુદ્રમાં જેમ મોજાંની છોળો ઉછળ્યા
કરે છે, તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોજાંઓ ઉછળે છે.
સમુદ્રના જળનો ઉપરથી જેમ સંપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર

મોક્ષમાળા

૯૮

પણ સરળ દેખાવ દે છે. સમુદ્ર જેમ કયાંક બહુ ઊંડો છે, અને કયાંક લમરીઓ ખવરાવે છે, તેમ સંસાર કામવિષય-પ્રપંચાદિકમાં બહુ ઊંડો છે, તે મોહરૂપી લમરીઓ ખવરાવે છે. થોડું જળ છતાં સમુદ્રમાં જેમ ઊભા રહેવાથી કાદવમાં ખૂંપી જઈએ છીએ તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાદવમાં ખૂંચવી દે છે. સમુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સ્ત્રીઓરૂપી ખરાબા અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વડવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે, તેમ સંસારમાં માયારૂપી અગ્નિ બળ્યા જ કરે છે. સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં વધારે જળ પામીને ઊંડો ઉતરે છે, તેમ પાપરૂપી જળ પામીને સંસાર ઊંડો ઉતરે છે, એટલે મજબુત પાયા કરતો જાય છે.

૨. સંસારને બીજી ઉપમા અગ્નિની છાજે છે. અગ્નિથી કરીને જેમ મહાતાપની ઉત્પત્તિ છે, એમ સંસારથી પણ ત્રિવિધ તાપની ઉત્પત્તિ છે. અગ્નિથી બળેલો જીવ જેમ મહા વિલવિલાટ કરે છે તેમ સંસારથી બળેલો જીવ અનંત દુઃખરૂપ નરકથી અસહ્ય વિલવિલાટ કરે છે. અગ્નિ જેમ સર્વ વસ્તુને લક્ષ કરી જાય છે, તેમ સંસારના મુખમાં પડેલાંનો તે લક્ષ કરી જાય છે. અગ્નિમાં જેમ જેમ ઘી અને ઈંધન હોમાય છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે; તેમ સંસારમાં તીવ્ર

૧. દ્વિં આ. પાઠાન્—તેવી જ રીતે સંસારરૂપ અગ્નિમાં તીવ્ર મોહિનીરૂપ ઘી અને વિષયરૂપ ઈંધન હોમાતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૦૦

મોક્ષમાળા

મોહિનીરૂપ ઘી અને વિષયરૂપ ઇંધન હોમાય છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે.

૩. સંસારને ત્રીજી ઉપમા અંધકારની છાજે છે. અંધકારમાં જેમ સીંદરી, સર્પનું ભાન કરાવે છે, તેમ સંસાર સત્યને અસત્યરૂપ બતાવે છે. અંધકારમાં જેમ પ્રાણીઓ આમ તેમ ભટકી વિપત્તિ ભોગવે છે, તેમ સંસારમાં બેભાન થઈને અનંત આત્માઓ ચતુર્ગતિમાં આમ તેમ ભટકે છે. અંધકારમાં જેમ કાચ અને હીરાનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ સંસારરૂપી અંધકારમાં વિવેક અવિવેકનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ અંધકારમાં પ્રાણીઓ છતી આંખે અંધ બની જાય છે, તેમ છતી શક્તિએ સંસારમાં તેઓ મોહાંધ બની જાય છે. અંધકારમાં જેમ ધ્રુવડ ઇત્યાદિકનો ઉપદ્રવ વધે છે તેમ સંસારમાં લોભ, માયાદિકનો ઉપદ્રવ વધે છે. અનેક ભેદે જોતાં સંસાર તે અંધકારરૂપ જ જણાય છે.

શિક્ષાપાઠ ૨૦. સંસારને ચાર ઉપમા; ભાગ ૨:—

૪. સંસારને ચોથી ઉપમા શકટચક્રની એટલે ગાડાનાં પૈડાંની છાજે છે. ચાલતાં શકટચક્ર જેમ ફરતું રહે છે, તેમ સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં તે ફરતારૂપે રહે છે. શકટચક્ર જેમ ધરી વિના ચાલી શકતો નથી, તેમ સંસાર મિથ્યાત્વરૂપી ધરી વિના ચાલી શકતો નથી. શકટચક્ર જેમ આરાવડે કરીને રહ્યું છે, તેમ સંસાર શંકા, પ્રમાદાદિક આરાથી ટક્યો છે. અનેક પ્રકારથી એમ શકટચક્રની ઉપમા પણ સંસારને લાગી શકે છે.

મોક્ષમાળા

૧૦૧

૧ સંસારને જેટલી અધોઉપમા આપો એટલી થોડી છે. એ ચાર ઉપમા આપણે જાણી. હવે એમાંથી તત્ત્વ લેવું યોગ્ય છે.

૧. સાગર જેમ મજબુત નાવ અને માહિતગાર નાવિકથી તરીને પાર પમાય છે, તેમ સદ્ધર્મરૂપી નાવ અને સદ્ગુરુરૂપી નાવિકથી સંસારસાગર પાર પામી શકાય છે. સાગરમાં જેમ ડાહ્યા પુરુષોએ નિર્વિદ્ધ રસ્તો શોધી કાઢ્યો હોય છે, તેમ જિનેશ્વર ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ રાહ બતાવ્યો છે; જે નિર્વિદ્ધ છે.

૨. અગ્નિ જેમ સર્વને ભક્ષ કરી જાય છે, પરંતુ પાણીથી ખુઝાઈ જાય છે, તેમ વૈરાગ્યજળથી સંસારઅગ્નિ ખુઝવી શકાય છે.

૩. અંધકારમાં જેમ દીવો લઈ જવાથી પ્રકાશ થઈ જોઈ શકાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી નિર્બૂઝ દીવો સંસારરૂપી અંધકારમાં પ્રકાશ કરી સત્ય વસ્તુ બતાવે છે.

૪. શકટચક્ર જેમ બળદ વિના ચાલી શકતું નથી, તેમ સંસારચક્ર રાગ, દ્વેષ વિના ચાલી શકતું નથી.

એમ એ સંસારદરદનું ઉપમાવડે નિવારણ અનુપાન સાથે કહ્યું. તે આત્મહિતૈષીએ નિરંતર મનન કરવું; અને બીજાને બોધવું.

૧. દ્વિ૦ આ૦ પાઠા૦—એવી રીતે સંસારને.

૧૦૨

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૨૧. બાર ભાવના:—

વૈરાગ્યની અને તેવા આત્મહિતૈષી વિષયોની સુદૃઢતા થવા માટે બાર ભાવના ચિંતવવાનું તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે.

૧. શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, કુટુંબ, પરિવારાર્થિક સર્વ વિનાશી છે. જીવનો મૂળ ધર્મ અવિનાશી છે; એમ ચિંતવવું તે પહેલી ‘અનિત્યભાવના.’

૨. સંસારમાં મરણ સમયે જીવને શરણુ રાખનાર કોઈ નથી, માત્ર એક શુભ ધર્મનું જ શરણુ સત્ય છે; એમ ચિંતવવું તે બીજી ‘અશરણુભાવના.’

૩. આ આત્માએ સંસારસમુદ્રમાં પર્યાટન કરતાં કરતાં સર્વ ભવ કીધા છે. એ સંસારી જાંજીરથી હું ક્યારે છૂટીશ ? એ સંસાર મારો નથી, હું મોક્ષમયી છું; એમ ચિંતવવું તે ત્રીજી ‘સંસારભાવના.’

૪. આ મારો આત્મા એકલો છે, તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે; પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે; એમ ચિંતવવું તે ચોથી ‘એકત્વભાવના.’

૫. આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી એમ ચિંતવવું તે પાંચમી ‘અન્યત્વભાવના.’

૬. આ શરીર અપવિત્ર છે, મળમૂત્રની ખાણ છે, રોગ જરણે રહેવાનું ધામ છે, એ શરીરથી હું ન્યારો છું, એમ ચિંતવવું તે છઠ્ઠી ‘અશુચિભાવના.’

૭. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિક સર્વ આસ્રવ છે, એમ ચિંતવવું તે સાતમી ‘આસ્રવભાવના.’

મોક્ષમાળા

૧૦૩

૮. જ્ઞાન, ધ્યાનમાં જીવ પ્રવર્તમાન થઈને નવાં કર્મ ખાંધે નહિ, એવી ચિંતવના કરવી એ આઠમી ‘સમ્વરભાવના.’

૯. જ્ઞાનસહિત ક્રિયા કરવી તે નિર્જરાનું કારણ છે, એમ ચિંતવવું તે નવમી ‘નિર્જરાભાવના.’

૧૦. લોકસ્વરૂપનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિનાશસ્વરૂપ વિચારવું તે દશમી ‘લોકસ્વરૂપભાવના.’

૧૧. સંસારમાં લમતાં આત્માને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવી હુલ્લ છે; વા સમ્યક્જ્ઞાન પામ્યો, તો ચારિત્ર સર્વ વિરતિ પરિણામરૂપ ધર્મ પામ્યો હુલ્લ છે; એવી ચિંતવના તે અગ્યારમી ‘ઔધહુલ્લભાવના.’

૧૨. ધર્મના ઉપદેશક તથા શુદ્ધ શાસ્ત્રના ઔધક એવા ગુરુ અને એવું શ્રવણ મળવું હુલ્લ છે, તે બારમી ‘ધર્મ-હુલ્લભાવના.’

આ બાર ભાવનાઓ મનનપૂર્વક નિરંતર વિચારવાથી સત્પુરુષો ઉત્તમ પદને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

શિક્ષાપાઠ ૨૨. કામદેવ શ્રાવક:—

મહાવીર ભગવંતના સમયમાં દ્વાદશવ્રતને વિમળ ભાવથી ધારણ કરનાર વિવેકી અને નિર્મલથવચનાનુરક્ત કામદેવ નામનો એક શ્રાવક તેઓનો શિષ્ય હતો. સુધર્માસભામાં ઇન્દ્રે એક વેળા કામદેવની ધર્મઅચળતાની પ્રશંસા કરી. એવામાં ત્યાં એક તુચ્છ બુદ્ધિમાન દેવ બેઠો હતો. તે બોલ્યો: “એ તો

૧. ‘તેણે એવી સુદૃઢતાનો અવિશ્વાસ બતાવ્યો, અને કહ્યું કે જ્યાંસુધી પરિપક્વ પડ્યા ન હોય ત્યાંસુધી બધાય સહનશીલ અને ધર્મદૃઢ જણાય.’

૧૦૪

મોક્ષમાળા

સમજાયું ! ‘નારી ન મળે ત્યાં સુધી બ્રહ્મચારી, તેમજ જ્યાંસુધી પરિષદ પડ્યા ન હોય ત્યાંસુધી બધાય સહનશીલ અને ધર્મદંઢ.’ આ મારી વાત હું એને ચળાવી આપીને સત્ય કરી દેખાડું.” ધર્મદંઢ કામદેવ તે વેળા કાયોત્સર્ગમાં લીન હતો, દેવતાએ હાથીનું રૂપ વૈક્રિય કર્યું; અને પછી કામદેવને ખૂબ ગૂંઘો તોપણ તે અચળ રહ્યો; એટલે મુશળ જેવું અંગ કરીને કાળા વર્ણનો સર્પ થઈને ભયંકર કુંકાર કર્યો; તોય કામદેવ કાયોત્સર્ગથી લેશ ચળ્યો નહીં; પછી અદૃહાસ્ય કરતા રાક્ષસનો દેહ ધારણ કરીને અનેક પ્રકારના પરિષદ કર્યા, તોપણ કામદેવ કાયોત્સર્ગથી ચળ્યો નહીં. સિંહ વિગેરેનાં અનેક ભયંકર રૂપ કર્યા; તોપણ કાયોત્સર્ગમાં લેશ હીનતા કામદેવે આણી નહીં. એમ રાત્રીના ચાર પહોર દેવતાએ કર્યા કર્યું; પણ તે પોતાની ધારણામાં ફાળ્યો નહીં. પછી તેણે ઉપયોગવડે કરીને જોયું તો મેરુના શિખરની પેરે તે અડોલ રહ્યો દીઠો. કામદેવની અદ્ભુત નિશ્ચલતા જાણી તેને વિનય ભાવથી પ્રણામ કરી દોષ ક્ષમાવીને તે દેવતા સ્વસ્થાનકે ગયો.

૧ કામદેવ શ્રાવકની ધર્મદંઢતા આપણને શું બોધ કરે છે તે કહ્યા વગર પણ સમજાયું હશે. એમાંથી તત્ત્વવિચાર એ લેવાનો છે કે, નિર્ઝંથપ્રવચનમાં પ્રવેશ કરીને દંઢ રહેવું. કાયોત્સર્ગ ઇત્યાદિક જે ધ્યાન ધરવાનાં છે તે જેમ અને તેમ એકાગ્ર ચિત્તથી અને દંઢતાથી નિર્દોષ કરવાં. ચળવિચળ

૧. દ્વિ. આ. પાઠા. — ‘કામદેવ શ્રાવકની ધર્મદંઢતા એવો બોધ કરે છે કે સત્ય ધર્મ અને પ્રતિજ્ઞામાં પરમદંઢ રહેવું અને કાયોત્સર્ગાદિ જેમ અને તેમ એકાગ્ર ચિત્તથી અને સુદંઢતાથી નિર્દોષ કરવાં.’

મોક્ષમાળા

૧૦૫

ભાવથી કાયોત્સર્ગ બહુ દોષયુક્ત થાય છે. 'પાઈને માટે ધર્મશાખ કાઢનારા ધર્મમાં દઢતા ક્યાંથી રાખે? અને રાખે તો કેવી રાખે! એ વિચારતાં ખેદ થાય છે.

શિક્ષાપાઠ ૨૩. સત્ય:—

સામાન્ય કથનમાં પણ કહેવાય છે કે, સત્ય એ આ રસ્ટ્રિનું ધારણ છે; અથવા સત્યના આધારે આ રસ્ટ્રિ રહી છે. એ કથનમાંથી એવી શિક્ષા મળે છે કે, ધર્મ, નીતિ, રાજ અને વ્યવહાર એ સત્યવડે પ્રવર્તન કરી રહ્યાં છે; અને એ ચાર ન હોય તો જગતનું રૂપ કેવું ભયંકર હોય? એ માટે થઈને સત્ય એ રસ્ટ્રિનું ધારણ છે એમ કહેવું એ કંઈ અતિશયોક્તિ જેવું, કે નહીં માનવા જેવું નથી.

વસુરાજનું એક શબ્દનું અસત્ય બોલવું કેટલું દુઃખદાયક થયું હતું તે તત્ત્વ વિચાર કરવા માટે અહીં હું કહું છું.

વસુરાજ, નારદ અને પર્વત એ ત્રણે એક ગુરુ પાસેથી વિદ્યા ભણ્યા હતા. પર્વત અધ્યાપકનો પુત્ર હતો; અધ્યાપકે કાળ કર્યો. એથી પર્વત તેની મા સહિત વસુરાજના દરબારમાં આવી રહ્યો હતો. એક રાત્રે તેની મા પાસે બેઠી છે; અને પર્વત તથા નારદ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે. એમાં એક વચન પર્વત

૧. 'પાઈ જેવા દ્રવ્યલાભ માટે ધર્મશાખ કાઢનારની ધર્મમાં દઢતા ક્યાંથી રહી શકે? અને રહી શકે તો કેવી રહે?'

૨. જગતનું ધારણ' ૩. જગત રહ્યું છે.

૩. દ્વિં આં પાઠા—' તે પ્રસંગ વિચાર કરવા માટે અહીં કહીશું '

૧૦૬

મોક્ષમાળા

એવું બોલ્યો કે, ‘અબહોતવ્યં.’ ત્યારે નારદ બોલ્યો “અજ તે શું પર્વત ?” પર્વતે કહ્યું. “અજ તે બોકડો.” નારદ બોલ્યો: “આપણે ત્રણે જણ તારા પિતા કને ભણતા હતા ત્યારે તારા પિતાએ તો ‘અજ’ તે ત્રણ વર્ષની ‘ત્રીહિ’ કહી છે; અને તું અવળું શા માટે કહે છે ? એમ પરસ્પર વચનવિવાદ વધ્યો. ત્યારે પર્વતે કહ્યું: “આપણને વસુરાજ કહે તે ખરું.” એ વાતની નારદે પણ હા કહી અને જીતે તેને માટે અમુક શરત કરી. પર્વતની મા જે પાસે બેઠી હતી તેણે આ સાંભળ્યું. ‘અજ’ એટલે ‘ત્રીહિ’ એમ તેને પણ યાદ હતું. શરતમાં પોતાનો પુત્ર હારશે એવા ભયથી પર્વતની મા રાત્રે રાજ પાસે ગઈ અને પૂછ્યું; “રાજ ! ‘અજ’ એટલે શું ?”, વસુ-રાજાએ સંબંધપૂર્વક કહ્યું “અજ” એટલે ‘ત્રીહિ.” ત્યારે પર્વતની માએ રાજાને કહ્યું: “મારા પુત્રથી ‘બોકડો’ કહેવાયો છે માટે તેનો પક્ષ કરવો પડશે; તમને પૂછવા માટે તેઓ આવશે.” વસુરાજ બોલ્યો: હું અસત્ય કેમ કહું ? મારાથી એ બની શકે નહીં.” પર્વતની માએ કહ્યું: “પણ જો તમે મારા પુત્રનો પક્ષ નહીં કરો તો તમને હું હત્યા આપીશ.” રાજા વિચારમાં પડી ગયો કે, સત્યવડે કરીને હું મહિમંચ સિંહાસન પર અદ્ધર બેસું છું. લોક સમુદાયને ન્યાય આપું છું. લોક પણ એમ જાણે છે કે, રાજા સત્યગુણે કરીને સિંહાસન પર અંતરિક્ષ બેસે છે; હવે કેમ કરવું ? જો પર્વતનો પક્ષ ન કરું તો બ્રાહ્મણી મરે છે; એ વળી મારા ગુરુની સ્ત્રી છે. ન ચાલતાં છેવટે રાજાએ બ્રાહ્મણીને કહ્યું: “તમે ભલે જાઓ. હું પર્વતનો પક્ષ કરીશ” આવો નિશ્ચય કરાવીને પર્વતની મા

મોક્ષમાળા

૧૦૭

ઘેર આવી. પ્રભાતે નારદ, પર્વત અને તેની મા વિવાદ કરતાં રાત્ર પાસે આવ્યાં. રાત્ર અજાણ થઈ પૂછવા લાગ્યો કે “પર્વત શું છે?” પર્વતે કહ્યું: “રાત્રવિરાત્ર! ‘અજ’ તે શું? તે કહો.” રાત્રએ નારદને પૂછ્યું: “તમે શું કહો છો?” નારદે કહ્યું: ‘અજ’ તે ત્રણ વર્ષની ‘ત્રીહિ,’ તમને ક્યાં નથી સાંભળતું? વસુરાત્ર બોલ્યો: ‘અજ’ એટલે ‘બોકડો’ પણ ‘ત્રીહિ,’ નહીં. તે વેળા દેવતાએ સિદ્ધાસનથી ઉછાળી હેઠો નાખ્યો; વસુ કાળ પરિણામ પામ્યો.

આ ઉપરથી આપણે ^૧સઘળાએ સત્ય, તેમજ રાત્રએ સત્ય અને ન્યાય બન્ને ગ્રહણ કરવારૂપ છે, એ મુખ્ય બોધ મળે છે.

જે પાંચ મહાવ્રત ભગવાને પ્રણીત કર્યાં છે; તેમાંના પ્રથમ મહાવ્રતની રક્ષાને માટે બાકીના ચાર વ્રત વાડરૂપે છે; અને તેમાં પણ પહેલી વાડ તે સત્ય મહાવ્રત છે. એ સત્યના અનેક ભેદ સિદ્ધાંતથી શ્રુત કરવા અવશ્યના છે.

શિક્ષાપાઠ ૨૪. સત્સંગ:—

સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે; ^૨‘સત્સંગ મળ્યો’ કે તેના પ્રભાવવડે વાંછિત સિદ્ધિ થઈ જ પડી છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે; સત્સંગની એક

૧. દ્વિં આં પાઠાં—‘સામાન્ય મનુષ્યો સત્ય તેમજ રાત્રએ ન્યાયમાં અપક્ષપાત અને સત્ય બન્ને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

૨. ‘સત્સંગનો લાભ મળ્યો.’

૧૦૮

મોક્ષમાળા

ઘડી જે લાભ દે છે તે કુસંગનાં એક કોટયાવધિ વર્ષ પછી લાભ ન દઈ શકતાં અધોગતિમય મહા પાપો કરાવે છે, તેમજ આત્માને મલિન કરે છે. સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ એટલો કે, ઉત્તમનો સહવાસ. જ્યાં સારી હવા નથી આવતી ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ્યાં સત્સંગ નથી ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. દુર્ગંધથી કંટાળીને જેમ નાકે વસ્ત્ર આડું દઈ એ છીએ, તેમ કુસંગથી સહવાસ બંધ કરવાનું અવશ્યનું છે; સંસાર એ પણ એક પ્રકારનો સંગ છે; અને તે અનંત કુસંગરૂપ તેમજ દુઃખદાયક હોવાથી ત્યાગવાયોગ્ય છે. ગમે તે જાતનો સહવાસ હોય પરંતુ જેવડે આત્મસિદ્ધિ નથી તે સત્સંગ નથી. આત્માને સત્ય રંગ ચઢાવે તે સત્સંગ. મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે; સત્પુરુષોનો સમાગમ એ પણ સત્સંગ છે. મલિન વસ્ત્રને જેમ સાબુ તથા જલ સ્વચ્છ કરે છે તેમ આત્માની મલિનતાને શાસ્ત્રબોધ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ, ટાળી શુદ્ધતા આપે છે. જેનાથી હંમેશનો પરિચય રહી રાગ, રંગ, ગાન, તાન, અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન સેવાતાં હોય તે તમને ગમે તેવો પ્રિય હોય તોપણ નિશ્ચય માનજો કે, તે સત્સંગ નથી પણ કુસંગ છે. સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલું એક વચન અમૂલ્ય લાભ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ મુખ્ય બોધ એવો કર્યો છે કે, સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી, અંતરમાં રહેલા સર્વ વિકારથી પણ વિરક્ત રહી એકાંતનું સેવન કરો. તેમાં સત્સંગની સ્તુતિ આવી જાય છે. કેવળ એકાંત તે તો ધ્યાનમાં રહેવું કે યોગાભ્યાસમાં રહેવું તે છે, પરંતુ સમ-

મોક્ષમાળા

૧૦૯

સ્વભાવીનો સમાગમ, જેમાંથી એકજ પ્રકારની વર્તનતાનો પ્રવાહ નીકળે છે તે, ભાવે એકજ રૂપ હોવાથી ઘણાં માણસો છતાં, અને પરસ્પરનો સહવાસ છતાં તે એકાંતરૂપ જ છે; અને તેવી એકાંત માત્ર સંતસમાગમમાં રહી છે. કદાપિ કોઈ એમ વિચારશે કે, વિષયીમંડળ મળે છે ત્યાં સમભાવ હોવાથી એકાંત કાં ન કહેવી? તેનું સમાધાન તત્કાળ છે કે. તેઓ એક સ્વભાવી હોતા નથી. પરસ્પર સ્વાર્થબુદ્ધિ અને માયાનું અનુસંધાન હોય છે; અને જ્યાં એ બે કારણથી સમાગમ છે તે એક સ્વભાવી કે નિર્દોષ હોતા નથી. નિર્દોષ અને સમસ્વભાવી સમાગમ તો પરસ્પરથી શાંત મુનીશ્વરોનો છે; તેમજ ધર્મધ્યાનપ્રશસ્ત અદ્યપારંભી પુરુષોના પણ કેટલેક અંશે છે. જ્યાં સ્વાર્થ અને માયા કપટ જ છે ત્યાં સમસ્વભાવતા નથી; અને તે સત્સંગ પણ નથી. સત્સંગથી જે સુખ, આનંદ મળે છે, તે અતિ સ્તુતિપાત્ર છે. જ્યાં શાસ્ત્રોનાં સુંદર પ્રશ્નો થાય, જ્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, ધ્યાનની સુકથા થાય, જ્યાં સત્પુરુષોનાં ચરિત્રપર વિચાર અંધાય, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનના તરંગની લહરીઓ છૂટે, જ્યાં સરળ સ્વભાવથી સિદ્ધાંત વિચાર ચર્ચાય, જ્યાં મોક્ષજન્ય કથનપર પુષ્કળ વિવેચન થાય એવો સત્સંગ તે મહાદુર્લભ છે. કોઈ એમ કહે કે, સત્સંગમંડળમાં કોઈ માયાવી નહિ હોય? તો તેનું સમાધાન આ છે; જ્યાં માયા અને સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં, સત્સંગ જ હોતો નથી. રાજહંસની સભાનો કાગ દેખાવે કદાપિ ન કળાય તો અવશ્ય રાગે કળાશે; મૌન રહ્યો તો મુખમુદ્રાએ કળાશે; પણ તે અંધકારમાં જાય નહીં, તેમજ માયાવીઓ સત્સંગમાં

૧૧૦

મોક્ષમાળા

સ્વાર્થે જઈને શું કરે? ત્યાં પેટ ભર્યાની વાત તો હોય નહીં. જે ઘડી ત્યાં જઈ તે વિશ્રાંતિ લેતો હોય તો ભલે કે, જેથી રંગ લાગે, અને રંગ લાગે નહીં તો, બીજીવાર તેનું આગમન હોય નહીં. જેમ પૃથ્વી પર તરાય નહીં, તેમ સત્સંગથી ખુડાય નહીં; આવી સત્સંગમાં ચમત્કૃતિ છે. નિરંતર એવા નિર્દોષ સમાગમમાં માયા લઈને આવે પણ કોણ? કોઈજ દુર્ભાગી; અને તે પણ અસંભવિત છે. સત્સંગ એ આત્માનું પરમ 'હિતૈષી' ઔષધ છે.

શિક્ષાપાઠ ૨૫. પરિગ્રહને સંકોચવો:—

જે પ્રાણીને પરિગ્રહની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી; તેને જે મળ્યું તે ઓછું છે કારણ જેટલું મળતું જાય તેટલાથી વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા તેની ઈચ્છા થાય છે. પરિગ્રહની પ્રબળતામાં જે કંઈ મળ્યું હોય તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે. પરિગ્રહથી નિરંતર ચળવિચળ પરિણામ અને પાપભાવના રહે છે; અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. કેવળ પરિગ્રહ તો મુનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી; અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી; અને વળી જે મળ્યું છે તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે, એથી સુખમાં કાળ જાય છે. કોણ જાણે લક્ષ્મીઆદિકમાં કેવીએ વિચિત્રતા રહી છે કે જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે તેમ

મોક્ષમાળા

૧૧૧

તેમ લોભની વૃદ્ધિ થતી જાય છે; ધર્મ સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન છતાં, ધર્મની દૃઢતા છતાં પણ પરિબ્રહ્મના પાશમાં પડેલો પુરુષ કોઈક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે; પરંતુ એ વૃત્તિ કોઈ કાળે સુખદાયક કે આત્મહિતૈવી થઈ નથી. જેણે એની ટૂંકી મર્યાદા કરી નહીં, તે બહોળા દુઃખના ભોગી થયા છે.

છ ખંડ સાધી આજ્ઞા મનાવનાર રાજધિરાજ, ચક્રવર્તી કહેવાય છે. એ સમર્થ ચક્રવર્તીમાં સુભુમ્ નામે એક ચક્રવર્તી થઈ ગયો છે. એણે છ ખંડ સાધી લીધા એટલે ચક્રવર્તીપદથી તે મનાયો; પણ એટલેથી એની મનોવાંછા તૃપ્ત ન થઈ; હજી તે તરસ્યો રહ્યો. એટલે ધાતકી ખંડના છ ખંડ સાધવા એણે નિશ્ચય કર્યો. બધા ચક્રવર્તી છ ખંડ સાધે છે; અને હું પણ એટલાજ સાધું, તેમાં મહત્તા શાની? બાર ખંડ સાધવાથી ચિરંકાળ હું નામાંકિત થઈશ; સમર્થ આજ્ઞા જીવનપર્યંત એ ખંડો પર મનાવી શકીશ; એવા વિચારથી સમુદ્રમાં ચર્મરત્ન મૂક્યું; તે ઉપર સર્વ સૈન્યાદિકનેા આધાર રહ્યો હતો. ચર્મરત્નના એક હજાર દેવતા સેવક કહેવાય છે; તેમાં પ્રથમ એકે વિચાર્યું કે કોણ જાણે કેટલાંય વર્ષે આમાંથી છૂટકો થશે? માટે દેવાંગનાને તો મળી આવું, એમ ધારી તે ચાલ્યો ગયો; પછી બીજો ગયો; ત્રીજો ગયો; અને એમ કરતાં કરતાં હજારે ચાલ્યા ગયા; ત્યારે ચર્મરત્ન ખૂડ્યું; અન્ધ, ગજ અને સર્વ સૈન્ય સહિત સુભુમ્ નામનો તે ચક્રવર્તી ખૂડ્યો; પાપભાવનામાં ને પાપભાવનામાં મરીને તે અનંત દુઃખથી ભરેલી સાતમી

૧૧૨

મોક્ષમાળા

તમતમપ્રભા નરકને વિષે જઈને પડ્યો. બુઝ્યો! છ ખંડનું આધિપત્ય તો ભોગવવું રહ્યું; પરંતુ અકસ્માત્ અને ભયંકર રીતે પરિગ્રહની પ્રીતિથી એ ચક્રવર્તીનું મૃત્યુ થયું, તો પછી ખીબા માટે તો કહેવું જ શું? પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે; પાપનો પિતા છે; અન્ય એકાદશવ્રતને મહા દોષ દે એવો એનો સ્વભાવ છે. એ માટે થઈને આત્મહિતૈષીએ જેમ અને તેમ તેનો ત્યાગ કરી મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું.

શિક્ષાપાઠ ૨૬. તત્ત્વ સમજવું:—

શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુખ પાઠે હોય એવા પુરુષો ઘણા મળી શકે; પરંતુ જેણે થોડાં વચનો પર પ્રૌઢ અને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શાસ્ત્ર જેટલું જ્ઞાન હૃદયગત કર્યું હોય તેવા મળવા દુર્લભ છે. તત્ત્વને પહોંચી જવું એ કંઈ નાની વાત નથી. કૂદીને દરિયો ઓળંગી જવો છે.

અર્થ એટલે લક્ષ્મી, અર્થ એટલે તત્ત્વ અને અર્થ એટલે શબ્દનું બીજું નામ. આવા અર્થશબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. પણ ‘અર્થ’ એટલે ‘તત્ત્વ’ એ વિષય પર અહીં આગળ કહેવાનું છે. જેઓ નિર્ઝંથપ્રવચનમાં આવેલાં પવિત્ર વચનો મુખપાઠે કરે છે, તે તેઓના ઉત્સાહબળે સત્ક્રિયા ઉપાજન કરે છે; પરંતુ જો તેનો મર્મ પામ્યા હોય તો એથી એ સુખ, આનંદ, વિવેક અને પરિણામે મહદ્ભૂત ક્રિયા પામે છે. અભણ પુરુષ સુંદર અક્ષર અને તાણેલા મિથ્યા લીટા એ બેના ભેદને જેટલું જાણે છે, તેટલું જ મુખપાઠી અન્ય ગ્રંથ વિચાર અને નિર્ઝંથ પ્રવચનને ભેદ-

મોક્ષમાળા

૧૧૩

રૂપ માને છે; કારણ તેણે અર્થપૂર્વક નિર્ઘર્થ વચનામૃતો ધાર્યા નથી; તેમ તે પર યથાર્થ તત્ત્વવિચાર કર્યો નથી. યદિ તત્ત્વવિચાર કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિપ્રભાવ જોઈએ છે, તોપણ કંઈ વિચાર કરી શકે; પથ્થર પીગળે નહીં તોપણ પાણીથી પલળે. તેમજ જે વચનામૃતો સુખપાઠે કર્યા હોય તે અર્થ સહિત હોય તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે; નહીં તો પોપટવાળું રામનામ. પોપટને કોઈ પરિચયે રામનામ કહેતાં શિખવાડે; પરંતુ પોપટની બલા જાણે કે રામ તે દાડમ કે દ્રાક્ષ. સામાન્યાર્થ સમજ્યા વગર એવું થાય છે. કચ્છી વૈશ્યોનું દષ્ટાંત એક કહેવાય છે તે કંઈક હાસ્યચુક્ત છે ખરું; પરંતુ એમાંથી ઉત્તમ શિક્ષા મળી શકે તેમ છે; એટલે અહીં કહી જઉં છું. કચ્છના કોઈ ગામમાં શ્રાવક ધર્મ પાળતા રાયશી, દેવશી અને ખેતશી એમ ત્રણ નામધારી ઓશવાળ રહેતા હતા. નિયમિત રીતે તેઓ સંધ્યાકાળે, અને પરોઢિયે પ્રતિક્રમણ કરતા હતા. પરોઢિયે રાયશી અને સંધ્યાકાળે દેવશી પ્રતિક્રમણ કરાવતા હતા. રાત્રિ સંબંધી પ્રતિક્રમણ રાયશી કરાવતો; અને સંબંધે ‘રાયશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ,’ એમ તેને બોલાવવું પડતું; તેમજ દેવશીને ‘દેવસી પડિક્કમણું ઠાયંમિ,’ એમ સંબંધ હોવાથી બોલાવવું પડતું. યોગાનુયોગે ઘણાના આગ્રહથી એક દિવસ સંધ્યાકાળે ખેતશીને બોલાવવા બેસાર્યો. ખેતશીએ જ્યાં ‘દેવસી પડિક્કમણું ઠાયંમિ’ એમ આવ્યું, ત્યાં ‘ખેતશી પડિક્કમણું ઠાયંમિ,’ એ વાક્યો લગાવી દીધાં! એ સાંભળી બધા હાસ્યગ્રસ્ત થયા અને પૂછ્યું આમ કાં?

મો. ૮

૧૧૪

મોક્ષમાળા

ખેતશી બોલ્યો : વળી આમ તે કેમ ! ત્યાં ઉત્તર મળ્યો કે,
 ‘ખેતશી પડિઝમણું ઠાયમિ’ એમ તમે કેમ બોલો છો ?
 ખેતશીએ કહ્યું : હું ગરીબ છું એટલે મારું નામ આન્યું ત્યાં
 પાધરી તકરાર લઈ બેઠા, પણ રાયશી અને દેવશી માટે તો
 કોઈ દિવસ બોલતા પણ નથી. એ બન્ને કેમ ‘રાયશી
 પડિઝમણું ઠાયમિ’ અને ‘દેવસી પડિઝમણું ઠાયમિ’ એમ
 કહે છે તો પછી હું ‘ખેતશી પડિઝમણું’ એમ કાં
 ન કહું ? એની ભદ્રિકતાએ તો બધાને વિનોદ ઉપજાવ્યો;
 પછી અર્થની કારણ સહિત સમજણ પાડી એટલે ખેતશી
 પોતાના મુખપાઠી પ્રતિક્રમણથી શરમાયો.

આ તો એક સામાન્ય વાર્તા છે; પરંતુ અર્થની ખૂબી
 ન્યારી છે. તત્ત્વજ્ઞ તે પર બહુ વિચાર કરી શકે. બાકી તો
 ગોળ ગળ્યો જ લાગે, તેમ નિર્અર્થ વચનામૃતો પણ સત્કળ
 જ આપે. અહો ! પણ મર્મ પામવાની વાતની તો બલિહારી
 જ છે !

શિક્ષાપાઠ ૨૭. યત્ના:—

જેમ વિવેક એ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે, તેમ યત્ના એ
 ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મ તત્ત્વ ગ્રહણ કરાય છે;
 અને યત્નાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે; તે પ્રમાણે
 વર્તન કરી શકાય છે. પાંચ સમિતિરૂપ યત્ના તો બહુ શ્રેષ્ઠ
 છે; પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમીથી તે સર્વ ભાવે પાળી શકાતી નથી;
 છતાં જેટલા ભાવાંશે પાળી શકાય તેટલા ભાવાંશે પણ અસા-
 વધાનીથી પાળી શકતા નથી. જિનેશ્વર ભગવંતે બોધેલી

મોક્ષમાળા

૧૧૫

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દ્વા પ્રત્યે જ્યાં બેઠરકારી છે ત્યાં બહુ દોષથી પાણી શકાય છે. એ ચત્તાની ન્યૂનતાને દીધે છે. ઉતાવળી અને વેગભરી ચાલ, પાણી ગળી તેનો સંખાળો રાખવાની અપૂર્ણ વિધિ, કાષ્ઠાદિક ઇંધનનો વગર ખંખેરે, વગર જોયે ઉપયોગ, અનાજમાં રહેલા સૂક્ષ્મ જંતુઓની અપૂર્ણ તપાસ, પૂંજ્યાપ્રમાજ્યા વગર રહેવા દીધેલાં ઠામ, અસ્વચ્છ રાખેલા ચોરડા, આંગણામાં પાણીનું ઢોળવું, એંઠનું રાખી મૂકવું, પાટલા વગર ધબધબતી થાળી નીચે મૂકવી, એથી પોતાને અસ્વચ્છતા, અગવડ, અનારોગ્યતા ઇત્યાદિક ફળ થાય છે; અને મહાપાપનાં કારણ પણ થઈ પડે છે. એ માટે થઈને કહેવાનો બોધ કે ચાલવામાં, બેસવામાં, ઉડવામાં, જમવામાં અને બીજા હરેક પ્રકારનાં ચત્તાનો ઉપયોગ કરવો. એથી દ્રવ્યે અને ભાવે બંને પ્રકારે લાભ છે. ચાલ ધીમી અને ગંભીર રાખવી, ઘર સ્વચ્છ રાખવાં, પાણી વિધિસંહિત ગળાવવું, કાષ્ઠાદિક ઇંધન ખંખેરીને નાંખવાં એ કંઈ આપણને અગવડ પડતું કામ નથી; તેમ તેમાં વિશેષ વખત જતો નથી. એવા નિયમો દાખલ કરી દીધા પછી પાળવા મુશ્કેલ નથી. એથી બિચારા અસંખ્યાત નિરપરાધી જંતુઓ બચે છે.

પ્રત્યેક કામ ચત્તાપૂર્વક જ કરવું એ વિવેકી શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે.

શિક્ષાપાઠ ૨૮. રાત્રિભોજન:—

અહિંસાદિક પંચમહાવ્રત જેવું લગવાને રાત્રિભોજન ત્યાગવ્રત કહ્યું છે. રાત્રિમાં જે ચારે પ્રકારના આહાર છે તે અલક્ષરૂપ

૧૧૬

મોક્ષમાળા

છે. જે જાતિનો આહારનો રંગ હોય છે, તે જાતિના તમસ્કાય નામના જીવ તે આહારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રાત્રિભોજનમાં એ સિવાય પણ અનેક દોષ રહ્યા છે. રાત્રે જન્મનારને રસોઈને માટે અગ્નિ સળગાવવી પડે છે; ત્યારે સમીપની ભીંત પર રહેલાં નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જંતુઓ નાશ પામે છે. ઈંધનને માટે આણેલાં કાષ્ઠાદિકમાં રહેલાં જંતુઓ રાત્રિએ નહીં દેખાવાથી નાશ પામે છે; તેમજ સર્પના ઝેરનો, કરોળિયાની લાળનો અને મચ્છરાદિક સૂક્ષ્મ જંતુનો પણ ભય રહે છે. વખતે એ કુટુંબાદિકને ભયંકર રોગનું કારણ પણ થઈ પડે છે.

રાત્રિભોજનનો પુરાણાદિક મતમાં પણ સામાન્ય આચારને ખાતર ત્યાગ કર્યો છે, છતાં તેઓમાં પરંપરાની રુઢિથી કરીને રાત્રિભોજન પેસી ગયું છે, પણ એ નિષેધક તો છે જ.

શરીરની અંદર બે પ્રકારનાં કમળ છે; તે સૂર્યના અસ્તથી સંકેત પામી જાય છે; એથી કરીને રાત્રિભોજનમાં સૂક્ષ્મ જીવલક્ષણરૂપ અહિત થાય છે; જે મહારોગનું કારણ છે, એવો કેટલેક સ્થળે આયુર્વેદનો પણ મત છે.

સત્પુરુષો તો દિવસ બે ઘડી રહે ત્યારે વાળુ કરે; અને બે ઘડી દિવસ ચઢ્યા પહેલાં ગમે તે જાતનો આહાર કરે નહીં. રાત્રિભોજનને માટે વિશેષ વિચાર મુનિસમાગમથી કે શાસ્ત્રથી જાણવો. એ સંબંધી બહુ સૂક્ષ્મ ભેદો જાણવા અવશ્યના છે. ત્યારે પ્રકારના આહાર રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહદ્દુઃખ છે. એ જિનવચન છે.

મોક્ષમાળા

૧૧૭

શિક્ષાપાઠ ૨૯. સર્વ જીવની રક્ષા, ભાગ ૧:—

દયા જેવો એકે ધર્મ નથી. દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી. જગતિતળમાં એવા અનર્થ-કારક ધર્મમતો પડ્યા છે કે, જેઓ જીવને હણતાં લેશ પાપ થતું નથી, બહુ તો મનુષ્યદેહની રક્ષા કરો, એમ કહે છે; તેમ એ ધર્મમતવાળા ઝનુની અને મદાંધ છે, અને દયાનું લેશ સ્વરૂપ પણ જાણતા નથી. એઓ જો પોતાનું હૃદયપટ પ્રકાશમાં મૂકીને વિચારે તો અવશ્ય તેમને જાણશે કે એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુને હણવામાં પણ મહા પાપ છે. જેવો મને મારો આત્મા પ્રિય છે તેવો તેને પણ તેનો આત્મા પ્રિય છે. હું મારા વ્યસન ખાતર કે લાલ ખાતર એવા અસંખ્યાતા જીવોને બેધડક હણું છું એ મને કેટલું બધું અનંત દુઃખનું કારણ થઈ પડશે? તેઓમાં બુદ્ધિનું બીજ પણ નહીં હોવાથી એવો વિચાર કરી શકતા નથી. પાપમાં ને પાપમાં નિશઠિન મગ્ન છે. વેદ અને વૈષ્ણવાદિક પંથોમાં પણ સૂક્ષ્મ દયા સંબંધી કંઈ વિચાર જોવામાં આવતો નથી, તો પણ એઓ કેવળ દયાને નહીં સમજનાર કરતાં ઘણા ઉત્તમ છે. બાહર જીવોની રક્ષામાં એ ઠીક સમજ્યા છે; પરંતુ એ સઘળા કરતાં આપણે કેવા ભાગ્યશાળી કે જ્યાં એક પુષ્પપાંખડી ફૂલાય ત્યાં પાપ છે એ ખરું તત્ત્વ સમજ્યા અને યજ્ઞયાગાદિક હિંસાથી તો કેવળ વિરક્ત રહ્યા છીએ. બનતા પ્રયત્નથી જીવ બચાવીએ છીએ, છતાં ચાહીને જીવ હણવાની આપણી લેશ ઈચ્છા નથી. અનંતકાય અલક્ષ્યથી બહુ કરી આપણે વિરક્ત જ છીએ. આ કાળે એ સઘળો પુણ્યપ્રતાપ સિદ્ધાર્થ ભૂપાળના પુત્ર મહા-

૧૧૮

મોક્ષમાળા

વીરના કહેલા પરમતત્ત્વઔધના યોગબળથી વધ્યો છે. મનુષ્યો રિદ્ધિ પામે છે, સુંદર સ્ત્રી પામે છે, આજ્ઞાંકિત પુત્ર પામે છે, બહોળો કુટુંબપરિવાર પામે છે, માનપ્રતિષ્ઠા તેમજ અધિકાર પામે છે, અને તે પામવાં કંઈ દુર્લભ નથી; પરંતુ ખરું ધર્મ-તત્ત્વ કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનો થોડો અંશ પણ પામવો મહા દુર્લભ છે. એ રિદ્ધિ ઇત્યાદિક અવિવેકથી પાપનું કારણ થઈ અનંત દુઃખમાં લઈ જાય છે; પરંતુ આ થોડી શ્રદ્ધાભાવના પણ ઉત્તમ પદવીએ પહોંચાડે છે. આમ દયાનું સત્પરિણામ છે. આપણે ધર્મતત્ત્વયુક્ત કુળમાં જન્મ પામ્યા છીએ તો હવે જેમ બને તેમ વિમળ દયામય વર્તનમાં આવવું. વારંવાર લક્ષમાં રાખવું કે, સર્વ જીવની રક્ષા કરવી. ખીજને પણ એવો જ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ઔધ આપવો. સર્વ જીવની રક્ષા કરવા માટે એક ઔધદાયક ઉત્તમ યુક્તિ ખુદ્ધિશાળી અભય-કુમારે કરી હતી તે આવતા પાઠમાં હું કહું છું; એમ જ તત્ત્વઔધને માટે યૌક્તિક ન્યાયથી અનાર્ય જેવા ધર્મમતવાદિ-ઓને શિક્ષા આપવાનો વખત મળે તો આપણે કેવા ભાગ્યશાળી !

શિક્ષાપાઠ ૩૦. સર્વ જીવની રક્ષા, ભાગ:—૨

મગધ દેશની રાજગૃહી નગરીનો અધિરાજ શ્રેણિક એક વખતે સભા ભરીને બેઠો હતો. પ્રસંગોપાત્ત વાતચિતના પ્રસંગમાં માંસલુપ્ધ સામંતો હતા તે ઔદ્યા કે, હમણાં માંસની વિશેષ સસ્તાઈ છે. આ વાત અભયકુમારે સાંભળી. એ ઉપરથી એ હિંસક સામંતોને ઔધ દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સાંજે

મોક્ષમાળા

૧૧૯

સભા વિસર્જન થઈ, રાજા અંતઃપુરમાં ગયા, ત્યાર પછી કર્તવ્ય માટે જોણે જોણે માંસની વાત ઉચ્ચારી હતી, તેને તેને ઘેર અભયકુમાર ગયા. જેને ઘેર જાય ત્યાં સત્કાર કર્યા પછી તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે, આપ શા માટે પરિશ્રમ લઈ અમારે ઘેર પધાર્યા! અભયકુમારે કહ્યું : મહારાજા શ્રેણિકને અકસ્માત મહા રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. વૈદ્ય લેળા કરવાથી તેણે કહ્યું કે, કોમળ મનુષ્યતા કાળજીનું સવા ટાંકભાર માંસ હોય તો આ રોગ મટે. તમે રાજાને પ્રિયમાન્ય છો માટે તમારે ત્યાં એ માંસ લેવા આવ્યો છું. સામંતે વિચાર્યું કે કાળજીનું માંસ હું મુઆ વિના શી રીતે આપી શકું? એથી અભયકુમારને પૂછ્યું : મહારાજા, એ તો કેમ થઈ શકે? એમ કહી અભયકુમારને કેટલુંક દ્રવ્ય પોતાની વાત રાજા આગળ નહીં પ્રસિદ્ધ કરવા આપ્યું તે તે અભયકુમાર લેતો ગયો. એમ સઘળા સામંતોને ઘેર અભયકુમાર ફરી આવ્યા. સઘળા માંસ ન આપી શક્યા, અને પોતાની વાત છુપાવવા દ્રવ્ય આપ્યું. પછી બીજે દિવસે જ્યારે સભા લેળી થઈ ત્યારે સઘળા સામંતો પોતાને આસને આવીને બેઠા. રાજા પણ સિંહાસન પર વિરાજ્યા હતા. સામંતો આવી આવીને ગઈ કાલનું કુશળ પૂછવા લાગ્યા. રાજા એ વાતથી વિસ્મિત થયો. અભયકુમાર લણી જોયું એટલે અભયકુમાર બોલ્યો : મહારાજા ! કાલે આપના સામંતો સભામાં બોલ્યા હતા કે હમણા માંસ સસ્તું મળે છે; તેથી હું તેઓને ત્યાં લેવા ગયો હતો; ત્યારે સઘળાએ મને બહુ દ્રવ્ય

૧. દ્વિં આં પાઠાં—માટે તે પ્રત્યેક સામંત આપતા ગયા અને તે'

૧૨૦

મોક્ષમાળા

આપ્યું; પરંતુ કાળજીનું સવા પૈસાભાર માંસ ન આપ્યું. ત્યારે એ માંસ સસ્તું કે મોંઘું? બધા સામંતો સાંભળીને શરમથી નીચું જોઈ રહ્યા; કોઈથી કંઈ બોલી શકાયું નહીં. પછી અલયકુમારે કહ્યું: આ કંઈ મેં તમને દુઃખ આપવા કયું નથી પરંતુ બોધ આપવા કયું છે. આપણને આપણા શરીરનું માંસ આપવું પડે તો અનંત લય થાય છે, કારણ આપણા દેહની આપણને પ્રિયતા છે; તેમ જે જીવનું તે માંસ હશે તેનો પણ જીવ તેને વહાલો હશે. જેમ આપણે અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપીને પણ પોતાનો દેહ બચાવીએ છીએ તેમ તે બિચારાં પામર પ્રાણીઓને પણ હોવું જોઈએ. આપણે સમજવાળા, બોલતાં ચાલતાં પ્રાણી છીએ. તે બિચારાં અવાચક અને અણસમજણવાળાં છે. તેમને મોતરૂપ દુઃખ આપીએ એ કેવું પાપનું પ્રબળ કારણ છે? આપણે આ વચન નિરંતર લક્ષમાં રાખવું કે, સર્વ પ્રાણીને પોતાનો જીવ વહાલો છે; અને સર્વ જીવની રક્ષા કરવી એ જેવો એકકે ધર્મ નથી. અલયકુમારના ભાષણથી શ્રેણિક મહારાજ સંતોષાયા. સઘળા સામંતો પણ બોધ પામ્યા. તેઓએ તે દિવસથી માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, કારણ એક તો તે અલક્ષ્ય છે, અને કોઈ જીવ હણાયા વિના તે આવતું નથી એ મોટો અધર્મ છે; મોટે અલય પ્રધાનનું કથન સાંભળીને તેઓએ અલયદાનમાં લક્ષ આપ્યું; જે આત્માના પરમ સુખનું કારણ છે.

મોક્ષમાળા

૧૨૧

શિક્ષાપાઠ ૩૧. પ્રત્યાખ્યાન :—

‘પચ્ચખાણુ’ નામનો શબ્દ વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. એનો મૂળ શબ્દ ‘પ્રત્યાખ્યાન’ છે; અને તે અમુક વસ્તુ લાણી ચિત્ત ન કરવું એવો જે નિયમ કરવો તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે. પ્રત્યાખ્યાન નહીં કરવાથી ગમે તે વસ્તુ ન ખાઓ કે ન ભોગવો તોપણ તેથી, સંવરપણું નથી, કારણ કે તત્ત્વરૂપે કરીને ઇચ્છાનું રુધન કર્યું નથી. રાત્રે આપણે ભોજન ન કરતા હોઈએ; પરંતુ તેનો જે પ્રત્યાખ્યાન-રૂપે નિયમ ન કર્યો હોય તો તે રૂળ ન આપે; કારણ આપણી ઇચ્છા ખુલ્લી રહી. જેમ ઘરનું બારણું ઉઘાડું હોય અને શ્વાનાદિક જનાવર કે મનુષ્ય ચાલ્યું આવે તેમ ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. એટલે કે એ લાણી આપણા વિચાર છૂટથી જાય છે; તે કર્મબંધનનું કારણ છે; અને જે પ્રત્યાખ્યાન હોય તો પછી એ લાણી દષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. જેમ આપણે જાણીએ છીએ કે વાંસાનો મધ્ય ભાગ આપણાથી જોઈ શકાતો નથી; માટે એ લાણી આપણે દષ્ટિ પણ કરતા નથી; તેમ પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી અમુક વસ્તુ ખવાય કે ભોગવાય તેમ નથી એટલે એ લાણી આપણું લક્ષ સ્વાભાવિક જતું નથી; એ કર્મ આવવાને આડો કોટ થઈ પડે છે. પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પછી વિસ્મૃતિ વગેરે કારણથી કોઈ દોષ આવી જાય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત નિવારણ પણ મહાત્માઓએ કહ્યાં છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજે પણ મોટો લાભ છે; તે એ

૧૨૨

મોક્ષમાળા

કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણા લક્ષ રહે છે, બાકી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે; જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી છે તે તે સંબંધી પછી વિશેષ વિચાર, ઝડપું, મૂકવું કે એવી કંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ બહોળતાને પામી નિયમરૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. અશ્વ જો લગામમાં આવી જાય છે, તો પછી ગમે તેવો પ્રબળ છતાં તેને ધારેલે રસ્તે લઈ જવાય છે; તેમ મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે; અને તેમાં વારંવાર પર્યાટન કરાવવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નીરોગી કરે છે. વળી અલક્ષ્ય, અનંતકાય, પરસ્ત્રીઆદિક નિયમ કર્યાથી પણ શરીર નીરોગી રહી શકે છે. માદક પદાર્થો મનને અવળે રસ્તે દોરે છે. પણ પ્રત્યાખ્યાનથી મન ત્યાં જતું અટકે છે; એથી તે વિમળ થાય છે.

પ્રત્યાખ્યાન એ કેવી ઉત્તમ નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા છે? તે આ ઉપરથી તમે સમજ્યા હશે. વિશેષ સદ્ગુરુ મુખથી અને શાસ્ત્રાવલોકનથી સમજવા હું યોગ્ય કરું છું.

શિક્ષાપાઠ ૩૨. નિયમવડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે :—

રાજગૃહી નગરીના રાજ્યાસન પર જ્યારે શ્રેણિક રાજા વિરાજમાન હતો, ત્યારે તે નગરીમાં એક ચંડાળ રહેતો હતો, એક વખતે એ ચંડાળની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો; ત્યારે તેને કેરી ખાવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તેણે તે લાવી આપવા ચંડાળને

મોક્ષમાળા

૧૨૩

કહ્યું. ચંડાળે કહ્યું, આ કેરીનો વખત નથી, એટલે મારો ઉપાય નથી, નહીં તો હું ગમે તેટલે ઉંચે હોય ત્યાંથી મારી વિદ્યાના બળવડે કરીને લાવી તારી ઇચ્છા સિદ્ધ કરું. ચંડાળણીએ કહ્યું : રાજાની મહારાણીના બાગમાં એક અકાળે કેરી દેનાર આંખો છે; તે પર અત્યારે કેરીઓ લચી રહી હશે, માટે ત્યાં જઈને એ કેરી લાવો. પોતાની સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂરી પાડવા ચંડાળ તે બાગમાં ગયો. ગુપ્ત રીતે આંખા સમીપ જઈ મંત્ર લણીને તેને નમાવ્યો; અને કેરી લીધી. બીજા મંત્રવડે કરીને તેને હતો તેમ કરી દીધો. પછી તે ઘેર આવ્યો અને તેની સ્ત્રીની ઇચ્છા માટે નિરંતર તે ચંડાળ વિદ્યાબળે ત્યાંથી કેરી લાવવા લાગ્યો. એક દિવસે ફરતાં ફરતાં માળીની દષ્ટિ આંખા લણી ગઈ. કેરીઓની ચોરી થયેલી જોઈને તેણે જઈને શ્રેણિક રાજા આગળ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું. શ્રેણિકની આજ્ઞાથી અલયકુમાર નામના બુદ્ધિશાળી પ્રધાને યુક્તિવડે તે ચંડાળને શોધી કાઢ્યો. પોતા આગળ તેડાવી પૂછ્યું, એટલાં બધાં માણસો બાગમાં રહે છે છતાં તું કેવી રીતે ચઢીને એ કેરી લઈ ગયો કે જે વાત કળવામાં પણ ન આવી? તે કહે. ચંડાળે કહ્યું આપ મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું સાચું બોલી જઉં છું કે મારી પાસે એક વિદ્યા છે તેના યોગથી હું એ કેરીઓ લઈ શક્યો. અલયકુમારે કહ્યું, મારાથી ક્ષમા ન થઈ શકે; પરંતુ મહારાજા શ્રેણિકને એ વિદ્યા તું આપ તો તેઓને એવી વિદ્યા લેવાનો અભિલાષ હોવાથી તારા ઉપકારના બહલામાં હું અપરાધ ક્ષમા કરાવી શકું. ચંડાળે એમ કરવાની હા કહી. પછી અલયકુમારે ચંડાળને શ્રેણિક

૧૨૪

મોક્ષમાળા

રાજા જ્યાં સિંહાસન પર બેઠો હતો ત્યાં લાવીને સામે બેસી રાખ્યો; અને સઘળી વાત રાજાને કહી બતાવી. એ વાતની રાજાએ હા કહી. ચંડાળે પછી સામા ઉભા રહી થરથરતે પગે શ્રેણિકને તે વિદ્યાનો બોધ આપવા માંડ્યો; પણ તે બોધ લાગ્યો નહીં. ઝડપથી ઉભા થઈ અભયકુમાર બોલ્યા : મહારાજ ! આપને જો એ વિદ્યા અવશ્ય શીખવી હોય તો સામા આવી ઉભા રહો; અને એને સિંહાસન આપો. રાજાએ વિદ્યા લેવા ખાતર એમ કયું તો તત્કાળ વિદ્યા સાધ્ય થઈ.

આ વાત માત્ર બોધ લેવા માટે છે. એક ચંડાળનો પણ વિનય કર્યા વગર શ્રેણિક જેવા રાજાને વિદ્યા સિદ્ધ ન થઈ, તો તેમાંથી તત્ત્વ એ ગ્રહણ કરવાનું છે કે, સદ્વિદ્યાને સાધ્ય કરવા વિનય કરવો. આત્મવિદ્યા પામવા નિર્ઐશ્યગુરુનો જો વિનય કરીએ તો કેવું મંગળદાયક થાય !

વિનય એ ઉત્તમ વશીકરણ છે. ઉત્તરાધ્યનમાં લગવાને વિનયને ધર્મનું મૂળ કહી વર્ણવ્યો છે. ગુરુનો, મુનિનો, વિદ્વાનનો, માતાપિતાનો અને પોતાથી વડાનો વિનય કરવો એ આપણી ઉત્તમતાનું કારણ છે.

શિક્ષાપાઠ ૩૩. સુદર્શન શેઠ :—

પ્રાચીન કાળમાં શુદ્ધ એકપત્નીવ્રતને પાળનારા અસંખ્ય પુરુષો થઈ ગયા છે; એમાંથી સંકટ સહી નામાંકિત થયેલો સુદર્શન નામનો એક સત્પુરુષ પણ છે. એ ધનાઢ્ય, સુંદર મુખમુદ્રાવાળો, કાંતિમાન અને મધ્ય વયમાં હતો. જે નગરમાં

મોક્ષમાળા

૧૨૫

તે રહેતો હતો, તે નગરના રાજ્યદરબાર આગળથી કંઈ કામ પ્રસંગને લીધે તેને નીકળવું પડ્યું. એ જ્યારે ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે રાજની અલયા નામની રાણી પોતાના આવાસના ગોખમાં બેઠી હતી. ત્યાંથી સુદર્શન ભણી તેની દૃષ્ટિ ગઈ. તેનું ઉત્તમ રૂપ અને કાયા જોઈને તેનું મન લલચાયું. એક અનુચરી મોકલીને કપટભાવથી નિર્મળ કારણ બતાવીને સુદર્શનને ઉપર બોલાવ્યો. કેટલાક પ્રકારની વાતચીત કર્યા પછી અલયાએ સુદર્શનને ભોગ ભોગવવા સંબંધીનું આમંત્રણ કર્યું. સુદર્શને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો તોપણ તેનું મન શાંત થયું નહીં. છેવટે કંટાળીને સુદર્શને યુક્તિથી કહ્યું: બહેન, હું પુરુષત્વમાં નથી ! તોપણ રાણીએ અનેક પ્રકારના હાવભાવ કર્યા. એ સઘળી કામચેષ્ટાથી સુદર્શન ચળ્યો નહીં; એથી કંટાળી જઈને રાણીએ તેને જતો કર્યો.

એક વાર એ નગરમાં ઉબણી હતી; તેથી નગર બહાર નગરજનો આનંદથી આમ તેમ ભમતા હતા. ધામધૂમ મચી રહી હતી. સુદર્શન શેઠના છ દેવકુમાર જેવા પુત્રો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. અલયા રાણી કપિલા નામની દાસી સાથે ઠાઠ-માઠથી ત્યાં આવી હતી. સુદર્શનના દેવપૂતળાં જેવા છ પુત્રો તેના જોવામાં આવ્યા. કપિલાને તેણે પૂછ્યું: આવા રમ્ય પુત્રો કેના છે ? કપિલાએ સુદર્શન શેઠનું નામ આપ્યું. એ નામ સાંભળીને રાણીની છાતીમાં કટાર ભોંકાઈ, તેને કારી ઘા વાગ્યો. સઘળી ધામધૂમ વીતી ગયા પછી માયાકથન જોઠવીને અલયાએ અને તેની દાસીએ મળી રાજને કહ્યું તમે માનતા હશે કે, મારા રાજ્યમાં ન્યાય અને નીતિ વતે છે; હુર્જનોથી

૧૨૬

મોક્ષમાળા

મારી પ્રજા દુઃખી નથી; પરંતુ તે સઘળું મિથ્યા છે. અંતઃ-પુરમાં પણ દુર્જનો પ્રવેશ કરે ત્યાં સુધી હજી અંધેર છે ! તો પછી બીજાં સ્થળ માટે પૂછવું પણ શું ? તમારા નગરના સુદર્શન નામના શેઠે મારી કને લોગનું આમંત્રણ કયું. નહીં કહેવા યોગ્ય કથનો મારે સાંભળવાં પડ્યાં; પણ મેં તેનો તિરસ્કાર કર્યો. એથી વિશેષ અંધારૂં કયું કહેવાય ! રાજા મૂળે કાનના કાચા હોય છે એ તો જાણે સર્વમાન્ય છે, તેમાં વળી સ્ત્રીનાં માયાવી મધુરાં વચન શું અસર ન કરે ? તાતા તેલમાં ટાઢાં જળ જેવાં વચનથી રાજા કોધાયમાન થયા, સુદર્શનને શૂળીએ ચઢાવી દેવાની તત્કાળ તેણે આજ્ઞા કરી દીધી, અને તે પ્રમાણે સઘળું થઈ પણ ગયું, માત્ર શૂળીએ સુદર્શન બેસે એટલી વાર હતી.

ગમે તેમ હો, પણ ^૧સૃષ્ટિના દિવ્ય ભંડારમાં અજવાળું છે. સત્યનો પ્રભાવ ઢાંકયો રહેતો નથી. સુદર્શનને શૂળીએ બેસાર્યો, કે શૂળી ફીટીને તેનું ઝળઝળતું સોનાનું સિંહાસન થયું; અને દેવદુંદુભિના નાદ થયા; સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. સુદર્શનનું સત્યશીળ વિશ્વમંડળમાં ઝળકી ઊઠ્યું. સત્યશીળનો સદા જય છે. શિયળ અને સુદર્શનની ઉત્તમ દૃઢતા એ બંને આત્માને પવિત્ર શ્રેણીએ ચઢાવે છે !

શિક્ષાપાઠ ૩૪. પ્રસન્નચર્ય વિષે સુભાષિત:—

(દોહરા)

નીરખીને નવચૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન;

ગણે કાષ્ટની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન. ૧.

૧. દ્વિ. આ. પાઠા. — ‘જગતના.

મોક્ષમાળા

૧૨૭

- આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોકસ્વરૂપ. ૨.
- એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિયે, દળ, પુર ને અધિકાર. ૩.
- વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન;
લેશ મદિરાપાનથી, છાકે જ્યમ અજ્ઞાન. ૪.
- જે નવ વાડ વિશુદ્ધથી, ધરે શિયળ સુખદાઈ;
લવ તેનો લવ પછી રહે, તત્ત્વવચન એ ભાઈ. ૫.
- સુંદર શિયળ સુરતરુ, મન વાણી ને દેહ;
જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ. ૬.
- પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન. ૭.

શિક્ષાપાઠ ૩૫. નવકાર મંત્ર :—

નમો અરિહંતાણું.

નમો સિદ્ધાણું.

નમો આચરિયાણું.

નમો ઉવઝ્ઝાયાણું.

નમો લોચે સંવસાહુણું.

આ પવિત્ર વાક્યોને નિર્ઝંથપ્રવચનમાં નવકાર નમસ્કાર
મંત્ર કે પંચપરમેષ્ઠીમંત્ર કહે છે.

અહીં ત લગવંતના બાર ગુણ, સિદ્ધ લગવંતના આઠ

૧૨૮

મોક્ષમાળા

ગુણ, આચાર્યના છત્રીશ ગુણ, ઉપાધ્યાયના પંચવીશ ગુણ, અને સાધુના સત્તાવીશ ગુણ મળીને એકસો આઠ ગુણ થયા. અગુંઠા વિના બાકીની ચાર આંગળીઓનાં બાર ટેરવાં થાય છે; અને એથી એ ગુણોનું ચિંતવન કરવાની યોજના હોવાથી બારને નવે ગુણતાં ૧૦૮ થાય છે. એટલે નવકાર એમ કહેવામાં સાથે એવું સૂચવન રહ્યું જણાય છે કે, હે ભગ્ય ! તારાં એ આંગળીનાં ટેરવાંથી નવકાર મંત્ર નવ વાર ગણ.—‘કાર’ એટલે ‘કરનાર’ એમ પણ થાય છે. બારને નવે ગુણતાં જેટલા થાય એટલા ગુણો ભરેલો મંત્ર એમ નવકાર મંત્ર તરીકે એનો અર્થ થઈ શકે છે; અને પંચપરમેષ્ઠી એટલે આ સકળ જગતમાં પાંચ વસ્તુઓ પરમોત્કૃષ્ટ છે. તે કઈ કઈ ? તો કહી બતાવી કે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. એને નમસ્કાર કરવાનો જે મંત્ર તે પરમેષ્ઠીમંત્ર; અને પાંચ પરમેષ્ઠીને સાથે નમસ્કાર હોવાથી પંચપરમેષ્ઠી મંત્ર એવો શબ્દ થયો. આ મંત્ર અનાદિ સિદ્ધ મનાય છે, કારણ પંચપરમેષ્ઠી અનાદિ સિદ્ધ છે. એટલે એ પાંચ પાત્રો આદરૂપ નથી. પ્રવાહથી અનાદિ છે, અને તેના જપનાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે. એથી એ જાપ પણ અનાદિ સિદ્ધ ઠરે છે.

પ્ર૦—એ પંચપરમેષ્ઠી મંત્ર પરિપૂર્ણ જાણવાથી મનુષ્ય ઉત્તમ ગતિને પામે છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે એ માટે તમારું શું મત છે ?

ઉ૦—એ કહેવું ન્યાયપૂર્વક છે, એમ હું માનું છું.

પ્ર૦—~~એ~~ કયાં કારણથી ન્યાયપૂર્વક કહી શકાય ? એક તો સર્વોન્નમ જગદ્ભૂષણના સત્ય ગુણનું એ ચિંતવન છે.

મોક્ષમાળા

૧૨૯

તત્ત્વથી જોતાં વળી અહીં તસ્વરૂપ, સિદ્ધસ્વરૂપ, આચાર્યસ્વરૂપ, ઉપાધ્યાયસ્વરૂપ અને સાધુસ્વરૂપ એનો વિવેકથી વિચાર કરવાનું પણ એ સૂચવન છે. કારણ કે પૂજવા યોગ્ય એઓ શાથી છે ? એમ વિચારતાં એઓનાં સ્વરૂપ, ગુણ ઇત્યાદિ માટે વિચાર કરવાની સત્પુરુષને તો ખરી અગત્ય છે. હવે કહો કે એ મંત્ર એથી કેટલો કલ્યાણકારક થાય ?

પ્રશ્નકાર—સત્પુરુષો મોક્ષનું કારણ નવકાર મંત્રને કહે છે, એ આ વ્યાખ્યાનથી હું પણ માન્ય રાખું છું.

અહીં ત લગવંત, સિદ્ધ લગવંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એઓનો એકેકો પ્રથમ અક્ષર લેતાં ‘અસિઆઉસા’ એવું મહદ્ભૂત વાક્ય નીકળે છે. જેનું ઐ એવું યોગર્ણિદ્રનું સ્વરૂપ થાય છે; માટે આપણે એ મંત્રનો અવશ્ય કરીને વિમળ ભાવથી જાપ કરવો.

શિક્ષાપાઠ ૩૬. આનુપૂર્વી:—

નરકાનુપૂર્વી, તિર્યાંઆનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી અને દેવાનુપૂર્વી એ અનુપૂર્વીઓ વિષેનો આ પાઠ નથી, પરંતુ એ નામના એક અવધાની લઘુ પુસ્તકનાં મંત્ર સ્મરણને માટે છે.

૧	૨	૩	૪	૫
૨	૧	૩	૪	૫
૧	૩	૨	૪	૫
૩	૧	૨	૪	૫
૨	૩	૧	૪	૫
૩	૨	૧	૪	૫

મો. ૯

૧૩૦

મોક્ષમાળા

પિતા—આવી જાતનાં કોષ્ટકથી ભરેલું એક નાનું પુસ્તક છે તે તેં જોયું છે ?

પુત્ર—હા, પિતાજી.

પિતા—એમાં આડા અવળા અંક મૂક્યા છે, તેનું કાંઈ પણ કારણ તારા સમજવામાં છે ?

પુત્ર—નહીં પિતાજી મારા સમજવામાં નથી માટે આપ તે કારણ કહો.

પિતા—પુત્ર ! પ્રત્યક્ષ છે કે મન એ એક બહુ ચંચળ ચીજ છે; અને તેને એકાગ્ર કરવું બહુ બહુ વિકટ છે. તે જ્યાં સુધી એકાગ્ર થતું નથી ત્યાં સુધી આત્મમલિનતા જતી નથી; પાપના વિચારો ઘટતા નથી. એ એકાગ્રતા માટે ખાર પ્રતિજ્ઞા-દ્વિક અનેક મહાન સાધનો ભગવાને કહ્યાં છે. મનની એકાગ્રતાથી મહા યોગની શ્રેણિએ ચઢવા માટે અને તેને કેટલાક પ્રકારથી નિર્મળ કરવા માટે સત્પુરુષોએ એ એક કોષ્ટકાવલી કરી છે. પંચપરમેષ્ઠી મંત્રના પાંચ અંક એમાં પહેલા મૂક્યા છે; અને પછી લોમવિલોમસ્વરૂપમાં લક્ષખંધ એના એ પાંચ અંક મૂકીને લિન્ન લિન્ન પ્રકારે કોષ્ટકો કર્યાં છે. એમ કરવાનું કારણ પણ મનની એકાગ્રતા પામીને નિર્જરા કરી શકે.

પુત્ર—પિતાજી, અનુક્રમે લેવાથી એમ શા માટે ન થઈ શકે ?

પિતા—લોમવિલોમ હોય તો તે ગોઠવતાં જવું પડે અને નામ સંભારતાં જવું પડે. પાંચનો અંક મૂક્યા પછી જોનો આંકડો આવે કે ‘ નમો લોએ સંવસાહુણું ’ પછી—‘ નમો

મોક્ષમાળા

૧૩૧

અરિહંતાણું’ એ વાક્ય મૂકીને ‘નમો સિદ્ધાણું’ એ વાક્ય સંભારવું પડે. એમ પુનઃ પુનઃ લક્ષ્મી દઢતા રાખતાં મન એકાગ્રતાએ પહોંચે છે. અનુક્રમબદ્ધ હોય તો તેમ થઈ શકતું નથી; કારણ વિચાર કરવો પડતો નથી. એ સૂક્ષ્મ વખતમાં મન પરમેષ્ઠીમંત્રમાંથી નીકળીને સંસારતંત્રની ખટપટમાં જઈ પડે છે; અને વખતે ધર્મ કરતાં ધાડ પણ કરી નાખે છે, જેથી સત્પુરુષોએ આ આનુપૂર્વીની યોજના કરી છે, તે બહુ સુંદર અને આત્મશાંતિને આપનારી છે.

શિક્ષાપાઠ ૩૭. સામાયિકવિચાર, ભાગ ૧:—

આત્મશક્તિનો પ્રકાશ કરનાર, સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનનો ઉદ્ધવ કરનાર, શુદ્ધ સમાધિલાવમાં પ્રવેશ કરાવનાર, નિર્જરાનો અમૂલ્ય લાલ આપનાર, રાગદ્વેષથી મધ્યસ્થ ખુદ્ધિ કરનાર એવું સામાયિક નામનું શિક્ષાવ્રત છે. સામાયિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમ+આય+ઈક એ શબ્દોથી થાય છે; ‘સમ’ એટલે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થ પરિણામ, ‘આય’ એટલે તે સમલાવનાથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાલ, અને ‘ઈક’ કહેતાં લાવ એમ અર્થ થાય છે. એટલે કે જેવડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાલદાયક લાવ ઊપજે તે સામાયિક. આત્મ અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને, મન, વચન કાયાના પાપલાવને રોકીને વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે.

મનના પુદ્ગલ દોરંગી^૧ છે. સામાયિકમાં જ્યારે વિશુદ્ધ

પાઠા૦ તરંગી.

૧૩૨

મોક્ષમાળા

પરિણામથી રહેવું કહ્યું છે ત્યારે પણ એ મન આકાશ પાતાલના ઘાટ ઘડયા કરે છે. તેમજ ભૂલ, વિસ્મૃતિ, ઉન્માદ ઇત્યાદિકથી વચનકાયામાં પણ દૂષણ આવવાથી સામાયિકમાં દોષ લાગે છે. મન, વચન અને કાયાના થઈને બત્રીસ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દશ મનના, દશ વચનના, અને બાર કાયાના એમ બત્રીસ દોષ જાણવા અવશ્યના છે. જે જાણવાથી મન સાવધાન રહે છે.

મનના દશ દોષ કહું છું:-

૧. અવિવેકદોષ—સામાયિકનું સ્વરૂપ નહીં જાણવાથી મનમાં એવો વિચાર કરે કે આથી શું ફળ થવાનું હતું? આથી તે કોણ તર્યું હશે? એવા વિકલ્પનું નામ ‘અવિવેક દોષ.’

૨. યશોવાંછાદોષ—પોતે સામાયિક કરે છે એમ અન્ય મનુષ્યો જાણે તો પ્રશંસા કરે તે ઇચ્છાએ સામાયિક કરે ઈ તે ‘યશોવાંછાદોષ.’

૩. ધનવાંછાદોષ—ધનની ઇચ્છાએ સામાયિક કરવું તે ‘ધનવાંછાદોષ.’

૪. ગર્વદોષ—મને લોકો ધર્મી કહે છે અને હું કેવી સામાયિક પણ તેવી જ કરું છું? એ ‘ગર્વદોષ.’

૫. ભયદોષ—હું શ્રાવકકુળમાં જન્મ્યો છું; મને લોકો મોટા તરીકે માન દે છે, અને જે સામાયિક નહીં કરું તો કહેશે કે એટલું પણ નથી કરતો; એથી નિદા થશે એ ‘ભયદોષ.’

૬. નિદાનદોષ—સામાયિક કરીને તેનાં ફળથી ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિક મળવાનું ઇચ્છે તે ‘નિદાનદોષ.’

મોક્ષમાળા

૧૩૩

૭. સંશયદોષ—સામાયિકનું પરિણામ હશે કે નહીં હોય? એ વિકલ્પ તે ‘સંશયદોષ.’

૮. કપાયદોષ—સામાયિક કોષાદિકથી કરવા બેસી જાય, કે કંઈ કારણથી પછી ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં વૃત્તિ ધરે તે ‘કપાયદોષ.’

૯. અવિનયદોષ—વિનય વગર સામાયિક કરે તે ‘અવિનયદોષ.’

૧૦. અબહુમાનદોષ—ભક્તિભાવ અને ઉમંગપૂર્વક સામાયિક ન કરે તે ‘અબહુમાનદોષ.’

શિક્ષાપાઠ ૩૮. સામાયિકવિચાર, ભાગ ૨:—

દશ દોષ મનના કહ્યા હવે વચનના દશ દોષ કહું છું:—

૧. કુબોલદોષ—સામાયિકમાં કુવચન બોલવું તે ‘કુબોલદોષ.’

૨. સહસાત્કારદોષ—સામાયિકમાં સાહસથી અવિચાર-પૂર્વક વાક્ય બોલવું તે ‘સહસાત્કારદોષ.’

૩. અસદારોપણદોષ—બીજાને ખોટો બોધ આપે, તે ‘અસદારોપણદોષ.’

૪. નિરપેક્ષદોષ—સામાયિકમાં શાસ્ત્રની દરકાર વિના વાક્ય બોલે તે ‘નિરપેક્ષદોષ.’

૫. સંક્ષેપદોષ—સૂત્રના પાઠ ઇત્યાદિક ટૂંકામાં બોલી નાખે, અને યથાર્થ ઉચ્ચાર કરે નહીં તે ‘સંક્ષેપદોષ.’

૧૩૪

મોક્ષમાળા

૬. કલેશદોષ—કોઈથી કંકાશ કરે તે ‘કલેશદોષ.’

૭. વિકથાદોષ—ચાર પ્રકારની વિકથા માંડી એસે તે ‘વિકથાદોષ.’

૮. હાસ્યદોષ—સામાયિકમાં કોઈની હાંસી, મશકરી કરે તે ‘હાસ્યદોષ.’

૯. અશુદ્ધદોષ—સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ ન્યૂનાધિક અને અશુદ્ધ બોલે તે ‘અશુદ્ધદોષ.’

૧૦. મુણ્ણુમુણ્ણુદોષ—ગડબડગોટાથી સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ બોલે જે પોતે પણ પૂરું માંડ સમજી શકે તે ‘મુણ્ણુમુણ્ણુદોષ.’

એ વચનના દશ દોષ કહ્યા; હવે કાયાના બાર દોષ કહું છું:—

૧. અયોગ્યઆસનદોષ—સામાયિકમાં પગ પર પગ ચઢાવી એસે એ ગુર્વાદિકનું અવિનયરૂપ આસન માટે એ પહેલો ‘અયોગ્યઆસનદોષ.’

૨. ચલાસનદોષ—ડગડગતે આસને એસી સામાયિક કરે, અથવા વારંવાર જ્યાંથી ઊઠવું પડે તેવે આસને એસે તે ‘ચલાસનદોષ.’

૩. ચલદષ્ટિદોષ—કાયોત્સર્ગમાં આંખો ચંચળ રાખે એ ‘ચલદષ્ટિદોષ.’

૪. સાવધક્રિયાદોષ—સામાયિકમાં કંઈ પાપ ક્રિયા કે તેની સંજ્ઞા કરે તે ‘સાવધક્રિયાદોષ.’

૫. આલંબનદોષ—ભીંતાદિકે ઓઠીંગણુ દઈ એસે એથી

મેક્ષમાળા

૧૩૫

ત્યાં બેઠેલા જતું આદિકનો નાશ થાય અને પોતાને પ્રમાદ થાય, તે ‘આલંબનદોષ.’

૬. આકુચનપ્રસારણુદોષ—હાથ પગ સંકોચે, લાંબા કરે એ આદિ તે ‘આકુચનપ્રસારણુદોષ.’

૭. આલસદોષ—અંગ મરડે, ટચાકા વગાડે એ આદિ તે ‘આલસદોષ.’

૮. મોટનદોષ—આંગળી વગેરે વાંકી કરે, ટચાકા વગાડે તે ‘મોટનદોષ.’

૯. મલદોષ—ઘરડાઘરડ કરી સામાયિકમાં ચળ કરી મેલ ખંખેરે તે ‘મલદોષ.’

૧૦. વિમાસણુદોષ—ગળામાં હાથ નાખી બેસે છં તે ‘વિમાસણુદોષ.’

૧૧. નિદ્રાદોષ—સામાયિકમાં જાંઘ આવવી તે ‘નિદ્રાદોષ.’

૧૨. વસ્ત્રસંકોચન—સામાયિકમાં ટાઢ પ્રમુખની ભીતિથી વસ્ત્રથી શરીર સંકોચે તે ‘વસ્ત્રસંકોચનદોષ.’

એ બત્રીશ દૂષણુરહિત સામાયિક કરવી; પાંચ અતિચાર ટાળવા.

શિક્ષાપાઠ ૩૯. સામાયિકવિચાર, ભાગ ૩:—

એકાગ્રતા અને સાવધાની વિના એ બત્રીશ દોષમાંના અમુક દોષ પણ આવી જાય છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સામાયિકનું

૧૩૬

મોક્ષમાળા

જઘન્ય પ્રમાણુ એ ઘડીનું બાંધ્યું છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમશાંતિ આપે છે. કેટલાકનો એ એ ઘડીનો કાળ જ્યારે જતો નથી ત્યારે તેઓ બહુ કંટાળે છે. સામાયિકમાં નવરાશ લઈને એસવાથી કાળ જાય પણ ક્યાંથી ? આધુનિક કાળમાં સાવધાનીથી સામાયિક કરનારા બહુ જ થોડા છે. પ્રતિક્રમણ સામાયિકની સાથે કરવાનું હોય છે ત્યારે તો વખત જવો સુગમ પડે છે. જો કે એવા પામરો પ્રતિક્રમણ લક્ષ પૂર્વક કરી શકતા નથી, તોપણ કેવળ નવરાશ કરતાં એમાં જરૂર કંઈક ફેર પડે છે. સામાયિક પણ પૂરું જેઓને આવડતું નથી તેઓ બિચારા સામાયિકમાં પછી બહુ મુંઝાય છે. કેટલાક ભારે કમીઓ એ અવસરમાં વ્યવહારના પ્રયત્નો પણ ઘડી રાખે છે. આથી સામાયિક બહુ દોષિત થાય છે.

વિધિપૂર્વક સામાયિક ન થાય એ બહુ ખેદકારક અને કર્મની બાહુલ્યતા છે. સાઠ ઘડીના અહોરાત્ર વ્યર્થ ચાલ્યા જાય છે. અસંખ્યાતા દિવસથી ભરેલાં અનંતા કાળચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું તે એ ઘડીની વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચાર લોગસ્સથી વધારે લોગસ્સનો કાયોત્સર્ગ કરી ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી. પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં, પાછળનું અધ્યયન કરેલું સ્મરણ કરી જવું, નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો. કોઈને શાસ્ત્રાધારથી બોધ આપવો; એમ સામાયિકીકાળ વ્યતીત કરવો. મુનિરાજનો જો સમાગમ હોય તો આગમવાણી સાંભળવી અને તે મનન કરવી, તેમ ન હોય અને શાસ્ત્રપરિચય

મોક્ષમાળા

૧૩૭

ન હોય તો વિચક્ષણુ અભ્યાસી પાસેથી વૈરાગ્યબોધક કથન શ્રવણ કરવું; કિંવા કંઈ અભ્યાસ કરવો. એ સઘળી યોગવાઈ ન હોય તો કેટલોક ભાગ લક્ષ્યપૂર્વક કાર્યોત્સર્ગમાં રોકવો; અને કેટલોક ભાગ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રકથામાં ઉપયોગપૂર્વક રોકવો; પરંતુ જેમ બને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકીકાળ વ્યતીત કરવો. કંઈ સાહિત્ય ન હોય તો પંચ પરમેષ્ઠીમંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો. પણ વ્યર્થ કાળ કાઢી નાખેવો નહીં. ધીરજથી, શાંતિથી અને યત્નાથી સામાયિક કરવું. જેમ બને તેમ સામાયિકમાં શાસ્ત્રપરિચય વધારવો.

સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બે ઘડી અવશ્ય બચાવી સામાયિક તો સદ્ભાવથી કરવું.

શિક્ષાપાઠ ૪૦ પ્રતિક્રમણ વિચાર:—

પ્રતિક્રમણ એટલે સામું જવું-સ્મરણ કરી જવું-ફરીથી જોઈ જવું—એમ એનો અર્થ થઈ શકે છે. ૧ જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવા બેઠા તે વખતની અગાઉ તે દિવસે જે જે દોષ થયા છે તે એક પછી એક જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો કે દોષનું સ્મરણ કરી જવું વિગેરે સામાન્ય અર્થ પણ છે.

૧. દ્વિં આં પાઠાં—ભાવની અપેક્ષાએ જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવાનું થાય, તે વખતની અગાઉ અથવા તે દિવસે જે જે દોષ થયા હોય તે એક પછી એક અંતરાત્મભાવે જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી દોષથી પાછું વળવું તે પ્રતિક્રમણ.

૧૩૮

મોક્ષમાળા

ઉત્તમ મુનિઓ અને ભાવિક શ્રાવકો સંધ્યાકાળે અને રાત્રિના પાછળના ભાગમાં દિવસે અને રાત્રે એમ અનુક્રમે થયેલા દોષનો પશ્ચાત્તાપ કે ક્ષમાપના ઈચ્છે છે એનું નામ અહીં આગળ પ્રતિક્રમણ છે. એ પ્રતિક્રમણ આપણે પણ અવશ્ય કરવું; કારણ આત્મા મન, વચન અને કાયાના યોગથી અનેક પ્રકારનાં કર્મ બાંધે છે. પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં એનું દોહન કરેલું છે; જેથી દિવસરાત્રિમાં થયેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ તે વડે થઈ શકે છે. શુદ્ધભાવ વડે કરી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે. ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. ભગવાન સાક્ષીએ અજ્ઞાન ઈં જે જે દોષ વિસ્મરણ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ થઈ શકે છે આમ એ નિર્જરા કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે.

એનું ‘આવશ્યક’ એવું પણ નામ છે. આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય; એ સત્ય છે. તે વડે આત્માની મલિનતા ખસે છે, માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય જ છે.

સાયંકાળે જે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તેનું નામ દેવસીય પડિચ્છમાણું એટલે દિવસસંબંધી પાપનો પશ્ચાત્તાપ; અને રાત્રિના પાછલા ભાગમાં જે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તે રાઈ પડિચ્છમાણું કહેવાય છે. દેવસીય અને રાઈએ પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો છે. પખવાડીએ કરવાનું પ્રતિક્રમણ તે પાક્ષિક અને સંવત્સરે કરવાનું તે સાંવત્સરિક કહેવાય છે. સત્પુરુષોએ યોજનાથી બાંધેલો એ સુંદર નિયમ છે.

મોક્ષમાળા

૧૩૯

કેટલાક સામાન્ય બુદ્ધિમાનો એમ કહે છે કે દિવસ અને રાત્રિનું સવારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રિયાનું કયું હોય તો કંઈ ખોટું નથી, પરંતુ એ કહેવું પ્રમાણિક નથી. રાત્રિએ અકસ્માત્ અમુક કારણ કે કાળઘર્મ થઈ પડે તો દિવસ સંબંધી પણ રહી જાય.

પ્રતિક્રિયાસૂત્રની યોજના બહુ સુંદર છે. એનાં મૂળતત્ત્વ બહુ ઉત્તમ છે. જેમ બને તેમ પ્રતિક્રિયા ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષાથી, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને ચત્નાપૂર્વક કરવું.

શિક્ષા પાઠ ૪૧. લિખારીનો ખેદ, ભાગ ૧:—

એક પામર લિખારી જંગલમાં ભટકતો હતો. ત્યાં તેને ભૂખ લાગી એટલે તે બિચારો લડથડિયાં ખાતો ખાતો એક નગરમાં એક સામાન્ય મનુષ્યને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને તેણે અનેક પ્રકારની આજીજ કરી; તેના કાલાવાલાથી કરુણા પામીને તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ તેને ઘરમાંથી જમતાં વધેલું મિષ્ટાન્ન ભોજન આપી આપ્યું. ભોજન મળવાથી લિખારી બહુ આનંદ પામતો પામતો નગરની બહાર આવ્યો; આવીને ઝાડ તળે બેઠો; ત્યાં જરા સ્વચ્છ કરીને એક બાણુએ અતિ બૂનો થયેલો પોતાનો જળનો ઘડો મૂક્યો. એક બાણુએ પોતાની ફાટીતૂટી મલિન ગોઢડી મૂકી અને એક બાણુએ પોતે તે ભોજન લઈને બેઠો. રાજી રાજી થતાં એણે તે ભોજન ખાઈને પૂરું કર્યું. આશિકે પછી એક પથ્થર મૂકીને તે સૂતો.

૧૪૦

મોક્ષમાળા

લોજનના મદથી જરાવારમાં તેની આંખો મિચ્યાઈ ગઈ. નિદ્રા-
વશ થયો એટલે તેને એક સ્વપ્નું આવ્યું. પોતે જાણે મહા-
રાજરિદ્ધિને પામ્યો છે; સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં છે;
દેશ આખામાં પોતાના વિજયનો ડંકો વાગી ગયો છે;
સમીપમાં તેની આજ્ઞા અવલંબન કરવા અનુચરો ઉભા થઈ
રહ્યા છે; આબુખાબુ છડીદારો ખમા ખમા પોકારે છે; એક
રમણીય મહેલમાં સુંદર પલંગ પર તેણે શયન કર્યું છે; દેવાં-
ગના જેવી સ્ત્રીઓ તેના પગ ચાંપે છે; પંખાથી એક બાબુએથી
પંખાનો મંદ મંદ પવન ઢોળાય છે; એવા સ્વપ્નામાં તેનો
આત્મા ચઢી ગયો. તે સ્વપ્નાના લોગ લેતાં તેનાં રામ ઉલ્લસી
ગયાં. એવામાં મેઘ મહારાજ ચઢી આવ્યા, વીજળીની ઝળકારા
થવા લાગ્યા; સૂર્યદેવ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયો; સર્વાત્ર અંધકાર
પથરાઈ ગયો; મુશલધાર વર્ષાદ થશે એવું જણાયું અને
એટલામાં ગાજવીજથી એક પ્રબળ કડાકો થયો. કડાકાના
અવાજથી ભય પામીને તે પામર ભિખારી મિચારો જાગી ગયો.

શિક્ષા પાઠ. ૪૨. ભિખારીનો ખેદ, ભાગ ૨:—

જુએ છે તો જે સ્થળે પાણીનો ખોખરો ઘડો પડ્યો
હતો તે સ્થળે તે ઘડો પડ્યો છે; જ્યાં ફાટીતૂટી ગોઢડી
પડી હતી ત્યાં જ પડી છે. પોતે જેવાં મલિન અને ગોખ-
જાળીવાળાં કપડાં ધારણ કર્યાં હતાં તેવાં ને તેવાં શરીર
ઉપર વસ્ત્રો બિરાજે છે. નથી તલભાર વધ્યું કે નથી જવભાર
ઘટ્યું. નથી તે દેશ કે નથી તે નગરી, નથી તે મહેલ કે

મોક્ષમાળા

૧૪૧

નથી તે પલંગ; નથી તે ચામરછત્ર ધરનારા કે નથી તે છડીદારો; નથી તે સ્ત્રીઓ કે નથી વસ્ત્રાલંકારો; નથી તે પાંખા કે નથી તે પવન; નથી તે અનુચરો કે નથી તે આજ્ઞા; નથી તે સુખ વિલાસ કે નથી તે મદોન્મત્તતા, ભાઈ તો પોતે જેવા હતા તેવાને તેવા દેખાયા. એથી તે દેખાવ જોઈને તે ખેદ પામ્યો. સ્વપ્નામાં મેં મિથ્યા આડંબર દીઠો. તેથી આનંદ માન્યો; એમાંનું તો અહીં કશુંએ નથી; સ્વપ્નાના ભોગ ભોગવ્યા નહીં; અને તેનું પરિણામ જે ખેદ તે હું ભોગવું છું. એમ એ પામર જીવ પશ્ચાત્તાપમાં પડી ગયો.

અહો ભવ્યો ! સિખારીનાં સ્વપ્ના જેવાં સંસારનાં સુખ અનિત્ય છે. સ્વપ્નામાં જેમ તે સિખારીએ સુખ સમુદાય દીઠો અને આનંદ માન્યો તેમ પામર પ્રાણીઓ સંસારસ્વપ્નના સુખ સમુદાયમાં આનંદ માને છે. જેમ તે સુખ સમુદાય જાગૃતિમાં મિથ્યા જણાયા તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સંસારનાં સુખ તેવાં જણાય છે. સ્વપ્નાના ભોગ ન ભોગવ્યા છતાં જેમ સિખારીને ખેદની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમ મોહાંધ પ્રાણીઓ સંસારમાં સુખ માની બેસે છે; અને ભોગવ્યા સમ ગણે છે; પરંતુ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પ્રશ્ચાત્તાપ લે છે. તે ચપળ અને વિનાશી છતાં સ્વપ્નના ખેદ જેવું તેનું પરિણામ રહ્યું છે. એ ઉપરથી બુદ્ધિમાન પુરૂષો આત્મહિતને શોધે છે. સંસારની અનિત્યતા પર એક કાવ્ય છે કે:—

(ઉપજ્ઞતિ)

વિદ્યુત્ લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગરંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?

૧૪૨

મોક્ષમાળા

વિશેષાર્થ :—લક્ષ્મી વીજળી જેવી છે. વીજળીનો ઝળકારો જેમ થઈ ને ઓલવાઈ જાય છે, તેમ લક્ષ્મી આવીને ચાલી જાય છે. અધિકાર પતંગના રંગ જેવો છે. પતંગનો રંગ જેમ ચાર દિવસની ચટકી છે; તેમ અધિકાર માત્ર થોડો કાળ રહી હાથમાંથી જતો રહે છે. આયુષ્ય પાણીનાં મોજાં જેવું છે. પાણીનો હિલોળો આવ્યો કે ગયો તેમ જન્મ પામ્યા, અને એક દેહમાં રહ્યા કે ન રહ્યા ત્યાં બીજા દેહમાં પડવું પડે છે. કામલોગ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા ઈંદ્રના ધનુષ્ય જેવા છે; જેમ ઈંદ્રધનુષ્ય વર્ષાકાળમાં થઈને ક્ષણવારમાં લય થઈ જાય છે; તેમ યૌવનમાં કામના વિકાર ફળીભૂત થઈ જારા વયમાં જતા રહે છે; ટૂંકામાં હે જીવ ! એ સઘળી વસ્તુઓનો સંબંધ ક્ષણભર છે. એમાં પ્રેમબંધનની સાંકળે બંધાઈને શું રાચવું ? તાત્પર્ય એ સઘળાં ચપળ અને વિનાશી છે, તું અખંડ અને અવિનાશી છે; માટે તારા જેવી નિત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કર ! એ બોધ યથાર્થ છે.

શિક્ષાપાઠ ૪૩. અનુપમ ક્ષમા :—

ક્ષમા એ અંતર્શત્રુ જીતવામાં ખડ્ગ છે. પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં ખજૂર છે. શુદ્ધભાવે અસહ્ય દુઃખમાં સમપરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય લવસાગર તરીકે જાય છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવના ગજસુકુમાર નામના નાના ભાઈ મહાસુરપવાન, સુકુમાર માત્ર બાર વર્ષની વયે લગવાન નેમિનાથની પાસેથી સંસારત્યાગી થઈ સ્મશાનમાં ઉચ્ચ ધ્યાનમાં

મોક્ષમાળા

૧૪૩

રહ્યા હતા; ત્યારે તેઓ એક અદ્ભુત ક્ષમામય ચરિત્રથી મહાસિદ્ધિને પામી ગયા, તે અહીં કહું છું.

સોમલ નામના બ્રાહ્મણની સુરૂપવર્ણસંપન્ન પુત્રી વેરે ગજસુકુમારનું સગપણ કયું હતું. પરંતુ લગ્ન થયા પહેલાં ગજસુકુમાર તો સંસાર ત્યાગી ગયા. આથી પોતાની પુત્રીનું સુખ જવાના દ્વેષથી તે સોમલ બ્રાહ્મણને ભયંકર ક્રોધ વ્યાપ્યો. ગજસુકુમારનો શોધ કરતો કરતો એ સ્મશાનમાં જ્યાં મહામુનિ ગજસુકુમાર એકાગ્ર વિશુદ્ધભાવથી કાયોત્સર્ગમાં છે, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કોમળ ગજસુકુમારના માથા પર ચીકણી માટીની વાડ કરી; અને અંદર ધબધબતા અંગારા ભર્યા, ઈંધન પૂર્યું એટલે મહાતાપ થયો. એથી ગજસુકુમારનો કોમળ દેહ બળવા માંડ્યો એટલે તે સોમલ જતો રહ્યો. એ વેળા ગજસુકુમારના અસહ્ય દુઃખમાં કહેવું પણ શું હોય? પરંતુ ત્યારે તે સમભાવ પરિણામમાં રહ્યા. કિંચિત્ ક્રોધ કે દ્વેષ એના હૃદયમાં જન્મ પામ્યો નહીં. પોતાના આત્માને સ્થિતિસ્થાપક કરીને ઓધ દીધો કે જો ! તું એની પુત્રીને પરણ્યો હોત તો એ કન્યાદાનમાં તને પાઘડી આપત. એ પાઘડી થોડા વખતમાં ફાટી જાય તેવી અને પરિણામે દુઃખઃ કાયક થાત. આ એનો બહુ ઉપકાર થયો કે એ પાઘડી બદલ એણે મોક્ષની પાઘડી ખંધાવી. એવા વિશુદ્ધ પરિણામથી અડગ રહી સમભાવથી તે અસહ્ય વેદના સહીને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈ અનંત જીવન સુખને પામ્યા. કેવી અનુપમ ક્ષમા અને કેવું તેનું સુંદર પરિણામ ! તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મા માત્ર સ્વસદ્ભાવમાં આવવો જોઈએ; અને

૧૪૪

મોક્ષમાળા

તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. ગજસુકુમારની નામાંકિત ક્ષમા કેવો વિશુદ્ધ બોધ કરે છે !

શિક્ષાપાઠ ૪૪. રાગ :—

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના અગ્રેસર ગણધર ગૌતમનું નામ તમે બહુવાર વાંચ્યું છે. ગૌતમસ્વામીના બોધેલા કેટલાક શિષ્યો કેવળજ્ઞાન પામ્યા છતાં ગૌતમ પોતે કેવળજ્ઞાન પામતા નહોતા, કારણ ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ, વાણી, રૂપ ઇત્યાદિક પર હજી ગૌતમને મોહિની હતી. નિર્ઘ્રથ વ્રતચનનો નિષ્પક્ષપાતી ન્યાય એવો છે કે, ગમે તે વસ્તુપરનો રાગ દુઃખદાયક છે. રાગ એ મોહિની અને મોહિની એ સંસાર જ છે. ગૌતમના હૃદયથી એ રાગ જ્યાંસુધી ખસ્યો નહીં ત્યાં સુધી તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા નહીં. પછી શ્રમણુ ભગવાન જ્ઞાતપુત્ર જ્યારે અનુપમેય સિદ્ધિ પામ્યા, ત્યારે ગૌતમ નગરમાંથી આવતા હતા, ભગવાનના નિર્વાણ સમાચાર સાંભળીને તેઓ ખેદ પામ્યા. વિરહથી તેઓ અનુરાગ વચનથી બોલ્યા: “હે મહાવીર ! તમે મને સાથે તો ન લીધો, પરંતુ સંભાર્યોયે નહીં. મારી પ્રીતિ સામી તમે દષ્ટિ પણ કરી નહીં ! આમ તમને છાજતું નહોતું.” એવા તરંગો કરતાં કરતાં તેનું લક્ષ્ય ક્યું ને તે નિરાગ શ્રેણિએ ચઢ્યા; “હું બહુ મૂર્ખાંતા કરું છું. એ વીતરાગ નિર્વિકારી અને નિરાગી તે મારામાં કેમ મોહિની રાખે ? એની શત્રુ અને મિત્રપર કેવળ સમાન દષ્ટિ હતી; હું એ નિરાગીનો મિથ્યા મોહ રાખું છું. મોહ સંસારનું

મોક્ષમાળા

૧૪૫

પ્રબળ કારણ છે. ” એમ વિચારતાં વિચારતાં તેઓ શોક તણને નિરાગી થયા. એટલે અનંતજ્ઞાન પ્રકાશિત થયું; અને પ્રાંતે નિર્વાણ પધાર્યા.

ગૌતમમુનિનો રાગ આપણને બહુ સૂક્ષ્મ બોધ આપે છે. ભગવાન પરનો મોહ ગૌતમ જેવા ગણધરને દુઃખદાયક થયો, તે પછી સંસારનો, તે વળી પામર આત્માઓનો મોહ કેવું અનંત દુઃખ આપતો હશે ! સંસારરૂપી ગાડીને રાગ દ્વેષ એ બે રૂપી બળદ છે. એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે. જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી; આ માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.

શિક્ષાપાઠ ૪૫. સામાન્ય મનોરથ:—

(સવૈયા)

મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નીરખું નયને પરનારી;
પત્યરતુદય ગાણું પરવૈભવ, નિર્માળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી !
દ્વાદશ વ્રત અને દીનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. ૧
તે ત્રિશલાતનયે મન ચિતવી, જ્ઞાન, વિવેક, વિચાર વધારું;
નિત્ય વિશોધ કરી નવ તત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું.
સંશયબીજ ઉગે નહીં અંદર, જે જિનનાં કથનો અવધારું;
રાજ્ય, સદા મુજ એજ મનોરથ, ધાર, થશે અપવર્ગઉતારું. ૨

૧૪૬

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ. ૪૬. કપિલમુનિ, ભાગ ૧ :—

કૌશાંબી નામની એક નગરી હતી. ત્યાંના રાજદરબારમાં રાજ્યનાં આભૂષણરૂપ કાશ્યપ નામનો એક શાસ્ત્રી રહેતો હતો. એની સ્ત્રીનું નામ શ્રીદેવી હતું. તેના ઉદરથી કપિલ નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે તેના પિતા પરધામ ગયા. કપિલ લાડપાલમાં ઉછરેલો હોવાથી કંઈ વિશેષ વિદ્યતા પામ્યો નહતો, તેથી તેના પિતાની જગો કોઈ બીજા વિદ્વાનને મળી. કાશ્યપશાસ્ત્રી જે પૂંજી કમાઈ ગયા હતા તે કમાવામાં અશક્ત એવા કપિલે ખાઈને પૂરી કરી. શ્રીદેવી એક દિવસ ઘરના બારણામાં બેસી હતી, ત્યાં જો ચાર નોકરો સહિત પોતાના પતિની શાસ્ત્રીય પદવી પામેલો વિદ્વાન જતો તેના જોવામાં આવ્યો. ઘણા માનથી જતા આ શાસ્ત્રીને જોઈને શ્રીદેવીને પોતાની પૂર્વ સ્થિતિનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. જ્યારે મારા પતિ આ પદવીપર હતા ત્યારે હું કેવું સુખ ભોગવતી હતી ! એ મારું સુખ તો ગયું પરંતુ મારો પુત્ર પણ પૂરું ભણ્યોએ નહીં. એમ વિચારમાં ડોલતાં ડોલતાં તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ખરવા મંડ્યાં. એવામાં ફરતો ફરતો કપિલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો; શ્રીદેવીને રડતી જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું. કપિલના બહુ આગ્રહથી શ્રીદેવીએ જે હતું તે કહી બતાવ્યું. પછી કપિલ બોલ્યો “ જો મા ! હું બુદ્ધિશાળી છું, પરંતુ મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ જેવો જોઈએ તેવો થઈ શક્યો નથી, એટલે વિદ્યા વગર હું એ પદવી પામ્યો નહીં. તું કહે ત્યાં જઈને હવે હું મારાથી બનતી વિદ્યા સાધ્ય કરું.”

મોક્ષમાળા

૧૪૭

શ્રીદેવીએ ખેદ સાથે કહ્યું: “એ તારાથી બની શકે નહીં, નહીં તો આર્યાવર્તની મર્યાદા પર આવેલી શ્રાવસ્તી નગરીમાં ઇંદ્રદત્ત નામનો તારા પિતાનો મિત્ર રહે છે, તે અનેક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દે છે; એ તારાથી ત્યાં જવાય તો ધારેલી સિદ્ધિ થાય ખરી.” એક એ દિવસ રોકાઈ સજ્જ થઈ, અસ્તુ કહી કપિલજી પંથે પળ્યા.

અવધ વીતતાં કપિલ-શ્રાવસ્તીએ શાસ્ત્રીજીને ઘેર આવી પહોંચ્યા. પ્રણામ કરીને પોતાનો ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ મિત્રપુત્રને વિદ્યાદાન દેવાને માટે બહુ આનંદ દેખાડ્યો. પણ કપિલ આગળ કંઈ પૂંજી નહોતી કે તેમાંથી ખાય, અને અભ્યાસ કરી શકે; એથી કરીને તેને નગરમાં ચાચવા જવું પડતું હતું, ચાચતાં ચાચતાં બપોર થઈ જતા હતા, પછી રસોઈ કરે, અને જમે ત્યાં સાંજનો થોડો ભાગ રહેતો હતો; એટલે કંઈ અભ્યાસ કરી શકતો નહોતો, પાંડિતે તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કપિલે કહી બતાવ્યું. પાંડિત તેને એક ગૃહસ્થ પાસે તેડી ગયા. એને હંમેશાં ભોજન મળે એવી ગોઠવણ એક વિધવા બ્રાહ્મણીને ત્યાં તે ગૃહસ્થે કપિલની અનુકંપા ખાતર કરી દીધી. જેથી કપિલને તે એક ચિંતા ઓછી થઈ.

શિક્ષાપાઠ ૪૭. કપિલમુનિ, ભાગ ૨:—

એ નાની ચિંતા ઓછી થઈ, ત્યાં બીજી મોટી જંગળ ભભી થઈ. ભદ્રિક કપિલ હવે યુવાન થયો હતો; અને જેને ત્યાં તે જમવા જતો તે વિધવા બાઈ પણ યુવાન હતી. તેની

૧૪૮

મોક્ષમાળા

સાથે તેના ઘરમાં બીજું કેઈ માણસ નહોતું. હમેશનો પરસ્પરનો વાતચીતનો સંબંધ વધ્યો. વધીને હાસ્ય વિનોદરૂપે થયો; એમ કરતાં કરતાં બન્નેને પ્રીતિ બંધાઈ. કપિલ તેનાથી હુબધાયો ! એકાંત બહુ અનિષ્ટ ચીજ છે ! !

વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું તે ભૂલી ગયો. ગૃહસ્થ તરફથી મળતાં સીધાંથી બન્નેનું માંડ પૂરું થતું હતું; પણ લૂગડાં-લત્તાના વાંધા થયા. ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી બેઠા જેવું કપિલે કરી મૂક્યું. ગમે તેવો છતાં હળુકર્મી જીવ હોવાથી સંસારની વિશેષ લોતાળની તેને માહિતી પણ નહોતી. પૈસા કેમ પેદા કરવા તે બિચારો તે બાણતો પણ નહોતો. ચંચળ સ્ત્રીએ તેને રસ્તો બતાવ્યો કે, મુંઝાવામાં કંઈ વળવાનું નથી; પરંતુ ઉપાયથી સિદ્ધિ છે. આ ગામના રાજાનો એવો નિયમ છે કે, સવારમાં પહેલો જઈ જે બ્રાહ્મણ આશીર્વાદ આપે તેને તે બે માસા સોનું આપે છે. ત્યાં જો જઈ શકે અને પ્રથમ આશીર્વાદ આપી શકે, તો તે બે માસા સોનું મળે. કપિલે એ વાતની હા કહી. આઠ દિવસ સુધી આંટા બાધા પણ વખત વીત્યા પછી નય એટલે કંઈ વળે નહીં. એથી તેણે એક દિવસ નિશ્ચય કર્યો કે, જો હું ચોકમાં સૂઉં તો ચીવટ રાખીને ઉઠાશે. પછી ચોકમાં સૂતો. અઘરાત ભાગતાં ચંદ્રનો ઉદય થયો. કપિલે પ્રભાત સમીપ બાણીને મૂડીઓ વાળીને આશીર્વાદ દેવા માટે દોડતાં જવા માંડ્યું. રક્ષપાળે ચાર બાણીને તેને પકડી રાખ્યો. એક કરતાં બીજું થઈ પડ્યું. પ્રભાત થયો એટલે રક્ષપાળે તેને લઈ જઈને રાજાની સમક્ષ ઊભો રાખ્યો. કપિલ બેભાન જેવો ઊભો રહ્યો;

મોક્ષમાળા

૧૪૯

રાજને તેનાં ચોરનાં લક્ષણ લાસ્યાં નહીં. એથી તેને સઘળું
 ઘૃત્તાંત પૂછ્યું. ચંદ્રના પ્રકાશને સૂર્ય સમાન ગણનારની
 ભદ્રિકતાપર રાજને દયા આવી. તેની દરિદ્રતા ટાળવા રાજની
 ઇચ્છા થઈ. એથી કપિલને કહ્યું. આશીર્વાદને માટે થઈ
 તારે જો એટલી બધી તરખડ થઈ પડી છે, તો હવે તારી
 ઇચ્છા પૂરતું તું માગી લે; હું તને આપીશ. કપિલ થોડી-
 વાર મૂઠ જોવો રહ્યો. એથી રાજએ કહ્યું, કેમ વિપ્ર, કંઈ
 માગતા નથી ? કપિલે ઉત્તર આપ્યો; મારું મન હજી સ્થિર થયું
 નથી; એટલે શું માગવું તે સૂઝતું નથી. રાજએ સામેના બાગમાં
 જઈ ત્યાં બેસીને સ્વસ્થતા પૂર્વક વિચાર કરી કપિલને માગ-
 વાનું કહ્યું. એટલે કપિલ તે બાગમાં જઈને વિચાર કરવા બેઠો.

શિક્ષાપાઠ ૪૮. કપિલમુનિ, ભાગ ૩:—

જે માસા સોનું લેવાની ઇચ્છા હતી તે કપિલ હવે
 તૃણાતરંગમાં ઘસડાયો. પાંચ મહોર માગવાની ઇચ્છા કરી
 તો ત્યાં વિચાર આવ્યો કે પાંચથી કાંઈ પૂરું થનાર નથી માટે
 પંચવીશ મહોર માગવી. એ વિચાર પણ ક્યો. પંચવીશ મહો-
 રથી કંઈ આખું વર્ષ ઊતરાય. નહીં માટે સો મહોર માગવી.
 ત્યાં વળી વિચાર ક્યો. સો મહોરે બે વર્ષ ઊતરી, વૈભવ
 ભોગવી, પાછાં દુઃખનાં દુઃખ માટે એક હજાર મહોરની યાચના
 કરવી ઠીક છે; પણ એક હજાર મહોરે છોકરાં છંયાનાં બે ચાર
 ખર્ચ આવે કે એવું થાય તો પૂરું પણ શું થાય ? માટે દશ
 હજાર મહોર માગવી કે જેથી જિંદગી પર્યંત પણ ચિંતા

૧૫૦

મોક્ષમાળા

નહિ. ત્યાં વળી ઇચ્છા ફરી. દશ હજાર મહોર ખવાઈ જાય એટલે પછી મૂડી વગરના થઈ રહેવું પડે. માટે એક લાખ મહોરની માગણી કરું કે જેના વ્યાજમાં બધા વૈભવ ભોગવું; પણ જીવ ! લક્ષાધિપતિ તો ઘણાય છે. એમાં આપણે નામાંકિત ક્યાંથી થવાનાં ? માટે કરોડ મહોર માગવી કે જેથી મહાન શ્રીમંતતા કહેવાય. વળી પાછો રંગ ફર્યો. મહાન શ્રીમંતતાથી પણ ઘેર અમલ કહેવાય નહીં માટે રાજાનું અધુરું રાજ્ય માગવું; પણ જે અધુરું રાજ્ય માગીશ તોય રાજા મારા તુલ્ય ગણાશે; અને વળી હું એનો ચાચક પણ ગણાઈશ. માટે માગવું તો આખું રાજ્ય માગવું. એમ એ તૃણામાં ફૂળ્યો; પરંતુ તુચ્છ સંસારી એટલે પાછો વળ્યો, લલા જીવ ! આપણે એવી કૃતમ્ભતા શા માટે કરવી પડે કે જે આપણને ઇચ્છા પ્રમાણે આપવા તત્પર થયો તેનું જ રાજ્ય લઈ લેવું; અને તેને જ બ્રહ્મ કરવો ? ખરું જોતાં તો એમાં આપણી જ બ્રહ્મતા છે. માટે અધુરું રાજ્ય માગવું; પરંતુ એ ઉપાધિયે મારે નથી જોઈતી. ત્યારે નાણાંની ઉપાધિ પણ ક્યાં ચોંટી છે ? માટે કરોડ લાખ મૂકીને સો બસેં મહોર જ માગી લેવી. જીવ, સો બસેં મહોર હમણાં આવશે તો પછી વિષય વૈભવમાં જ વખત ચાલ્યો જશે; અને વિદ્યાભ્યાસ પણ ધર્યો રહેશે; માટે પાંચ મહોર હમણાં તો લઈ જવી પછીની વાત પછી. ચરે ! પાંચ મહોરનીએ હમણાં કંઈ જરૂર નથી; માત્ર બે માસા સોનું લેવા આવ્યો હતો તે જ માગી લેવું. આ તો જીવ બહુ થઈ. તૃણા સમુદ્રમાં તે બહુ ગણકાં ખાધાં. આખું રાજ્ય માગતાં પણ તૃણા છીપતી નહોતી, માત્ર સંતોષ અને

મોક્ષમાળા

૧૫૨

વિવેકથી તે ઘટાડી તો ઘટી. એ રાજા જો ચક્રવર્તી હોત તો પછી હું એથી વિશેષ શું માગી શકત ? અને વિશેષ જ્યાં સુધી ન મળત ત્યાં સુધી મારી તૃષ્ણા સમાત પણ નહીં; જ્યાં સુધી તૃષ્ણા સમાત નહિ ત્યાં સુધી હું સુખી પણ ન હોત. એટલેથી એ મારી તૃષ્ણા ટળે નહીં તો પછી જે માસાથી કરીને ક્યાંથી ટળે ? એનો આત્મા સવળીએ આવ્યો અને તે જોલ્યો, હવે મારે એ જે માસાનું પણ કંઈ કામ નથી. જે માસાથી વધીને હું કેટલે સુધી પહોંચ્યો ! સુખ તો સંતોષમાં જ છે. તૃષ્ણા એ સંસારવૃક્ષનું ખીજ છે. એનો હે જીવ, તારે શું ખપ છે ? વિદ્યા લેતાં તું વિષયમાં પડી ગયો; વિષયમાં પડવાથી આ ઉપાધિમાં પડ્યો; ઉપાધિ વડે કરીને અનંત તૃષ્ણા સમુદ્રના તરંગમાં તું પડ્યો. એક ઉપાધિમાંથી આ સંસારમાં એમ અનંત ઉપાધિ વેઠવી પડે છે. એથી એનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. સત્ય સંતોષ જેવું નિરુપાધિ સુખ એકંકે નથી. એમ વિચારતાં વિચારતાં, તૃષ્ણા શમાવવાથી તે કપિલનાં અનેક આવરણ ક્ષય થયાં. તેનું અંતઃકરણ પ્રકુલ્લિત અને બહુ વિવેકશીલ થયું. વિવેકમાં ને વિવેકમાં ઉત્તમ જ્ઞાનવડે તે સ્વાત્મનો વિચાર કરી શક્યો. અપૂર્વશ્રિષ્ટિએ ચઢી તે કૈવલ્યજ્ઞાનને પામ્યો કહેવાય છે.

તૃષ્ણા કેવી કનિષ્ઠ વસ્તુ છે ! જ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે તૃષ્ણા આકાશના જેવી અનંત છે; નિરંતર તે નવયૌવન રહે છે. કંઈક ચાહના જેટલું મળ્યું એટલે ચાહનાને વધારી દે છે. સંતોષ એ જ કલ્પવૃક્ષ છે; અને એ જ માત્ર મનોવાંછિતતા પૂર્ણ કરે છે.

૧૫૨

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૪૯. તૃણાની વિચિત્રતા:—

(મનહર છંદ)

(એક ગરીબની વધતી ગયેલી તૃણા.)

હતી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
 મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને;
 સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
 આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને.
 મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
 દીડી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
 અહો ! રાજચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી;
 વધે તૃણાઈ, તોય જાય ન મરાઈને.

(૨)

કરોચલી પડી દાઢી ડાચાંતણો દાટ વળ્યો,
 કાળી કેશપટી વિષે, શ્વેતતા છવાઈ ગઈ;
 સૂંઘવું, સાંભળવું ને, દેખવું તે માંડી વાળ્યું,
 તેમ દાંત આવલી તે; ખરી કે ખવાઈ ગઈ.
 વળી કેડ વાંકી, હાડ ગયાં, અંગરંગ ગયો,
 ઊઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઈ;
 અરે ! રાજચંદ્ર એમ, યુવાની હરાઈ પણ,
 મનથી ન તોય રાંડ, મમતા મરાઈ ગઈ.

(૩)

કરોડોના કરજના, શિરપર ડંકા વાગે,
 રોગથી રુંધાઈ ગયું, શરીર સુકાઈને;

મોક્ષમાળા

૧૫૩

પુરપતિ પણ માથે, પીડવાને તાકી રહ્યો,
 પેટ તણી વેઠ પણ, શકે ન પુરાઈને.
 પિતૃ અને પરણી તે, મથાવે અનેક ધંધ,
 પુત્ર, પુત્રી ભાણે ખાઉં ખાઉં દુઃખદાઈને,
 અરે! રાજચંદ્ર તોય જીવ જાવા દાવા કરે,
 જન્મળ છંડાય નહીં, તજી તૃષનાઈને.

(૪)

થઈ દીણુ નાડી અવાચક જેવો રહ્યો પડી,
 જીવન દીપક પામ્યો કેવળ અંખાઈને;
 છેલ્લી ધસે પડ્યો ભાળી ભાઈએ ત્યાં એમ ભાખ્યું,
 હવે ટાઢી માટી થાય તો તો ઠીક ભાઈને.
 હાથને હલાવી ત્યાં તો ખીજી ખુદ્દે સૂચ્યું એ,
 ખેલ્યા વિના યેસ ખાળ તારી ચતુરાઈને!
 અરે! રાજચંદ્ર દેખો દેખો આશાપાશ કેવો ?
 જતાં ગઈ નહીં ડોશે મમતા મરાઈને!

શિક્ષાપાઠ પાઠ ૫૦. પ્રમાદ:—

ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય, એ સઘળાં
 પ્રમાદનાં લક્ષણ છે.

લગવાને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ગૌતમને કહ્યું કે, હે
 ગૌતમ ? મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાલની અણીપર પડેલા જળના બિંદુ
 જેવું છે. જેમ તે બિંદુને પડતાં વાર લાગતી નથી તેમ આ મનુ-

૧૫૪

મોક્ષમાળા

ખ્યાયુ જતાં વાર લાગતી નથી. એ બોધના કાવ્યમાં ચોથી કડી સ્મરણમાં અવશ્ય રાખવા જેવી છે. ‘સમયં ગોચમ મા પમાય’- એ પવિત્ર વાક્યના બે અર્થ થાય છે. એક તો હે! ગૌતમ, સમય એટલે અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો અને બીજો એ કે મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અસંખ્યાતમા લાગનો જે સમય કહેવાય છે તેટલો વખત પણ પ્રમાદ ન કરવો. કારણ દેહ ક્ષણભંગુર છે; કાળશિકારી માથે ધનુષ્યબાણ ચઢાવીને ઊભો છે. લીધો કે લેશે એમ જંગળ થઈ રહી છે; ત્યાં પ્રમાદથી ધર્મ કર્ત્તવ્ય કરવું રહી જશે.

અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે; પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડાલાગને પણ નિરંતર ધર્મ-કર્ત્તવ્યમાં ગાળે છે, અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્ત્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઠ પુરુષો નિદ્રા, આહાર મોજશોખ અને વિકથા તેમજ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે.

જેમ બને તેમ યત્ના અને ઉપયોગથી ધર્મને સાધ્ય કરવો યોગ્ય છે. સાઠ ઘડીના અહોરાત્રમાં વીશ ઘડી તો નિદ્રામાં ગાળીએ છીએ. બાકીની ચાળીશ ઘડી ઉપાધિ, ટેલટપ્પા અને રઝળવામાં ગાળીએ છીએ. એ કરતાં એ સાઠ ઘડીના વખત-માંથી બે ચાર ઘડી વિશુદ્ધ ધર્મકર્ત્તવ્યને માટે ઉપયોગમાં લઈએ તો બની શકે એવું છે. એનું પરિણામ પણ કેવું સુંદર થાય ?

પળ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી પણ એક પળ

મોક્ષમાળા

૧૫૫

પામવા આખી સિદ્ધ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પળ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે. એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે !

શિક્ષાપાઠ ૫૧. વિવેક એટલે શું ? :—

લઘુ શિષ્યો—ભગવન્ ! આપ અમને સ્થળે સ્થળે કહેતા આવો છો કે વિવેક એ મહાન્ શ્રેયસ્કર છે. વિવેક એ અંધારામાં પડેલા આત્માને ઓળખવાનો દીવો છે. વિવેક વડે કરીને ધર્મ ટકે છે. વિવેક નથી ત્યાં ધર્મ નથી તે વિવેક એટલે શું ? તે અમને કહો.

ગુરુ—આયુષ્યમનો ! સત્યાસત્યને તેને સ્વરૂપે કરીને સમજવાં તેનું નામ વિવેક.

લઘુ શિષ્યો—સત્યને સત્ય અને અસત્યને અસત્ય કહેવાનું તો બધાય સમજે છે. ત્યારે મહારાજ ! એઓ ધર્મનું મૂળ પામ્યા કહેવાય ?

ગુરુ—તમેજે વાત કહો છો તેનું એક દૃષ્ટાંત આપો જોઈએ.

લઘુ શિષ્યો—અમે પોતે કડવાને કડવું જ કહીએ છીએ, મધુરાને મધુરું કહીએ છીએ, ઝેરને ઝેર ને અમૃતને અમૃત કહીએ છીએ.

ગુરુ—આયુષ્યમનો ! એ બધાં દ્રવ્ય પદાર્થ છે; પરંતુ આત્માને કઈ કડવાશ, કઈ મધુરાશ, કયું ઝેર અને કયું અમૃત છે એ ભાવપદાર્થોની એથી કઈ પરીક્ષા થઈ શકે ?

લઘુ શિષ્યો—ભગવન્ ! એ સંબંધી તો અમારું લક્ષ પણ નથી.

૧૫૬

મોક્ષમાળા

ગુરુ—ત્યારે એ જ સમજવાનું છે કે જ્ઞાનદર્શનરૂપ આત્માના સત્ય ભાવ પદાર્થને અજ્ઞાન અને અદર્શનરૂપ અસત્ વસ્તુએ ઘેરી લીધા છે. એમાં એટલી બધી મિશ્રતા થઈ ગઈ છે કે પરીક્ષા કરવી અતિ અતિ દુર્લભ છે. સંસારનાં સુખો અનંતી વાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં તેમાંથી હજુ પણ મોહિની ટળી નહીં, અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે; કડવા વિપાકને આપે છે; તેમજ વૈરાગ્ય જે એ કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણો અજ્ઞાન, અદર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાંખી છે તે યોગખી ભાવ અમૃતમાં આવવું, એનું નામ વિવેક છે. કહો ત્યારે હવે વિવેક એ કેવી વસ્તુ ઠરી !

લઘુ શિષ્યો—અહો ! વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મ રક્ષક કહેવાય છે, તે સત્ય છે. આત્મસ્વરૂપને વિવેક વિના યોગખી શકાય નહીં એ પણ સત્ય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મ, તત્ત્વ અને તપ એ સઘળાં વિવેક વિના ઉદય પામે નહીં એ આપનું કહેવું યથાર્થ છે. જે વિવેકી નથી તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. તે જ પુરૂષ મતભેદ અને મિથ્યાદર્શનમાં લપટાઈ રહે છે. આપની વિવેક સંબંધીની શિક્ષા અમે નિરંતર મનન કરીશું.

શિક્ષાપાઠ પર. જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બાંધ્યો ?

સંસારના સ્વરૂપ સંબંધી આગળ કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું છે. તે તમને લક્ષમાં હશે.

મોક્ષમાળા

૧૫૭

જ્ઞાનીઓએ એને અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. આ વિશેષણો લગાડવા પહેલાં એમણે સંસાર સંબંધી સંપૂર્ણ વિચાર કરેલો જણાય છે. અનંત ભવનું પર્યાટન, અનંતકાળનું અજ્ઞાન, અનંત જીવનનો વ્યાધાત, અનંત મરણ, અનંત શોક એ વડે કરીને સંસારચક્રમાં આત્મા ભમ્યા કરે છે. સંસારની દેખાતી ઇંદ્ર-વારણા જેવી સુંદર મોહિનીએ આત્માને તટસ્થ લીન કરી નાંખ્યો છે. એ જેવું સુખ આત્માને કયાંય ભાસતું નથી. મોહિનીથી સત્યસુખ એને એનું સ્વરૂપ જોવાની એણે આકાંક્ષા પણ કરી નથી. પતંગની જેમ દીપક પ્રત્યે મોહિની છે તેમ આત્માની સંસાર સંબંધે મોહિની છે. જ્ઞાનીઓ એ સંસારને ક્ષણભર પણ સુખરૂપ કહેતા નથી. તલ જેટલી જગ્યો પણ એ સંસારની ઝેર વિના રહી નથી. એક ભુંડથી કરીને એક ચક્રવર્તી સુધી ભાવે કરીને સરખાપણું રહ્યું છે; એટલે ચક્રવર્તીની સંસાર સંબંધમાં જેટલી મોહિની છે, તેટલી જ બલકે તેથી વિશેષ ભુંડને છે. ચક્રવર્તી જેમ સમગ્ર પ્રજાપર અધિકાર ભોગવે છે, તેમ તેની ઉપાધિ પણ ભોગવે છે. ભુંડને એમાંનું કશુંયે ભોગવવું પડતું નથી. અધિકાર કરતાં ઊલટી ઉપાધિ વિશેષ છે. ચક્રવર્તીનો પોતાની પત્ની પ્રત્યેનો પ્રેમ જેટલો છે, તેટલો જ બલકે તેથી વિશેષ ભુંડનો પોતાની ભુંડણી પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે. ચક્રવર્તી ભોગથી જેટલો રસ લે છે, તેટલો જ રસ ભુંડ પણ માની ખેડું છે. ચક્રવર્તીની જેટલી વૈભવની બહોળતા છે, તેટલી જ ઉપાધિ છે. ભુંડને એના વૈભવના પ્રમાણમાં છે. બન્ને જન્મ્યાં છે અને બન્ને મરવાનાં છે.

૧૫૮

મોક્ષમાળા

આમ અતિ સૂક્ષ્મ વિચારે ક્ષણિકતાથી, રોગથી, જરાથી બન્ને પ્રાપ્ત છે. દ્રવ્યે ચક્રવર્તી સમર્થ છે. મહા પુણ્યશાળી છે. શાતાવેદની ભોગવે છે, અને ભુંડ બિચારું અશાતાવેદની ભોગવી રહ્યું છે. બન્નેને અશાતા-શાતા પણ છે; પરંતુ ચક્રવર્તી મહા સમર્થ છે. પણ જો એ જીવનપર્યાંત મોહાંધ રહ્યો તો સઘળી બાજુ હારી જવા જેવું કરે છે. ભુંડને પણ તેમજ છે. ચક્રવર્તી સ્લાઘાપુરુષ હોવાથી ભુંડથી એ રૂપે એની તુલના જ નથી; પરંતુ આ સ્વરૂપે છે. ભોગ ભોગવવામાં પણ બન્ને તુચ્છ છે; બન્નેનાં શરીર પર માંસાદિકનાં છે. સંસારની આ ઉત્તમોત્તમ પદવી આવી રહી ત્યાં આવું દુઃખ, ક્ષણિકતા, તુચ્છતા, અંધપણ એ રહ્યું છે તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણે તો જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાની-ઓએ આ સંસારને પૂંઠ દીધી છે તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી, ત્યાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.

વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

શિક્ષાપાઠ ૫૩. મહાવીરશાસન :—

હમણાં જે શાસન પ્રવર્તમાન છે તે શ્રમણુ ભગવંત મહાવીરનું પ્રણીત કરેલું છે. ^૧ભગવાન મહાવીરને નિર્વાણ

૧. મોક્ષમાળા પ્રથમાવૃત્તિ વીરસંવત ૨૪૧૪ એટલે સં. ૧૯૪૪માં ઇપાઈ છે.

મોક્ષમાળા

૧૫૯

પધાર્યાં ૨૪૧૪ વર્ષ થઈ ગયાં. મગધ દેશના ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં ત્રિશલાદેવી ક્ષત્રિયાણીની કુળે સિદ્ધાર્થ રાજાથી ભગવાન મહાવીર જન્મ્યા. મહાવીર ભગવાનના મોટા ભાઈનું નામ નંદીવર્ધમાન હતું. મહાવીર ભગવાનની સ્ત્રીનું નામ યશોદા હતું. ત્રીશ વર્ષ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા. એકાંતિક વિહારે સાડાબાર વર્ષ એક પક્ષ તપાદિક સમ્યકાચારે, એમણે અશેષ ધનઘાતી કર્મને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં; અને અનુપમેય કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઋણુવાલિકા નદીને કિનારે પામ્યા. એકંદર બહોતેર વર્ષની લગભગ આયુ ભોગવી સર્વ કર્મ ભસ્મીભૂત કરી સિદ્ધસ્વરૂપને પામ્યા. વર્તમાન ચોવીસીના એ છેલ્લા જિનેશ્વર હતા.

એઓનું આ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તે છે. તે ૨૧,૦૦૦ વર્ષ એટલે પંચકાળની પૂર્ણતા સુધી પ્રવર્તશે; એમ ભગવતી-સૂત્રનાં પ્રવચન છે.

આ કાળ દશ અપવાદથી યુક્ત હોવાથી એ ધર્મતીર્થ પર અનેક વિપત્તિઓ આવી ગઈ છે, આવે છે, અને પ્રવચન પ્રમાણે આવશે પણ ખરી.

જૈનસમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાઝંથેથી જન્મળ માંડી બેઠા છે. વિવેક વિચારે મધ્યસ્થ પુરુષો મતમતાંતરમાં નહીં પડતાં જૈન શિક્ષાનાં મૂળ તત્ત્વ પર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓ પર ભાવિક રહે છે. સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે.

વખતે વખતે શાસન કંઈ સામાન્ય પ્રકાશમાં આવે છે;

૧૬૦

મોક્ષમાળા

પણ કાળપ્રભાવને લીધે તે જોઈએ એવું પ્રકુલિત ન થઈ શકે.

‘વંક જડાય પછિમા’ એવું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વચન છે; એનો ભાવાર્થ એ છે કે છેલ્લા તીર્થંકર (મહાવીર-સ્વામી)ના શિષ્યો વાંકા અને જડ થશે; અને તેમની સત્યતા વિષે કોઈને ખોલવું રહે તેમ નથી. આપણે કયાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ છીએ? કયાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ? નિયમિત વખત ધર્મમાં કયાં વ્યતીત કરીએ છીએ? ધર્મ-તીર્થના ઉદયને માટે કયાં લક્ષ રાખીએ છીએ? કયાં દાઝવડે ધર્મતત્ત્વને શોધીએ છીએ? શ્રાવક કુળમાં જન્મ્યા એથી કરીને શ્રાવક, એ વાત આપણે ભાવે કરીને માન્ય કરવી જોઈતી નથી; એને માટે જોઈતા આચાર, જ્ઞાન, શોધ કે એમાંનાં કંઈ વિશેષ લક્ષણો હોય તેને શ્રાવક માનીએ તો તે યથાયોગ્ય છે. દ્રવ્યાદિક કેટલાક પ્રકારની સામાન્ય દ્રવ્યા શ્રાવકને ઘેર જન્મે છે અને તે પાળે છે, એ વાત વખાણવા લાયક છે; પણ તત્ત્વને કોઈકે જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનાર અર્ધદગ્ધો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનારા પણ છે; પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોઈકે વિરલા જ છે. ‘પરમ્પર આમ્નાયથી કેવળ, મનઃપર્યવ અને પરમાવધિજ્ઞાન’ વિચ્છેદ ગયાં. દષ્ટિવાદ વિચ્છેદ ગયું; સિદ્ધાંતનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ ગયો; માત્ર થોડા રહેલા ભાગ પર સામાન્ય સમજણથી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. જે શંકા થાય તે વિશેષ જાણનારને પૂછવી, ત્યાંથી મનમાનતો ઉત્તર ન મળે તો પણ જિનવચનની શ્રદ્ધા ચળવિચળ કરવી નહીં. અનેકાંત શૈલીના સ્વરૂપને વિરલા જાણે છે.

મોક્ષમાળા

૧૬૧

લગવાનનાં કથનરૂપ મણિના ઘરમાં કેટલાક પામર પ્રાણીઓ દોષરૂપી કાણું શોધવાનું મથન કરી અધોગતિજન્ય કર્મ બાંધે છે. લીલોતરીને બદલે તેની સુકવણી કરી લેવાનું કેણે, કેવા વિચારથી શોધી કાઢ્યું હશે ?

આ વિષય બહુ મોટો છે. એ સંબંધી અહીં આગળ કંઈ કહેવાની યોગ્યતા નથી. ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહીં. ઉત્તમ અને શાંત મુનિનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, દયા, ક્ષમા એનું સેવન કરવું. મહાવીર તીર્થને અર્થે બને તો વિવેકી બોધ કારણ સહિત આપવો. તુચ્છ બુદ્ધિથી શંકિત થવું નહીં, એમાં આપણું પરમ મંગળ છે, એ વિસર્જન કરવું નહીં.

શિક્ષાપાઠ ૫૪ અશુચિ કેને કહેવી? :—

જિજ્ઞાસુ—મને જૈન મુનિઓના આચારની વાત બહુ રુચી છે. એઓના જેવો કેઈ દર્શનના સંતોમાં આચાર નથી. ગમે તેવા શિયાળાની ટાઢમાં અમુક વસ્ત્ર વડે તેઓને રેડવું પડે છે; ઉનાળામાં ગમે તેવા તાપમાં તપતાં છતાં પગમાં તેઓને પગરંખાં કે માથા પર છત્રી લેવાતી નથી. જિની રેતીમાં આતાપના લેવી પડે છે. ચાવજીવ જિનું પાણી પીએ છે. ગૃહસ્થને ઘેર તેઓ બેસી શકતા નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. કૂટ્ટી બદામ પણ પાસે રાખી શકતા નથી. અયોગ્ય વચન તેઓથી બોલી શકાતું નથી. વાહન તેઓ લઈ શકતા નથી. આવા પવિત્ર આચારો, ખરે! મોક્ષદાયક છે, પરંતુ

મો. ૧૧

૧૬૨

મોક્ષમાળા

નવ વાડમાં લગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે એ વાત તો મને યથાર્થ એસતી નથી.

સત્ય—શા માટે એસતી નથી ?

જિજ્ઞાસુ—કારણ એથી અશુચિ વધે છે.

સત્ય—કંઈ અશુચિ વધે છે ?

જિજ્ઞાસુ—શરીર મલિન રહે છે એ.

સત્ય—ભાઈ, શરીરની મલિનતાને અશુચિ કહેવી એ વાત કંઈ વિચારપૂર્વક નથી. શરીર પોતે શાનું બન્યું છે એ તો વિચાર કરો. રક્ત, પિત્ત, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મનો એ ભંડાર છે. તે પર માત્ર ત્વચા છે; છતાં એ પવિત્ર કેમ થાય ? વળી સાધુએ એવું કંઈ સંસારી કર્તાવ્ય કર્યું ન હોય કે જેથી તેઓને સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા રહે.

જિજ્ઞાસુ—પણ સ્નાન કરવાથી તેઓને હાનિ શું છે ?

સત્ય—એ તો સ્મૃણબુદ્ધિનો જ પ્રશ્ન છે. નહાવાથી અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, કામાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, વ્રતનો ભંગ, પરિણામનું બદલાવું, એ સઘળી અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી આત્મા મહા મલિન થાય છે. પ્રથમ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. શરીરની, જીવહિંસાયુક્ત જે મલિનતા છે તે અશુચિ છે. અન્ય મલિનતાથી તો આત્માની ઉજ્જવળતા થાય છે, એ તત્ત્વવિચારે સમજવાનું છે; નહાવાથી વ્રતભંગ થઈ આત્મા મલિન થાય છે; અને આત્માની મલિનતા એ જ અશુચિ છે.

જિજ્ઞાસુ—મને તમે બહુ સુંદર કારણ બતાવ્યું. સૂક્ષ્મ

મોક્ષમાળા

૧૬૩

વિચાર કરતાં જિનેશ્વરનાં કથનથી બોધ અને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વારુ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓને જીવહિંસા કે સંસાર કર્તાવ્યથી થયેલી શરીરની અશુચિ ટાળવી જોઈએ કે નહીં ?

સત્ય—સમજણપૂર્વક અશુચિ ટાળવી જ જોઈએ. જૈન જેવું એકેકે પવિત્ર દર્શન નથી; અને તે અપવિત્રતાનો બોધ કરતું નથી પરંતુ શૌચાશૌચનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

શિક્ષાપાઠ પપ. સામાન્ય નિત્યનિયમ: —

પ્રભાત પહેલાં જાગૃત થઈ, નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરી મન વિશુદ્ધ કરવું. પાપ વ્યાપારની વૃત્તિ રોકી રાત્રિ સંબંધી થયેલા દોષનું ઉપયોગપૂર્વક પ્રતિક્રિયા કરવું.

પ્રતિક્રિયા કર્યા પછી યથાવસર ભગવાનની ઉપાસના સ્તુતિ તથા સ્વાધ્યાયથી કરીને મનને ઉજ્જ્વલ કરવું.

માતૃપિતાનો વિનય કરી, આત્મહિતનો લક્ષ જીવવા નહીં, તેમ યત્નાથી સંસારી કામમાં પ્રવર્તન કરવું.

પોતે ભોજન કરતાં પહેલાં સત્પાત્રે દાન દેવાની પરમ આતુરતા રાખી તેવો યોગ મળતાં યથોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી.

આહાર, વિહારનો નિયમિત વખત રાખવો તેમજ સત્ શાસ્ત્રના અભ્યાસનો અને તાત્વિક અંથના મનનનો પણ નિયમિત વખત રાખવો.

સાચંકાળે સંધ્યાવશ્યક ઉપયોગપૂર્વક કરવું.

ચોવિહાર પ્રત્યાખ્યાન કરવું.

નિયમિત નિદ્રા લેવી.

૧૬૪

મોક્ષમાળા

સૂતા પહેલાં અઢાર પાપસ્થાનંક, દ્વાદશમ્તદોષ અને સઘ જીવને ક્ષમાવી, પંચપરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરી, મહાશાંતિથી સમાધિલાભે શયન કરવું;

આ સામાન્ય નિયમો બહુ લાભદાયક થશે. એ તમને સંક્ષેપમાં કહ્યા છે. સૂક્ષ્મ વિચારથી અને તેમ પ્રવર્તવાથી એ વિશેષ મંગળદાયક છે.

શિક્ષાપાઠ ૫૬. ક્ષમાપના :—

હે ભગવાન ! હું બહુ ભૂલી ગયો, મેં તમારાં અમૂલ્ય વચનને લક્ષમાં લીધાં નહીં. તમારાં કહેલાં અનુપમ તત્ત્વોને મેં વિચાર કર્યો નહીં, તમારાં પ્રણીત કરેલા ઉત્તમ શીલને સૈવ્યું નહીં. તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતા મેં યોગજ્યાં નહીં. હે ભગવન ! હું ભૂલ્યો, આથડ્યો, રઝળ્યો અને અનંત સંસારની વિટમ્બનામાં પડ્યો છું. હું પાપી છું. હું બહુ મદોન્મત્ત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું. હે પરમાત્મા ! તમારાં કહેલાં તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું. અજ્ઞાનથી અંધ થયો છું; મારામાં વિવેકશક્તિ નથી અને હું મૂઢ છું, હું નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું. નિરોગી પરમાત્મા ! હું હવે તમારું, તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણ અર્પું છું. મારા અપરાધ ક્ષયજ્ઞેર્ધ હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઉં એ મારી અભિલાષા છે. આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરું છું. જેમ જેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંઠો ઉતરું છું તેમ તેમ તમારા તત્ત્વના

મોક્ષમાળા

૧૬૫

અમત્કારો મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. તમે નિરાગી, નિર્વિકારી, સતચિદાનંદસ્વરૂપ, સહજાનંદી, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શી અને ત્રૈલોક્યપ્રકાશક છો. હું માત્ર મારા હિતને અર્થે તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું. એક પળ પછી તમારાં કહેલાં તત્ત્વની શંકા ન થાય, તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું, એ જ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાયો ! હે સર્વજ્ઞ ભગવાન ! તમને હું વિશેષ શું કહું ? તમારાથી કાંઈ અભાવ્યું નથી. માત્ર પશ્ચાત્તાપથી હું કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છું છું.—
ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

શિક્ષાપાઠ ૫૭. વૈરાગ્ય એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે:—

એક વસ્ત્ર લોહીથી કરીને રંગાયું. તેને જો લોહીથી ધોઈએ તો તે ધોઈ શકાનાર નથી; પરંતુ વિશેષ રંગાય છે. જો પાણીથી એ વસ્ત્રને ધોઈએ તો તે મલિનતા જવાનો સંભવ છે. એ દૃષ્ટાંત પરથી આત્મા પર વિચાર લઈએ. આત્મા અનાદિકાળથી સંસારરૂપી લોહીથી મલિન થયો છે. મલિનતા રોમ રોમ ઉતરી ગઈ છે ! એ મલિનતા આપણે વિષય શૃંગારથી ટાળવા ધારીએ તો તે ટળી શકે નહીં. લોહીથી જેમ લોહી ધોવાતું નથી, તેમ શૃંગારથી કરીને વિષયજન્ય આત્મમલિનતા ટળનાર નથી એ જાણે નિશ્ચયરૂપ છે. અનેક ધર્મમતો આ જગતમાં ચાલે છે, તે સંબંધી અપક્ષપાતે વિચાર કરતાં આગળથી આટલું વિચારવું અવશ્યનું છે, કે જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મી-લીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગ, રાગ, શુદ્ધતાન અને એશ-

૧૬૬

મોક્ષમાળા

આરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય ત્યાંથી આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી. કારણ એ ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મમતયુક્ત જ છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું ઘર એ જ યોજનાથી ભરપૂર હોય છે. છોકરાંછૈયાં, સ્ત્રી, રંગ, રાગ, તાન ત્યાં જન્મ્યું પડ્યું હોય છે. અને તે ઘર ધર્મમંદિર કહેવું; તો પછી અધર્મસ્થાનક કયું? અને, જેમ વર્તીએ છીએ તેમ વર્તવાથી ખોટું પણ શું? કોઈ એમ કહે કે પેલાં ધર્મમંદિરમાં તો પ્રભુની ભક્તિ થઈ શકે છે તો તેઓને માટે ખેદપૂર્વક આટલો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે, તે પરમાત્મતત્ત્વ અને તેની વૈરાગ્ય-મય ભક્તિને જાણતાં નથી. ગમે તેમ હો પણ આપણે આપણા મૂળ વિચાર પર આવવું જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્મા સંસારમાં વિષયાદિક મલિનતાથી પર્યંટન કરે છે. તે મલિનતાનો ક્ષય વિશુદ્ધ ભાવ જળથી હોવો જોઈએ. અહીં તનાં કહેલાં તત્ત્વરૂપ સાળુ અને વૈરાગ્યરૂપી જળથી ઉત્તમ આચાર-રૂપ પથ્થરપર રાખીને આત્મવસ્ત્રને ધોનાર નિર્મળ ગુરુ છે. આમાં જો વૈરાગ્યજળ ન હોય તો બધાં સાહિત્યો કંઈ કરી શકતાં નથી; માટે વૈરાગ્યને ધર્મનું સ્વરૂપ કહી શકાય. ચદ્ધિ અહીં ત પ્રણીત તત્ત્વ વૈરાગ્ય જ યોગ્ય છે, તો તેજ ધર્મનું સ્વરૂપ એમ ગણવું.

શિક્ષાપાઠ ૫૮. ધર્મના મતભેદ, ભાગ ૧:—

આ જગતીતળ પર અનેક પ્રકારથી ધર્મના મત પડેલા છે. તેવા મતભેદ અનાદિકાળથી છે, એ ન્યાયસિદ્ધ છે. પણ

મોક્ષમાળા

૧૬૭

એ મતભેદો કંઈ કંઈ રૂપાંતર પામ્યા જાય છે. એ સંબંધી કેટલોક વિચાર કરીએ.

કેટલાક પરસ્પર મળતા અને કેટલાક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; કેટલાક કેવળ નાસ્તિકના પાથરેલા પણ છે. કેટલાક સામાન્ય નીતિને ધર્મ કહે છે. કેટલાક જ્ઞાનને જ ધર્મ કહે છે. કેટલાક અજ્ઞાન એ ધર્મમત કહે છે. કેટલાક ભક્તિને કહે છે; કેટલાક ક્રિયાને કહે છે; કેટલાક વિનયને કહે છે અને કેટલાક શરીર સાચવવું એને ધર્મમત કહે છે.

એ ધર્મમતસ્થાપકોએ એમ બોધ કર્યો જણાય છે કે, અમે જે કહીએ છીએ તે સર્વજ્ઞવાણીરૂપ અને સત્ય છે. બાકીના સઘળા મતો અસત્ય અને કૃતકવાદિ છે, પરસ્પર તેથી તે મતવાદીઓએ યોગ્ય કે અયોગ્ય ખંડન કર્યું છે. વેદાંતના ઉપદેશક આ જ બોધે છે; સાંખ્યનો પણ આ જ બોધ છે. બૌદ્ધનો પણ આ જ બોધ છે; ન્યાયમતવાળાનો પણ આ જ બોધ છે; વૈશેષિકનો આ જ બોધ છે; શક્તિપંથીનો આ જ બોધ છે; વૈષ્ણવાદિકનો આ જ બોધ છે; ઇસ્લામીનો આ જ બોધ છે; અને કાઈસ્તનો આ જ બોધ છે કે આ અમારું કથન તમને સર્વસિદ્ધિ આપશે. ત્યારે આપણે હવે શું વિચાર કરવો ?

વાદી પ્રતિવાદી બન્ને સાચા હોતા નથી, તેમ બંને ખોટા હોતા નથી. બહુ તો વાદી કંઈક વધારે સાચો અને પ્રતિવાદી કંઈક ઓછો ખોટો હોય.^૧ કેવળ બન્નેની વાત ખોટી હોવી

૧. અથવા પ્રતિવાદી કંઈક વધારે સાચો અને વાદી કંઈક ઓછો ખોટો હોય.

૧૬૮

મોક્ષમાળા

ન જોઈએ. આમ વિચાર કરતાં તો એક ધર્મમત સાચો ઠરે; બાકીના ખોટા ઠરે.

જિજ્ઞાસુ—એ એક આશ્ચર્યજનક વાત છે. સર્વને અસત્ય અને સર્વને સત્ય કેમ કહી શકાય ? જો સર્વને અસત્ય એમ કહીએ તો આપણે નાસ્તિક દરીએ અને ધર્મની સંચારી બન્ય. આ તો નિશ્ચય છે કે ધર્મની સંચારી છે, તેમ સૃષ્ટિ પર તેની આવશ્યકતા છે. એક ધર્મમત સત્ય અને બાકીના સર્વ અસત્ય એમ કહીએ તો તે વાત સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઈએ. સર્વ સત્ય કહીએ તો તો એ રેતીની ભીંત કરી; કારણ તો આટલા બધા મતભેદ શા માટે પડે ? સર્વ એક જ પ્રકારના મતો સ્થાપવા શા માટે યત્ન ન કરે ? એમ અન્યોન્યના વિરોધાભાસથી થોડીવાર અટકવું પડે છે.

તોપણ તે સંબંધી યથામતિ હું કંઈ ખુલાસો કરું છું. એ ખુલાસો સત્ય અને મધ્યસ્થલાવનાનો છે. એકાંતિક કે મતાંતિક નથી; પક્ષપાતી કે અવિવેકી નથી; પણ ઉત્તમ અને વિચારવા જેવો છે. દેખાવે એ સામાન્ય લાગશે; પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચારથી બહુ ભેદવાળો લાગશે.

શિક્ષપાઠ ૫૯. ધર્મના મતભેદ, ભાગ ૨:—

આટલું તો તમારે સ્પષ્ટ માનવું કે ગમે તે એક ધર્મ આ સૃષ્ટિ પર સંપૂર્ણ સત્યતા ધરાવે છે. હવે એક દર્શનને સત્ય કહેતાં બાકીના ધર્મમતને કેવળ અસત્ય કહેવો પડે; પણ હું એમ કહી ન શકું. શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનદાતા નિશ્ચયનયવડે

મોક્ષમાળા

૧૬૯

તો તે અસત્યરૂપ ઠરે; પરંતુ વ્યવહારનયે તે સત્ય ઠરાવી શકાય નહીં. એક સત્ય અને બાકીના અપૂર્ણ અને સદોષ છે એમ હું કહું છું. તેમજ કેટલાક કુતર્કવાદી અને નાસ્તિક છે તે કેવળ અસત્ય છે; પરંતુ જેઓ પરલોક સંબંધી કે પાપ સંબંધી કંઈ પણ બોધ કે ભય બતાવે છે તે બતના ધર્મમતને અપૂર્ણ અને સદોષ કહી શકાય છે. એક દર્શન જે નિર્દોષ અને પૂર્ણ કહેવાનું છે તેની વાત હમણાં એક બાબુ રાખીએ.

હવે તમને શંકા થશે કે સદોષ અને અપૂર્ણ એવું કથન એના પ્રવર્તકે શા માટે બોધ્યું હશે? તેનું સામાધાન થવું જોઈએ. એ ધર્મમતવાળાઓની જ્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાં સુધી તેમણે વિચાર કર્યા. અનુમાન, તર્ક અને ઉપમાદિક આધારવડે તેઓને જે કથન જણાયું તે પ્રત્યક્ષરૂપે બાબુ સિદ્ધ છે એવું તેમણે દર્શાવ્યું. જે પક્ષ લીધો તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધો. ભક્તિ, વિશ્વાસ, નીતિ, જ્ઞાન કે ક્રિયા એમાંના એક વિષયને વિશેષ વર્ણવ્યો, એથી બીજા માનવાયોગ્ય વિષયો તેમણે દૂષિત કરી લીધા. વળી જે વિષયો તેમણે વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવ ભેદે તેઓએ બણ્યા નહોતા, પણ પોતાની મહાબુદ્ધિ અનુસારે બહુ વર્ણવ્યા. તાર્કિક સિદ્ધાંત દષ્ટાંતાદિકથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આગળ કે જડભરત આગળ તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. કીર્તિ, લોકહિત, કે ભગવાન મનાવવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદિ પણ એમના મનની ભ્રમણા હોવાથી અત્યુગ્ર ઉદ્ધ-

૧૭૦

મોક્ષમાળા

માદ્ધિકથી તેઓ જય પામ્યા. કેટલાકે શૃંગાર અને લહેરી^૧ સાધનોથી મનુષ્યનાં મન હરણ કર્યાં. દુનિયા મોહિનીમાં તે મૂળે ડૂબી પડી છે; એટલે એ લહેરી દર્શનથી ગાડરૂપે થઈને તેઓએ રાજ થઈ તેનું કહેવું માન્ય રાખ્યું. કેટલાકે નીતિ તથા વૈરાગ્યાદિ ગુણ દેખી તે કથન માન્ય રાખ્યું. પ્રવર્તકની બુદ્ધિ તેઓ કરતાં વિશેષ હોવાથી તેને પછી ભગવાનરૂપ જ માની લીધા. કેટલાકે વૈરાગ્યથી ધર્મમત ફેલાવી પાછળથી કેટલાંક સુખશીલિયાં સાધનનો યોગ યોગી દીધો. પોતાનો મત સ્થાપન કરવાની મહાન ભ્રમણાએ અને પોતાની અપૂર્ણતા ઇત્યાદિક ગમે તે કારણથી બીજાનું કહેવું પોતાને ન રુચ્યું એટલે તેણે બુદ્ધો જ રાહ કાઢ્યો. આમ અનેક મતમતાંતરની ભાગ થતી ગઈ. ચાર પાંચ પેઢીનો એક ધર્મ પાડ્યો એટલે પછી તે કુળધર્મ થઈ પડ્યો. એમ સ્થળે સ્થળે થતું ગયું.

શિક્ષાપાઠ ૬૦. ધર્મના મતભેદ, ભાગ ૩ :—

જે એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય ન હોય તો બીજા ધર્મ-મતને અપૂર્ણ અને અસત્ય કોઈ પ્રમાણથી કહી શકાય નહીં; એ માટે થઈને જે એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય છે તેનાં તત્ત્વ-પ્રમાણથી બીજા મતોની અપૂર્ણતા અને એકાંતિકતા જોઈએ.

એ બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો યોગ કરે છે,

૧. પાઠાન્તર-લોકચિન્હિત.

મોક્ષમાળા

૧૭૧

પણ જગત્કર્તા પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેટલાક જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ કહે છે તે એકાંતિક છે; તેમજ ક્રિયાથી મોક્ષ છે એમ કહેનારા તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી અને એ જન્મેના લેદ શ્રેણિબંધ નથી કહી શક્યા એ જ એમનાં સર્વજ્ઞતાની ખામી જણાઈ આવે છે. સત્ત્વેવ-તત્ત્વમાં કહેલાં અષ્ટાદશ દૂષણોથી એ ધર્મમતસ્થાપકો રહિત નહોતા એમ એઓનાં ગૂંથેલાં ચરિત્રો પરથી પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ દેખાય છે. કેટલાક મતોમાં હિંસા, અપ્રહ્મચર્ય ઇત્ય અપવિત્ર વિષયોનો યોગ છે તે તો સહજમાં અપૂર્ણ અને સરાગીનાં સ્થાપેલાં જોવામાં આવે છે. કોઈએ કંઈ નહીં એ રૂપ મોક્ષ, કોઈએ સાકારમોક્ષ અને કોઈએ અમુક કાળ સુધી રહી પતિત થવું એ રૂપે મોક્ષ માન્યો છે; પણ એમાંથી કોઈવાત તેઓની સપ્રમાણ થઈ શકતી નથી. એઓનાં 'અપૂર્ણ' વિચારોનું ખંડન યથાર્થ જોવા જેવું છે અને તે નિર્ઝંથ આચાર્યોનાં શાસ્ત્રોથી મળી શકશે.'

વેદ સિવાયના બીજા મતોના પ્રવર્તકો, એમના ચરિત્રો, વિચારો ઇત્યાદિક વાંચવાથી અપૂર્ણ છે એમ જણાઈ આવે છે રવેદે, પ્રવર્તક સિન્ન સિન્ન કરી નાંખી બેધડકતાથી વાત મર્મમાં નાંખી ગંભીર ડોળ કર્યો છે. છતાં એમના

૧ દ્વિઃ આઠ પાઠા—' એઓનાં વિચારોનું અપૂર્ણપણું નિસ્પષ્ટ તત્ત્વેવતાઓએ દર્શાવ્યું છે તે યથાર્થિત જાણવું યોગ્ય છે.' ૨ 'વર્ત-માનમાં જે વેદો છે તે ધણા પ્રાચીન ગ્રંથો છે તેથી તે મતનું પ્રાચીન-પણું છે. પરંતુ તે પણ હિંસાએ કરીને દૂષિત હોવાથી અપૂર્ણ છે, તેમજ સરાગીનાં વાક્ય છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.'

૩૭૨

મોક્ષમાળા

પુષ્કળ મતો વાંચવાથી એ પણ અપૂર્ણ અને એકાંતિક જણાઈ આવશે. ’

જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટલે નીરાગીનાં સ્થાપન કરેલાં દર્શન વિષે છે. એના બોધદાતા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા. કાળભેદ છે તોપણ એ વાત સિદ્ધાંતિક જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક વૈરાગ્ય જ્ઞાન ક્રિયાદિ એનાં જેવાં પૂર્ણ એકેકેએ વર્ણવ્યાં નથી. તેની સાથે શુદ્ધઆત્મ જ્ઞાન, તેની કોટિઓ, જીવનાં સ્થવન, જન્મ, ગતિ વિગતિ, યોનિદ્વાર, પ્રદેશ, કાળ, તેનાં સ્વરૂપ એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ બોધ છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા થાય. કાળભેદે પરમ્પરામનાયથી કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનો જોવામાં નથી આવતાં છતાં જે જે જિનેશ્વરનાં રહેલાં સિદ્ધાંતિક વચનો છે તે અખંડ છે. તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે, જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે આગળ ઉપર કેટલુંક એ સંબંધી કહેવાનું છે.

જિનેશ્વરનાં કહેલાં ધર્મતત્ત્વથી કોઈ પણ પ્રાણીને લેશ ખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી. સર્વ આત્માની રક્ષા અને સર્વોત્તમ શક્તિનો પ્રકાશ એમાં રહ્યો છે. એ ભેદો વાંચવાથી, સમજવાથી અને તે પર અતિ અતિ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામી જૈનદર્શનની સર્વજ્ઞતાની સર્વોત્કૃષ્ટપણની હા કહેવરાવે છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમંત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

એ સર્વજ્ઞ દર્શનનાં મૂળતત્ત્વો અને બીજા મનના મૂળતત્ત્વો વિષે અહીં વિશેષ કહી શકાય તેટલી જગ્યા નથી.

મોક્ષમાળા

૧૭૩.

શિક્ષાપાઠ ૬૧. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૧ :—

એક બ્રાહ્મણ દરિદ્રાવસ્થાથી કરીને બહુ પીડાતો હતો. તેણે કંટાળીને છેવટે દેવનું ઉપાસન કરી લક્ષ્મી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે વિદ્વાન હોવાથી ઉપાસના કરવા પહેલાં વિચાર કર્યો કે કદાપિ દેવ તો કોઈ તુષ્ટમાન થશે; પણ પછી તે આગળ સુખ કયું માગવું? તપ કરી પછી માગવામાં કંઈ સૂઝે નહીં, અથવા ન્યૂનાધિક સૂઝે તો કરેલો તપ પણ નિર્થક બન્યે; માટે એક વખત આખા દેશમાં પ્રવાસ કરવો. સંસારના મહત્પુરુષોનાં ધામ, વૈભવ અને સુખ જોવાં. એમ નિશ્ચય કરી તે પ્રવાસમાં નીકળી પડ્યો. ભારતનાં જે જે રમણીય અને રિદ્ધિમાન શહેરો હતાં તે જોયાં. યુક્તિપ્રયુક્તિએ રાજધિરાજનાં અંતઃપુર, સુખ અને વૈભવ જોયાં. શ્રીમંતોના આવાસ, વહીવટ, બાગબગીચા અને કુટુંબ પરિવાર જોયા; પણ એથી તેનું કોઈ રીતે મન માન્યું નહીં. કોઈને સ્ત્રીનું દુઃખ, કોઈને પતિનું દુઃખ, કોઈને અજ્ઞાનથી દુઃખ, કોઈને વહાલાંના વિયોગનું દુઃખ, કોઈને નિર્ધનતાનું દુઃખ, કોઈને લક્ષ્મીની ઉપાધિનું દુઃખ, કોઈને શરીરસંબંધી દુઃખ, કોઈને પુત્રનું દુઃખ, કોઈને શત્રુનું દુઃખ, કોઈને જડતાનું દુઃખ, કોઈને માળાપનું દુઃખ, કોઈને વૈધવ્ય દુઃખ, કોઈને કુટુંબનું દુઃખ, કોઈને પોતાના નીચ કુળનું દુઃખ, કોઈને પ્રીતિનું દુઃખ, કોઈને ઇર્ષ્યાનું દુઃખ, કોઈને હાનિનું દુઃખ, એમ એક જે વિશેષ કે બધાં દુઃખ સ્થળે સ્થળે તે વિપ્રના જોવામાં આવ્યાં. એથી કરીને એનું મન કોઈ સ્થળે માન્યું નહીં; જ્યાં જુએ ત્યાં દુઃખ તો ખરું જ. કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ સુખ તેના જોવામાં

૧૭૪

મોક્ષમાળા

આવ્યું નહીં. હવે ત્યારે શું માગવું? એમ વિચારતાં વિચારતાં એક મહાધનાઢચની પ્રશંસા સાંભળીને તે દ્વારિકામાં આવ્યો. દ્વારિકા મહારિક્ષિમાન, વૈભવયુક્ત, બાગબગીચાવડે કરીને સુશોભિત અને વસ્તીથી ભરપૂર શહેર તેને લાગ્યું. સુંદર અને ભવ્ય આવાસો જોતો, અને પૂછતો પૂછતો તે પેલા મહાધનાઢચને ઘેર ગયો. શ્રીમંત મુખગૃહમાં બેઠા હતા. તેણે અતિથિ જાણીને બ્રાહ્મણને સન્માન આપ્યું; કુશળતા પૂછી અને ભોજનની તેઓને માટે યોજના કરાવી જરા વાર જવા દઈ ધીરજથી શેઠે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, આપનું આગમન કારણ જો મને કહેવા જેવું હોય તો કહો. બ્રાહ્મણે કહ્યું હમણાં આપ ક્ષમા રાખો; આપનો સઘળી જાતનો વૈભવ, ધામ, બાગબગીચા ઇત્યાદિક મને દેખાડવું પડશે; એ જોયા પછી આગમન કારણ કહીશ. શેઠે એનું કંઈ મર્મરૂપ કારણ જાણીને કહ્યું, ભલે આનંદપૂર્વક આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કરો. જમ્યા પછી બ્રાહ્મણે શેઠને પોતે સાથે આવીને ધામાદિક બતાવતા વિનંતિ કરી. ધનાઢચે તે માન્ય રાખી; અને પોતે સાથે જઈ બાગબગીચા, ધામ, વૈભવ, એ સઘળું દેખાડ્યું. શેઠની સ્ત્રી, પુત્રો પણ ત્યાં બ્રાહ્મણના જોવામાં આવ્યા. યોગ્યતાપૂર્વક તેઓએ તે બ્રાહ્મણનો સત્કાર કર્યો. એઓનાં રૂપ, વિનય અને સ્વચ્છતા તેમજ મધુરવાણી જોઈને બ્રાહ્મણ રાજી થયો. પછી તેની દુકાનનો વહીવટ જોયો. સોએક વહીવટિયા ત્યાં બેઠેલા જોયા. તેઓ પણ માયાળુ, વિનયી અને નમ્ર તે બ્રાહ્મણના જોવામાં આવ્યા. એથી તે બહુ સંતુષ્ટ થયો. એનું મન અહીં કંઈક સંતોષાયું. સુખી તો જગતમાં આ જ જણાય છે એમ તેને લાગ્યું.

મોક્ષમાળા

૧૭૫

શિક્ષાપાઠ ૬૨. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૨:—

કેવાં એનાં સુંદર ઘર છે ! તેની સ્વચ્છતા અને જાળવણી કેવી સુંદર છે ! કેવી શાણી અને મનોરૂા તેની સુશીલ સ્ત્રી છે ! તેના કેવા કાંતિમાન અને કહ્યાગરા પુત્રો છે ! કેવું સંપીકું તેનું કુટુંબ છે ! લક્ષ્મીની મહેર પણ એને ત્યાં કેવી છે ! આખા ભારતમાં એના જેવો ખીજો કોઈ સુખી નથી. હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહાધનાઢય જેવું જ સઘળું માગું, ખીજી ચાહના કરું નહીં.

દિવસ વીતી ગયો અને રાત્રિ થઈ. સૂવાનો વખત થયો. ધનાઢય અને બ્રાહ્મણ એકાંતમાં બેઠા હતા; પછી ધનાઢયે વિપ્રને આગમન કારણ કહેવા વિનંતિ કરી.

વિપ્ર—હું ઘેરથી એવો વિચાર કરી નીકળ્યો હતો કે બધાથી વધારે સુખી કોણ છે તે જોવું; અને તપ કરીને પછી એના જેવું સુખ સંપાદન કરવું. આખા ભારત અને તેનાં સઘળાં રમણીય સ્થળો જોયાં; પરંતુ કોઈ રાજધિરાજને ત્યાં પણ મને સંપૂર્ણ સુખ જોવામાં આવ્યું નહીં. જ્યાં જોયું ત્યાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ જોવામાં આવી. આ ભણી આવતાં આપની પ્રશંસા સાંભળી, એટલે હું અહીં આવ્યો; અને સંતોષ પણ પામ્યો. આપના જેવી રિદ્ધિ, સત્પુત્ર, કમાઈ, સ્ત્રી, કુટુંબ, ઘર વગેરે મારા જોવામાં કયાંય આવ્યું નથી. આપ પોતે પણ ધર્મશીલ, સદ્ગુણી અને જિનેશ્વરના ઉત્તમ ઉપાસક છો. એથી હું એમ માનું છું કે આપના જેવું સુખ ખીજો નથી. ભારતમાં આપ વિશેષ સુખી છો. ઉપાસના કરીને

૧૭૬

મોક્ષમાળા

કદાપિ દેવ કને યાચું તો આપના જેવી સુખસ્થિતિ યાચું.

ધનાઢય—પંડિતજી, આપ એક બહુ મર્મભરેલા વિચારથી નીકળ્યા છો; એટલે અવશ્ય આપને જેમ છે તેમ સ્વાનુભવી વાત કહું છું; પછી જેમ તમારી ઇચ્છા થાય તેમ કરજો. મારે ત્યાં આપે જે જે સુખજેયાં તે તે સુખ ભારતસંબંધમાં કયાંય નથી એ આપે કહ્યું તો તેમ હશે; પણ ખરું એ મને સંભવતું નથી; પરંતુ મારો સિદ્ધાંત આવો છે કે જગતમ કોઈ સ્થળે વાસ્તવિક સુખ નથી. જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો. પણ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી.

વિપ્ર—આપનું આ કહેવું કોઈ અનુભવસિદ્ધ અને માર્મિક હશે. મેં અનેક શાસ્ત્રો જોયાં છે; છતાં મર્મપૂર્વક વિચારો આવા લક્ષમાં લેવા પરિશ્રમ જ લીધો નથી. તેમ મને એવો અનુભવ સર્વાને માટે થઈને થયો નથી. હવે આપને શું દુઃખ છે? તે મને કહો.

ધનાઢય—પંડિતજી, આપની ઇચ્છા છે તો હું કહું છું તે લક્ષપૂર્વક મનન કરવા જેવું છે; અને એ ઉપરથી કંઈ રસ્તો પામવા જેવું છે.

શિક્ષાપાઠ ૬૩. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૩ :—

જે સ્થિતિ હમણાં મારી આપ જુઓ છો તેવી સ્થિતિ લક્ષ્મી, કુટુંબ અને સ્ત્રીસંબંધમાં આગળ પણ હતી. જે વખતની હું વાત કરું છું, તે વખતને લગભગ વીશ વર્ષ થયાં. વ્યાપાર અને વૈભવની બહોળાશ એ સઘળું વહીવટ

મોક્ષમાળા

૧૭૭

અવળો પડવાથી ઘટવા મંડ્યું. કોટચાવધિ કહેવાતો હું ઉપરાચાપરી ખોટના ભાર વહન કરવાથી લક્ષ્મી વગરનો માત્ર ત્રણ વર્ષમાં થઈ પડ્યો. જ્યાં કેવળ સવળું ધારીને નાંખ્યું હતું ત્યાં અવળું પડ્યું. એવામાં મારી સ્ત્રી પણ ગુજરી ગઈ. તે વખતમાં મને કંઈ સંતાન નહોતું. જળરી ખોટને લીધે મારે અહીંથી નીકળી જવું પડ્યું. મારા કુટુંબીઓએ થતી રક્ષા કરી; પરંતુ તે આભ ફાટ્યાનું થીગડું હતું. અન્નને અને દાંતને વેર થવાની સ્થિતિએ હું બહુ આગળ નીકળી પડ્યો. જ્યારે હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે મારા કુટુંબીઓ મને રોકી રાખવા મંડ્યાં કે તેં ગામનો દરવાજો પણ દીઠો નથી, માટે તને જવા દઈ શકાય નહીં. તારું કોમળ શરીર કંઈ પણ કરી શકે નહીં; અને તું ત્યાં જા અને સુખી થા તો પછી આવ પણ નહીં; માટે એ વિચાર તારે માંડી વાળવો. ઘણા પ્રકારથી તેઓને સમજાવી, સારી સ્થિતિમાં આવીશ ત્યારે અવશ્ય અહીં આવીશ, એમ વચન દઈ જાવાબંદર હું પર્યટને નીકળી પડ્યો.

પ્રારબ્ધ પાછાં વળવાની તૈયારી થઈ. દૈવયોગે મારી કને એક દમડી પણ રહી નહોતી. એક કે બે મહિના ઉદરપોષણ ચાલે તેવું સાધન રહ્યું નહોતું. છતાં જાવામાં હું ગયો; ત્યાં મારી બુદ્ધિએ પ્રારબ્ધ ખીલવ્યાં. જે વહાણમાં હું બેઠે હતો તે વહાણના નાવિકે મારી ચંચળતા અને નમ્રતા જોઈને પોતાના શેઠ આગળ મારા દુઃખની વાત કરી. તે શેઠે મને ખાલાવી અમુક કામમાં ગોઠવ્યા; જેમાં હું મારા પોષણથી ચોગણું પેદા કરતો હતો. એ વેપારમાં મારું ચિત્ત જ્યારે

મો. ૧૨

૧૭૮

મોક્ષમાળા

સ્થિર થયું ત્યારે ભારત સાથે એ વેપાર વધારવા મેં પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં ફાળ્યો. જે વર્ષમાં પાંચ લાખ જેટલી કમાઈ થઈ. પછી શેઠ પાસેથી રાજપુત્રીથી આજ્ઞા લઈ મેં કેટલોક માલ ખરીદી દ્રારિકા ભણી આવવાનું કર્યું. થોડે કાળે ત્યાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે બહુ લોક સન્માન આપવા મને સામાં આવ્યા હતા. હું મારાં કુટુંબીઓને આનંદલાવથી જઈ મળ્યો. તેઓ મારા ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. જાવેથી લીધેલા માલે મને એકના પાંચ કરાવ્યા. પંડિતજી ! ત્યાં કેટલાક પ્રકારથી મારે પાપ કરવાં પડ્યાં હતાં; પૂરું ખાવા પણ હું પામ્યો નહોતો; પરંતુ એકવાર લક્ષ્મી સાધ્ય કરવાનો જે પ્રતિજ્ઞાભાવ કર્યો હતો તે પ્રારબ્ધયોગથી પળ્યો. જે દુઃખદાયક સ્થિતિમાં હું હતો તે દુઃખમાં શું ખામી હતી? સ્ત્રી, પુત્ર એ તો જાણે નહોતાં જ; માખાપ આગળથી પરલોક પામ્યાં હતાં. કુટુંબીઓના વિયોગવડે અને વિના દમડીએ જાવે જે વખતે હું ગયો તે વખતની સ્થિતિ અજ્ઞાનદષ્ટિથી આંખમાં આંસુ આણી દે તેવી છે; આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું. દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહીં; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને, મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી; માટે એ કર્તવ્ય જેમ અને તેમ કરી લેવું, એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી. દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી; મનની તૃપ્તિ નથી; અને આત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું.

મોક્ષમાળા

૧૭૯

શિક્ષાપાઠ ૬૪. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૪:—

અહીં આવ્યા પછી હું સારા ઠેકાણાની કન્યા પામ્યો. તે પણ સુલક્ષણી અને મર્યાદશીલ નીવડી; એ વડે કરીને મારે ત્રણ પુત્ર થયા. વહીવટ પ્રબળ હોવાથી અને નાણું નાણાંને વધારતું હોવાથી દશ વર્ષમાં હું મહાકોટયાવધિ થઈ પડ્યો. પુત્રની નીતિ, વિચાર અને બુદ્ધિ ઉત્તમ રહેવા મેં બહુ સુંદર સાધનો ગોઠવ્યાં, જેથી તેઓ આ સ્થિતિ પામ્યા છે. મારાં કુટુંબીઓને યોગ્ય યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી તેઓની સ્થિતિને સુધરતી કરી. દુકાનના મેં અમુક નિયમો બાંધ્યા. ઉત્તમ ધામનો આરંભ કરી લીધો, આ ફક્ત એક મમત્વ ખાતર કર્યું. ગયેલું પાછું મેળવ્યું. અને કુળ પરંપરાનું નામાંકિતપણું જતું અટકાવ્યું, એમ કહેવરાવવા માટે આ સઘળું મેં કર્યું; એને હું સુખ માનતો નથી. જો કે હું બીજા કરતાં સુખી છું, તોપણ એ શાતાવેદની છે; સત્સુખ નથી. જગતમાં બહુધા કરીને અશાતાવેદની છે. મેં ધર્મમાં મારો કાળ ગાળવાનો નિયમ રાખ્યો છે. સત્શાસ્ત્રોનાં વાંચન, મનન, સત્પુરુષોનો સમાગમ, યમનિયમ, એક મહિનામાં બાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય, બનતું ગુપ્તદાન, એ આદિ ધર્મરૂપે મારો કાળ ગાળું છું. સર્વ વ્યવહારસંબંધીની ઉપાધિમાંથી કેટલોક ભાગ બહુ અશે મેં ત્યાગ્યો છે. પુત્રોને વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય કરીને હું નિર્ઐશ થવાની ઇચ્છા રાખું છું. હમણાં નિર્ઐશ થઈ શકું તેમ નથી; એમાં સંસારમોહિની કે એવું કારણ નથી; પરંતુ તે પણ ધર્મસંબંધી કારણ છે. ગૃહસ્થધર્મનાં આચરણ બહુ કનિષ્ઠ થઈ ગયાં છે; અને મુનિઓ તે સુધારી શકતા નથી. ગૃહસ્થ

૧૮૦

મોક્ષમાળા

ગૃહસ્થને વિશેષ ઓધ કરી શકે; આચરણથી પણ અસર કરી શકે. એટલા માટે થઈને ધર્મસંબંધે ગૃહસ્થ વર્ગને હું ઘણે ભાગે ઓધી યમનિયમમાં આણું છું. દર સપ્તાહે આપણે ત્યાં પાંચસેં જેટલા સદ્ગૃહસ્થોની સભા ભરાય છે. આઠ દિવસનો નવો અનુભવ અને બાકીનો આગળનો ધર્માનુભવ એમને બે ત્રણ મુહૂર્ત ઓધું છું. મારી સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રનો કેટલોક ઓધ પામેલી હોવાથી તે પણ સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તમ યમનિયમનો ઓધ કરી સાપ્તાહિક સભા ભરે છે. પુત્રો પણ શાસ્ત્રનો બનતો પરિચય રાખે છે. વિદ્વાનોનું સન્માન, અતિથિનું સન્માન, વિનય અને સામાન્ય સત્યતા, એકજ ભાવ એવા નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી શાતા ભોગવી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારી નીતિ, ધર્મ, સદ્ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાજ્ય સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છું.

શિક્ષાપાઠ ૬૫. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૫:—

આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિથી તેમજ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે. પણ તત્ત્વ-

મોક્ષમાળા

૧૮૧

દષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યા નથી ત્યાંસુધી રાગ દોષનો ભાવ છે, જે કે તે બહુ અંશે નથી, પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગપરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાંસુધી તેમ થયું નથી ત્યાંસુધી હજી કોઈ ગણાતાં પ્રિય-જનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબીનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. પોતાના દેહપર માત્ર સિવાય પણ નાના પ્રકારના રોગનો સંભવ છે. માટે કેવળ નિર્ઝંથ બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ અદ્વારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું ત્યાંસુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દષ્ટિએ વિચારતાં માહુમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી; અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે અને જ્યાં એકત્વ કે અવ્યાબાધપણું નથી તે સુખ સંપૂર્ણ નથી. એટલા માટે થઈને હું મને સુખી કહી શકતો નથી. હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર વહીવટ કરતો હતો. તોપણ મારે આરંભો-પાધિ, અનીતિ અને લેશ પણ કપટ સેવવું પડ્યું નથી, એમ તો નથી. અનેક પ્રકારનાં આરંભ અને કપટ મારે સેવવાં પડ્યાં હતાં. આપ જે ધારતા હો કે દેવોપાસનાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી. તો તે જે પુણ્ય ન હોય તો કોઈ કાળે મળનાર નથી. પુણ્યથી લક્ષ્મી પામી મહારંભ, કપટ અને માનપ્રમુખ વધારવાં તે મહાપાપનાં કારણ છે; પાપ નરકમાં નાખે છે. પાપથી આત્મા, પામેલો મહાન મનુષ્યદેહ એજે શુભાવી દે છે. એક

૧૮૨

મોક્ષમાળા

તો જાણે પુણ્યને ખાઈ જવાં; ખાકી વળી પાપનું ખંધન કરવું; લક્ષ્મીની અને તે વડે આખા સંસારની ઉપાધિ ભોગવવી તે હું ધારું છું કે વિવેકી આત્માને માન્ય ન હોય. મેં જે કારણથી લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરી હતી, તે કારણ મેં આગળ આપને જણાવ્યું હતું. જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. આપ વિદ્વાન છો, હું વિદ્વાનને ચાહું છું. આપની અભિલાષા હોય તો ધર્મધ્યાનમાં પ્રસક્ત થઈ સહકુટુંબ અહીં ભલે રહો. આપની ઉપજીવિકાની સરળ યોજના જેમ કહો તેમ હું રૂચિ-પૂર્વક કરાવી આપું. અહીં શાસ્ત્રાધ્યયન અને સત્વસ્તુનો ઉપ-દેશ કરો. મિથ્યારંભોપાધિની લોલુપતામાં હું ધારું છું કે ન પડે, પછી આપની જેવી ઇચ્છા.

પંડિત—આપે આપના અનુભવની બહુ મનન કરવા જેવી આખ્યાયિકા કહી. આપ અવશ્ય કોઈ મહાત્મા છો. પુણ્યાનુ-ખંધી પુણ્યવાન જીવ છો; વિવેકી છો; આપની શક્તિ અદ્ભુત છે; હું દરિદ્રતાથી કંટાળીને જે ઇચ્છા રાખતો હતો તે એકાં-તિક હતી. આવા સર્વ પ્રકારના વિવેકી વિચાર મેં કર્યા નહોતા. આવો અનુભવ, આવી વિચારશક્તિ હું ગમે તેવો વિદ્વાન છું છતાં મારામાં નથી જ. એ હું સત્ય જ કહું છું. આપે મારે માટે જે યોજના દર્શાવી તે માટે આપનો બહુ ઉપકાર માનું છું. અને નમ્રતાપૂર્વક એ હું અંગીકાર કરવા હર્ષ બતાવું છું. હું ઉપાધિને ચાહતો નથી. લક્ષ્મીનો કંદ ઉપાધિ જ આપે છે. આપનું અનુભવસિદ્ધ કથન મને બહુ રુચ્યું છે. સંસાર બળતો જ છે, એમાં સુખ નથી. આપે નિરુપાધિક મુનિ-સુખની પ્રશંસા કહી તે સત્ય છે. તે સન્માર્ગ પરિણામે સર્વો-

મોક્ષમાળા

૧૮૩

પાધિ, આધિ વ્યાધિ અને સર્વ અજ્ઞાનભાવ રહિત એવા શાશ્વત મોક્ષનો હેતુ છે.

શિક્ષાપાઠ ૬૬. સુખ વિષે વિચાર, ભાગ ૬:—

ધનાઢય—આપને મારી વાત રુચી એથી હું નિરભિ-
માનપૂર્વક આનંદ પામું છું. આપને માટે હું યોગ્ય યોજના
કરીશ. મારા સામાન્ય વિચારો કથાનુરૂપ અહીં હું કહેવાની
આજ્ઞા લઉં છું.

જેઓ કેવળ લક્ષ્મીને ઉપાર્જન કરવામાં કપટ, લોભ
અને માયામાં મુંઝાયા પડ્યા છે તે બહુ દુઃખી છે. તેનો તે
પૂરો ઉપયોગ કે અધુરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. માત્ર
ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે અસંખ્યાત પાપ કરે છે; તેને કાળ
અચાનક લઈને ઉપાડી જાય છે. અધોગતિ પામી તે જીવ
અનંત સંસાર વધારે છે. મળેલો મનુષ્યદેહ એ નિર્મૂલ્ય કરી
નાખે છે જેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

જેણે પોતાનાં ઉપજીવિકા જેટલાં સાધનમાત્ર અદ્ધપારં-
ભથી રાખ્યાં છે, શુદ્ધ એક પત્નીવ્રત, સંતોષ, પરાત્માની રક્ષા,
યમ, નિયમ, પરોપકાર, અદ્ધપરાગ, અદ્ધપદ્રવ્યમાયા અને સત્ય
તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયન રાખ્યું છે, જે સત્પુરુષોને સેવે છે, જેણે
નિર્ઐશ્વરતાનો મનોરથ રાખ્યો છે, બહુ પ્રકારે કરીને સંસારથી
જે ત્યાગી જેવો છે, જેના વૈરાગ્ય અને વિવેક ઉત્કૃષ્ટ છે તે
પવિત્રતામાં સુખપૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરે છે.

સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહથી જેઓ રહિત થયા

૧૮૪

મોક્ષમાળા

છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી જેઓ અપ્રતિબંધ-
પણે વિચરે છે, શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દષ્ટિવાળા છે અને
શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે, અથવા
સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે દીન છે, એવા જિતેન્દ્રિય અને જિત-
કષાય તે નિર્ગ્રંથો પરમ સુખી છે.

સર્વ ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ
પાતળાં જેનાં પડચાં છે, જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને
અનંતદર્શી છે તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ
અનંત જીવનનાં અનંતસુખમાં સર્વ કર્મ વિરક્તતાથી વિરાજે છે.

આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે. પહેલો
તો મને ત્યાજ્ય છે. બીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે
ભાગે એ પ્રહણ કરવાનો મારો બોધ છે. ત્રીજો બહુ માન્ય
છે. અને ચોથો તો સર્વમાન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

એમ પંડિતજી આપની અને મારી સુખસંબંધી
વાતચીત થઈ. પ્રસંગોપાત્ત તે વાત ચર્ચતા જઈશું. તે પર
વિચાર કરીશું. આ વિચારો આપને કહ્યાથી મને બહુ આનંદ
થયો છે. આપ તેવા વિચારને અનુકૂળ થયા એથી વળી
આનંદમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. પરસ્પર એમ વાતચીત કરતાં કરતાં
હર્ષભેર પછી તેઓ સમાધિભાવથી શયન કરી ગયા.

જે વિવેકીઓ આ સુખસંબંધી વિચાર કરશે તેઓ
બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણિની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં
કહેલા અલ્પારંભી નિરારંભી અને સર્વમુક્ત લક્ષણો લક્ષ-
પૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અલ્પારંભી

મોક્ષમાળા

૧૮૫

થઈ સમભાવથી જનસમુદાયના હિત ભાણી વળાવું. પરોપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્મથતા વિષે તો વિશેષ કહેવારૂપ જ નથી. મુક્તાત્મા તો અનંત સુખમય જ છે.

શિક્ષાપાઠ ૬૭. અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર:—

(હરિગીત છંદ)

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવચક્રનો આટો નહિ એકકે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવ મરણે કાં અહો રાચી રહો ? ૧

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું, એ નય ગ્રહો;
વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહીં અહોહો ! એક પળ તમને હવે !!! ૨

નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનંદ, દ્યો ગમે ત્યાંથી ભલે,
એ દિવ્ય શક્તિમાન જેથી જંજીરથી નીકળે;
પરવસ્તુમાં નહિ મુંઝવો, એની દયા મુજને રહી,
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્તઃક્રમ તે સુખ નહીં. ૩

હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણું છે ? રાખું કે એ પરહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં. ૪

૧૮૬

મોક્ષમાળા

તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કેનું સત્ય કેવળ માનવું ?
 નિર્દોષ નરનું કથન માનો 'તેહ' જેણે અનુભવ્યું;
 રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો,
 સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ ઘો આ વચનને હૃદયે લખો. ૫

શિક્ષાપાઠ ૬૮. જિતેન્દ્રિયતા:—

જ્યાં સુધી જીવ સ્વાદિષ્ટ લોજન ચાહે છે, જ્યાં સુધી નાસિકા સુગંધી ચાહે છે, જ્યાં સુધી કાન વારાંગનાનાં ગાયન અને વાજિત્ર ચાહે છે, જ્યાં સુધી આંખ વનોપવન જોવાનું લક્ષ રાખે છે, જ્યાં સુધી ત્વચા સુગંધીલેપન ચાહે છે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય નિરાગી, નિર્ઞંથ, નિઃપરિગ્રહી, નિરાસી અને બ્રહ્મચારી થઈ શકતો નથી. મનને વશ કરવું એ સર્વોત્તમ છે. એના વડે સઘળી ઈન્દ્રિયો વશ કરી શકાય છે. મન જીતવું બહુ બહુ દુર્ઘટ છે. એક સમયમાં અસંખ્યાતા યોજન ચાલનાર અશ્વ તે મન છે. એને થકાવવું બહુ દુર્લભ છે. એની ગતિ ચપળ અને ન ઝાલી શકાય તેવી છે. મહા જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાનરૂપી લગામ વડે કરીને એને સ્તંભિત રાખી સર્વ જય કર્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં નમિરાજ મહર્ષિએ શકેન્દ્ર પ્રત્યે એમ કહ્યું કે દશ લાખ સુભટને જીતનાર કંઈક પડ્યા છે; પરંતુ સ્વાત્માને જીતનારા બહુ દુર્લભ છે; અને તે દશ લાખ સુભટને જીતનારા કરતાં અત્યુત્તમ છે.

મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે. મન જ

મોક્ષમાળા

૧૮૭

બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ સંસારની મોહિની-રૂપ છે. એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેશ માત્ર દુર્લભ નથી.

મનવડે ઈંદ્રિયોની લોલુપતા છે. લોજન, વાજિત્ર, સુગંધી, સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુંદર વિલેપન એ સઘળું મન જ માગે છે. એ મોહિની આડે તે ધર્મને સંભારવા પણ દેતું નથી. સંભાર્યા પછી સાવધાન થવા દેતું નથી. સાવધાન થયા પછી પતિતતા કરવામાં પ્રવૃત્ત, લાગુ થાય છે. એમાં નથી ફાવતું ત્યારે સાવધાનીમાં કંઈ ન્યૂનતા પહોંચાડે છે. જેઓ એ ન્યૂનતા પણ ન પામતાં અડગ રહીને મન જીતે છે તે સર્વ સિદ્ધિને પામે છે.

મન અકસ્માત્ કોઇથી જ જીતી શકાય છે. નહીં તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસ કરીને જ જિતાય છે; એ અભ્યાસ નિર્ઐશ્યતામાં બહુ થઈ શકે છે; છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માંગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે, તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહીં, તે જ્યારે શબ્દસ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે ત્યારે આપવા નહીં. દ્રુકામાં આપણે એથી દોરવું નહીં પણ આપણે એને દોરવું; અને દોરવું તે પણ મોક્ષ માર્ગમાં. જિતેન્દ્રિયતા વિના સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ ઉભી જ રહી છે. ત્યાગે ન ત્યાગ્યા જેવો થાય છે, લોક-લજ્જાએ તેને સેવવો પડે છે. માટે અભ્યાસ કરીને પણ મનને જીતીને સ્વાધીનતામાં લઈ અવશ્ય આત્મહિત કરવું

૨૮૮

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૬૯. બ્રહ્મચર્યની નવવાડ:-

જ્ઞાનીઓએ થોડા શબ્દોમાં કેવા ભેદ અને કેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે ? એ વડે કેટલી બધી આત્મોન્નતિ થાય છે ? બ્રહ્મચર્ય જેવા ગંભીર વિષયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં અતિ ચમત્કારિક રીતે આપ્યું છે. બ્રહ્મચર્યરૂપી એક સુંદર ઝાડ અને તેને રક્ષા કરનારી જે નવ વિધિયો તેને વાડનું રૂપ આપી આચાર પાળવામાં વિશેષ સ્મૃતિ રહી શકે એવી સરળતા કરી છે. એ નવવાડ જેમ છે તેમ અહીં કહી જઈ છું.

૧. વસતિ-જે બ્રહ્મચારી સાધુ છે તેમણે જ્યાં સ્ત્રી, પશુ કે પડંગ એથી કરીને જે સંયુક્ત વસતિ હોય ત્યાં રહેવું નહીં. સ્ત્રી એ પ્રકારની છે. મનુષ્યિણી અને દેવાંગના. એ પ્રત્યેકના પાછા બે બે ભેદ છે. એક તો મૂળ અને બીજી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્ર. એ પ્રકારનો જ્યાં વાસ હોય ત્યાં બ્રહ્મચારી સાધુએ ન રહેવું; પશુ એટલે તિર્યંચિણી ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિક જે સ્થળે હોય તે સ્થળે ન રહેવું; અને પડંગ એટલે નયુસંક એનો વાસ હોય ત્યાં પણ ન રહેવું. એવા પ્રકારનો વાસ બ્રહ્મચર્યની હાનિ કરે છે. તેઓની કામચેષ્ટા હાવભાવ ઇત્યાદિક વિકારો મનને બ્રહ્મ કરે છે.

૨. કથા-કેવળ એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને ધર્મોપદેશ બ્રહ્મચારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે. સ્ત્રીના રૂપ સંબંધી ગ્રંથો, કામવિદ્યાસ સંબંધી ગ્રંથો, કે જેથી ચિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે શૃંગાર સંબંધી કથા બ્રહ્મચારીએ ન કરવી.

મોક્ષમાળા

૧૮૯

૩. આસન—સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવું. જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં બ્રહ્મચારીએ ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનું કારણ છે; એથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે; એમ ભગવાને કહ્યું છે.

૪. ઇન્દ્રિયનિરીક્ષણ—સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ બ્રહ્મચારી સાધુએ ન જોવાં; એનાં અમુક અંગ પર દષ્ટિ એકાગ્ર થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. કુડચાંતર—ભીંત, કનાત કે ત્રાટાનું અંતર વચમાં હોય ને સ્ત્રીપુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે ત્યાં બ્રહ્મચારીએ રહેવું નહીં. કારણ શબ્દ, ચેષ્ટાદિક વિકારનાં કારણ છે.

૬. પૂર્વકીડા—પોતે ગૃહસ્થાવાસમાં ગમે તેવી જાતના શૃંગારથી વિષયકીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહીં; તેમ કરવાથી બ્રહ્મચર્ય ભંગ થાય છે.

૭. પ્રણીત—હ્રધ, દહીં; ઘૃતાદિ, મધુરા અને ચીકાશ-વાળા પદાર્થોનો બહુધા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે બ્રહ્મચારીએ તેમ કરવું નહીં.

૮. અતિમાત્રાહાર—પેટ ભરીને આહાર કરવો નહીં; અતિમાત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહીં એથી પણ વિકાર વધે છે.

૯. વિભૂષણ—સ્નાન, વિલેપન, પુષ્પાદિક બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મણ કરવું નહીં. એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ ભગવાંતે નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને માટે કહી છે.

૧૯૦

મોક્ષમાળા

બહુધા એ તમારા સાંભળવામાં આવી હશે; પરંતુ ગૃહસ્થા-
વાસમાં અમુક અમુક દિવસ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવામાં
અભ્યાસીઓને લક્ષમાં રહેવા અહીં આગળ કંઈક સમજણ-
પૂર્વક કહી છે.

શિક્ષાપાઠ ૭૦ સનતકુમાર, ભાગ ૧:—

ચક્રવર્તીના વૈભવમાં શી ખામી હોય? સનતકુમાર એ
ચક્રવર્તી હતા. તેનાં વર્ણ અને રૂપ અત્યુત્તમ હતાં. એક
વેળા સુધર્મ સભામાં તે રૂપની સ્તુતિ થઈ. બે દેવોને
તે વાત રુચી નહીં; પછી તેઓ તે શંકા ટાળવાને વિપ્રરૂપે
સનતકુમારના અંતઃપુરમાં ગયા. સનતકુમારનો દેહ તે વેળા
બેળથી ભર્યો હતો. તેને અંગ મર્દનાદિક પદાર્થોનું માત્ર વિલે-
પન હતું. એક નાનું પંચિયું પહેર્યું હતું; અને તે સ્નાનમંજન
કરવા માટે બેઠા હતા. વિપ્રરૂપે આવેલા દેવતા તેનું મનોહર
મુખ, કંચનવર્ણી કાયા અને ચંદ્ર જેવી કાંતિ જોઈને બહુ
આનંદ પામ્યા અને માથું ધુણાવ્યું, એટલે ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું,
તમે માથું શા માટે ધુણાવ્યું? દેવોએ કહ્યું, અમે તમારું રૂપ
અને વર્ણ નિરીક્ષણ કરવા માટે બહુ અભિલાષી હતા. સ્થળે
સ્થળે તમારા વર્ણ રૂપની સ્તુતિ સાંભળી હતી; આજે તે અમે
પ્રત્યક્ષ જોયું એથી અમને પૂર્ણ આનંદ ઉપજ્યો. માથું
ધુણાવ્યું એનું કારણ એ કે જેવું લોકોમાં કહેવાય છે તેવું જ
રૂપ છે. એથી વિશેષ છે, પણ ઓછું નથી. સનતકુમાર સ્વ-
રૂપવર્ણની સ્તુતિથી પ્રભુત્વ લાવી બોલ્યા, તમે આ વેળા મારું
રૂપ જોયું તે સલે, પરંતુ હું રાજસભામાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ

મોક્ષમાળા

૧૯૧

કરી કેવળ સજ્જ થઈને જ્યારે સિંહાસન પર બેસું છું, ત્યારે મારું રૂપ અને મારો વર્ણુ જોવા યોગ્ય છે; અત્યારે તો હું ખેળભરી કાયાએ બેઠો છું; જો તે વેળા તમે મારાં રૂપ, વર્ણુ જુઓ તો અદ્ભુત ચમત્કારને પામો અને ચકિત થઈ જાઓ. દેવોએ કહ્યું, ત્યારે અમે રાજસભામાં આવીશું; એમ કહીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સનતકુમારે ત્યાર પછી ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કર્યાં. અનેક ઉપચારથી જેમ પોતાની કાયા વિશેષ આશ્ચર્યતા ઉપજાવે તેમ કરીને તે રાજસભામાં આવી સિંહાસન પર બેઠો. આજીબાજી સમર્થ મંત્રીઓ, સુભટો, વિદ્વાનો અને અન્ય સભાસદો યોગ્ય આસને બેસી ગયા છે. રાજેશ્વર ચામરછત્રથી અને ખમા ખમાથી વિશેષ શોભી રહ્યા છે તેમ જ વધાઈ રહ્યા છે. ત્યાં પેલા દેવતાઓ પાછા વિપ્રરૂપે આવ્યા. અદ્ભુત રૂપ વર્ણુથી આનંદ પામવાને બદલે જાણે ખેદ પામ્યા છે એવા સ્વરૂપમાં તેઓએ માથું ધુણાવ્યું. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું, અહો બ્રાહ્મણો ! ગઈ વેળા કરતાં આ વેળા તમે જુદા રૂપમાં માથું ધુણાવ્યું એનું શું કારણ છે, તે મને કહો. અવધિજ્ઞાનાનુસારે વિપ્રે કહ્યું કે, હે મહારાજ ! તે રૂપમાં અને આ રૂપમાં ભૂમિ આકાશનો ફેર પડી ગયો છે. ચક્રવર્તીએ તે સ્પષ્ટ સમજાવવાને કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું : અધિરાજ ! પ્રથમ તમારી કોમળ કાયા અમૃત તુલ્ય હતી. આ વેળા ઝેર તુલ્ય છે. જ્યારે અમૃત તુલ્ય અંગ હતું ત્યારે આનંદ પામ્યા અને આ વેળા ઝેર તુલ્ય છે ત્યારે ખેદ પામ્યા. અમે કહીએ છીએ તે વાતની

૧૯૨

મોક્ષમાળા

સિદ્ધતા કરવી હોય તો તમે તાંબૂલ થુંકો; તત્કાળ તે પર માંખી બેસશે અને પરલોક પહોંચી જશે.

શિક્ષાપાઠ ૭૧. સનત્ કુમાર, ભાગ ૨:—

સનત્ કુમારે એ પરીક્ષા કરી તો સત્ય ઠરી; પૂર્વિત કર્મનાં પાપનો જે ભાગ, તેમાં આ કાયાના મદસંબંધીનું મેલવણુ થવાથી એ ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ હતી. વિનાશી અને અશુચિમય કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનત્ કુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. કેવળ આ સંસાર તજવાયોગ્ય છે. આવી ને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિનાં શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહમાન કરવા યોગ્ય નથી, એમ બોલીને તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદરૂપે આવ્યો. સાધુને કહ્યું, હું બહુ કુશળ રાજવૈદ છું; તમારી કાયા રોગનો ભોગ થયેલી છે; જો ઇચ્છા હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ બોલ્યા, “હે વૈદ ! કર્મરૂપી રોગ મહોન્મત્ત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો. એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો.” દેવતા બોલ્યો, એ રોગ ટાળવાની સમર્થતા હું ધરાવતો નથી. સાધુએ પોતાની લખ્ખિના પરિપૂર્ણ પ્રબળવડે થુંકવાળી અંગુલિ કરી તે રોગને ખરડી કે તત્કાળ તે રોગનો નાશ થયો; અને કાયા પાછી હતી તેવી બની ગઈ. પછી તે

મોક્ષમાળા

૧૯૩

વેળા દેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું; ધન્યવાદ ગાઈ વંદન કરી તે પોતાને સ્થાનકે ગયો.

રક્તપિત્ત જેવા સદૈવ લોહીપરુથી ગદ્ગદતા મહા રોગની ઉત્પત્તિ જે કાયામાં છે, પળમાં વણસી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે, જેનાં પ્રત્યેક રોમે પોણા બળે રોગનો નિવાસ છે, તેવા સાડા ત્રણ કરોડ રોમથી તેજુભરેલી હોવાથી રોગનો તે ભંડાર છે. એમ વિવેકથી સિદ્ધ છે. અન્ન વગેરેની ન્યૂનાધિકતાથી તે પ્રત્યેક રોગ જે કાયામાં દેખાવ દે છે; મળ, મૂત્ર, નરક, હાડ, માંસ, પરુ અને શ્લેષ્મથી જેનું અંધારણ ટક્યું છે; ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે, તે કાયાનો મોહ બરે! વિબ્રમ જ છે! સનત્કુમારે જેનું લેશ માત્ર માન ક્યું, તે પણ જેથી સંખ્યાનું નહીં તે કાયામાં અહો પામર! તું શું મોહ છે? એ મોહ મંગળદાયક નથી.

શિક્ષાપાઠ ૭૨. બત્રીશ યોગ:--

સત્પુરુષો નીચેના બત્રીશ યોગનો સંગ્રહ કરી આત્માને ઉજ્જવળ કરવાનું કહે છે.

૧. ૧ ‘શિષ્ય પોતાના જેવો થાય તેને માટે તેને શ્રુતાદિક જ્ઞાન આપવું.’

૨. ૨ ‘પોતાના આચાર્યપણાનું જે જ્ઞાન હોય તેનો અન્યને બોધ આપવો અને પ્રકાશ કરવો.’

૧. ‘મોક્ષસાધક યોગ માટે શિષ્યે આચાર્ય પાસે આલોચના કરવી.’

૨. દ્વિં આં પાઠાં ‘આચાર્યે આલોચના બીજ પાસે પ્રકાશવી નહીં.’

મો. ૧૩

૧૯૪

મોક્ષમાળા

૩. આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દંઢપણું ત્યાગવું નહીં.
૪. લોક, પરલોકનાં સુખનાં ફલની વાંછના વિના તપ કરવું.
૫. શિક્ષા મળી તે પ્રમાણે યત્નાથી વર્તવું; અને નવી શિક્ષા વિવેકથી અહુણ કરવી.
૬. મમત્વનો ત્યાગ કરવો.
૭. ગુપ્ત તપ કરવું.
૮. નિર્લોભતા રાખવી.
૯. પરિષદ ઉપસર્ગને જીતવા.
૧૦. સરળ ચિત્ત રાખવું.
૧૧. આત્મસંયમ શુદ્ધ પાળવો.
૧૨. સમકિત શુદ્ધ રાખવું.
૧૩. ચિત્તની એકાગ્ર સમાધિ રાખવી.
૧૪. કપટરહિત આચાર પાળવો.
૧૫. વિનય કરવા યોગ્ય પુરુષોનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો.
૧૬. સંતોષથી કરીને તૃણાની મર્યાદા ટૂંકી કરી નાંખવી.
૧૭. વૈરાગ્યભાવનામાં વિમગ્ન રહેવું.
૧૮. માયા રહિત વર્તવું.
૧૯. શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું.
૨૦. સમ્વરને આદરવો અને પાપને રોકવાં.
૨૧. પોતાના દોષ સમભાવપૂર્વક ટાળવા.
૨૨. સર્વ પ્રકારના વિષયથી વિરક્ત રહેવું.
૨૩. મૂલ ગુણે પંચમહાવ્રત વિશુદ્ધ પાળવાં.
૨૪. ઉત્તર ગુણે પંચમહાવ્રત વિશુદ્ધ પાળવાં.

મોક્ષમાળા

૧૯૫

૨૫. ઉત્સાહપૂર્વક કાચેત્સર્ગ કરવો.
૨૬. પ્રમાદ રહિત જ્ઞાન, ધ્યાનમાં પ્રવર્તન કરવું.
૨૭. હંમેશાં આત્મચારિત્રમાં સૂક્ષ્મ ઉપયોગથી વર્તવું.
૨૮. ધ્યાન, જિતેન્દ્રિયતા અર્થે એકાગ્રતા પૂર્વક કરવું.
૨૯. મરણાંત દુઃખથી પણ ભય પામવો નહીં.
૩૦. સ્ત્રીઆદિકના સંગને ત્યાગવો.
૩૧. પ્રાયશ્ચિત્ત વિશુદ્ધિ કરવી.
૩૨. મરણકાલે આરાધના કરવી.

એ એકેકો યોગ અમૂલ્ય છે. સઘળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે.

શિક્ષાપાઠ ૭૩. મોક્ષસુખ:—

કેટલીક આ સૃષ્ટિ મંડળ પર પણ એવી વસ્તુઓ અને મનેચ્છા રહી છે કે જે કેટલાક અંશે જાણુતાં છતાં કહી શકાતી નથી. છતાં એ વસ્તુઓ કંઈ સંપૂર્ણ શાશ્વત કે અનંત ભેદવાળી નથી. એવી વસ્તુનું જ્યારે વર્ણન ન થઈ શકે ત્યારે અનંત સુખમય મોક્ષ સંબંધી તો ઉપમા કયાંથી જ મળે? ભગવાનને ગૌતમસ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું, ગૌતમ! એ અનંતસુખ! હું જાણું છું, પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઈ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઈપણ વસ્તુ કે સુખ નથી. એમ વદી એક ભીલનું દષ્ટાંત નીચેના ભાવમાં આપ્યું હતું.

૧૯૬

મોક્ષમાળા

એક જંગલમાં એક ભદ્રિક બીલ તેનાં બાલબચ્ચાં સહિત રહેતો હતો. શહેર વગેરેની સમૃદ્ધિની ઉપાધિનું તેને લેશ ભાન પણ નહોતું. એક દિવસે કોઈ રાજા અશ્વકીડા માટે ફરતો ફરતો ત્યાંનીકળી આવ્યો; તેને બહુ તૃષા લાગી હતી; જેથી કરીને સાનવડે બીલ આગળ પાણી માગ્યું. બીલે પાણી આપ્યું, શીતળ જળથી રાજા સંતોષાયો. પોતાને બીલ તરફથી મળેલા અમૂલ્ય જળદાનનો પ્રત્યુપકાર કરવા માટે જઈને બીલને સમજાવીને સાથે લીધો. નગરમાં આવ્યા પછી બીલે જાંઘડીમાં નહીં જોયેલી વસ્તુમાં તેને રાખ્યો. સુંદર મહેલમાં, કને અનેક અનુચરો, મનોહર છત્રપલંગ અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી મંદમંદ પવનમાં, સુગંધી વિલેપનમાં તેને આનંદ આનંદ કરી આપ્યો. વિવિધ જાતિનાં હીરામાણિક, મૌક્રિક, મણિરત્ન અને રંગ ઊરંગી અમૂલ્ય ચીજો નિરંતર તે બીલને જોવા માટે મોકલ્યા કરે; આગળગીયામાં ફરવા હરવા મોકલે. એમ રાજા તેને સુખ આપ્યા કરતો હતો. કોઈ રાત્રે બધાં સૂઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે તે બીલને બાળબચ્ચાં સાંભરી આવ્યાં એટલે તે ત્યાંથી કંઈ લીધા કર્યા વગર એકાએક નીકળી પડ્યો. જઈને પોતાનાં કુટુંબીને મળ્યો. તે બધાંયે મળીને પૂછ્યું કે તું કયાં હતો? બીલે કહ્યું, બહુ સુખમાં. ત્યાં મેં બહુ વખાણવા લાયક વસ્તુઓ જોઈ.

કુટુંબીઓ—પણ તે કેવી? તે તો અમને કહે.

બીલ—શું કહું, અહીં એવી એકેકે વસ્તુ જ નથી.

કુટુંબીઓ—એમ હોય કે? આ શંખલા, છીપ, કોડાં કેવાં મળના પડ્યાં છે; ત્યાં કોઈ એવી જોવા લાયક વસ્તુ હતી?

બીલ—નહીં, નહીં ભાઈ, એવી ચીજ તો અહીં એકેકે

મોક્ષમાળા

૧૯૭

નથી. એના સોમા ભાગની કે હજારમા ભાગની પણ મનોહર ચીજ અહીં નથી.

કુટુંબીઓ—ત્યારે તો તું બોલ્યા વિના બેઠો રહે. તને જમણા થઈ છે; આથી તે પછી સારું શું હશે?

હે ગૌતમ! જેમ એ ભીલ રાજવૈભવસુખ ભોગવી આવ્યો હતો; તેમજ જાણતો હતો; છતાં ઉપમા યોગ્ય વસ્તુ નહીં મળવાથી તે કંઈ કહી શકતો નહોતો, તેમ અનુપમેય મોક્ષને, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમય નિર્વિકારી મોક્ષનાં સુખનાં અસંખ્યાતમા ભાગને પણ યોગ્ય ઉપમેય નહીં મળવાથી હું તને કહી શકતો નથી.

મોક્ષના સ્વરૂપ વિષે શંકા કરનારા તો કુતર્કવાદી છે; એઓને ક્ષણિક સુખસંબંધી વિચાર આડે સત્સુખનો વિચાર નથી. કોઈ આત્મિક જ્ઞાનહીન એમ પણ કહે છે કે, આથી કોઈ વિશેષ સુખનું સાધન ત્યાં રહ્યું નહીં એટલે અનંત અવ્યાબાધ સુખ કહી દે છે. આ એનું કથન વિવેકી નથી. નિદ્રા પ્રત્યેક માનવીને પ્રિય છે; પણ તેમાં તેઓ કંઈ જાણી કે દેખી શકતા નથી; અને જાણવામાં આવે તો માત્ર સ્વપ્નો-પાધિનું મિથ્યાપણું આવે; જેની કંઈ અસર પણ થાય. એ સ્વપ્ના વગરની નિદ્રા જેમાં સૂક્ષ્મ સ્થૂણ સર્વ જાણી અને દેખી શકાય; અને નિરુપાધિથી શાંત બિંદુ લઈ શકાય તો તેનું તે વર્ણન શું કરી શકે? એને ઉપમા પણ શી આપે? આ તો સ્થૂળ દૃષ્ટાંત છે; પણ બાલ, અવિવેકી એ પરથી કંઈ વિચાર કરી શકે એ માટે કહ્યું છે.

૧૯૯

મોક્ષમાળા

લીલનું દષ્ટાંત, સમજાવવા રૂપે ભાષાભેદે ફેરફારથી તમને કહી બતાવ્યું.

શિક્ષાપઠ ૭૪. ધર્મધ્યાન, ભાગ ૧:—

ભગવાને ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહ્યાં છે. આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ. પહેલાં બે ધ્યાન ત્યાગવા યોગ્ય છે. પાછળનાં બે ધ્યાન આત્મસાર્થકરૂપ છે. શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ જાણવા માટે, શાસ્ત્રવિચારમાં કુશળ થવા માટે, નિર્મથ-પ્રવચનનું તત્ત્વ પામવા માટે, સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય, વિચારવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મધ્યાનના મુખ્ય સોળ ભેદ છે. પહેલા ચાર ભેદ કહ્યું છું. ૧ આજ્ઞાવિજય (આજ્ઞાવિચય), ૨ અપાયવિજય (અપાયવિચય), ૩ વિવાગવિજય (વિવાક-વિચય), ૪ સંઠાણવિજય (સંસ્થાનવિચય). ૧ આજ્ઞાવિચય—આજ્ઞા એટલે સર્વજ્ઞ ભગવંતે ધર્મતત્ત્વ સંબંધી જે જે કહ્યું છે તે તે સત્ય છે; એમાં શંકા કરવા જેવું નથી; કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, બુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા અન્ય કોઈ કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી. પરંતુ અહીં ત ભગવંતે અંશ માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ કારણ એઓ નિરાગી, ત્યાગી, અને નિસ્પૃહી હતા. મૃષા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહીં, તેમ એઓ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃષા કહે નહીં. જ્યાં અજ્ઞાન જ નથી, ત્યાં એ સંબંધી મૃષા ક્યાંથી હોય? એવું જે ચિંતન કરવું તે ‘આજ્ઞાવિચય’ નામે પ્રથમ ભેદ છે. ૨ અપાયવિચય—રાગ,

મોક્ષમાળા

૧૯૯

દ્વેષ, કામ, ક્રોધ એથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું જે ચિંતવન કરવું તે ‘અપાયવિચય’ નામે બીજો ભેદ છે. અપાય એટલે દુઃખ. ૩ વિપાકવિચય—હું જે જે ક્ષણે ક્ષણે દુઃખ સહન કરું છું, ભવાટવીમાં પર્યાટન કરું છું, અજ્ઞાનાદિક પામું છું, તે સઘળું કર્મનાં ફળ ઉદય વડે કરીને છે, એ ધર્મ ધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ છે. ૪ સંસ્થાનવિચય—ત્રણલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવું તે. લોકસ્વરૂપ સુપ્રતિષ્ઠકને આકારે છે; જીવ અજીવે કરીને સંપૂર્ણ ભરપૂર છે. અસંખ્યાત યોજનની કોટાનુકોટીએ તીરછો લોક છે; જ્યાં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર છે. અસંખ્યાતા જ્યોતિષીય, વાણવ્યંતરાદિકના નિવાસ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની વિચિત્રતા એમાં લાગી પડી છે. અઢીદ્વીપમાં જઘન્ય તીર્થંકર વીશ, ઉત્કૃષ્ટા એકસો સિત્તેર હોય, તથા કેવળી ભગવાન અને નિર્ઘંત્ર મુનિરાજ વિચરે છે, તેઓને “વંદામિ, નમંસામિ, સક્કારેમિ, સમાણુમિ, કલ્લાણું, મંગળં, દેવયં, ચેદ્યં, પજ્જુવાસામિ” એમ તેમજ ત્યાં વસતાં શ્રાવક, શ્રાવિકાનાં ગુણગ્રામ કરીએ. તે તીરછો લોકથકી અસંખ્યાત ગુણો અધિક ઊર્ધ્વ લોક છે. ત્યાં અનેક પ્રકારના દેવતાઓના નિવાસ છે. પછી ધર્મિત પ્રાગભરા છે. તે પછી મુક્તાત્માઓ વિરાજે છે. તેને “વંદામિ, યાવત્ પજ્જુવાસામિ.” તે ઊર્ધ્વ લોકથી કંઈક વિશેષ અધો લોક છે, ત્યાં અનંત દુઃખથી ભરેલા નરકાવાસ અને ભુવનપતિનાં ભુવનાદિક છે. એ ત્રણ લોકનાં સર્વ સ્થાનક આ આત્માએ સમ્યક્ત્વરહિત કરણીથી અનંતીવાર જન્મમરણ કરી સ્પર્શી મૂક્યાં છે; એમ જે ચિંતન કરવું તે ‘સંસ્થાનવિચય’ નામે ધર્મ ધ્યાનનો ચોથો ભેદ છે. એ ચાર

૨૦૦

મોક્ષમાળા

લેદ વિચારી સમ્યક્ત્વ સહિત શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મની આરાધના કરવી. જેથી એ અનંત જન્મ મરણ ટળે. એ ધર્મ-ધ્યાનના ચાર લેદ સ્મરણમાં રાખવા.

શિક્ષાપાઠ ૭૫. ધર્મધ્યાન, ભાગ ૨:—

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહું છું. ૧ આજ્ઞારુચિ—એટલે વીતરાગ લગવાનની આજ્ઞા અંગીકાર કરવાની રુચિ ઉપજે તે. ૨. નિસર્ગારુચિ—આત્મા સ્વાભાવિકપણે જાતિસ્મરણાદિક જ્ઞાને કરી શ્રુત સહિત ચારિત્ર ધર્મ ધરવાની રુચિ પામે તેને નિસર્ગારુચિ કહી છે. ૩ સૂત્રારુચિ—શ્રુતજ્ઞાન અને અનંત તત્ત્વના લેદને માટે લાખેલાં લગવાનનાં પવિત્ર વચનોનું જેમાં ગૂંથન થયું છે તે સૂત્ર શ્રવણ કરવા, મનન કરવા અને ભાવથી પઠન કરવાની રુચિ ઉપજે તે સૂત્રારુચિ. ૪ ઉપદેશરુચિ—અજ્ઞાને કરીને ઉપાજ્ઞેલાં કર્મ જ્ઞાને કરીને ખપાવીએ, તેમજ જ્ઞાનવડે કરીને નવાં કર્મ ન બાંધીએ; મિથ્યાત્વે કરીને ઉપાજ્ઞ્યાં કર્મ તે સમ્યક્ભાવથી ખપાવીએ, સમ્યક્ભાવથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; અવૈરાગ્યે કરીને ઉપાજ્ઞ્યાં કર્મ તે વૈરાગ્યે કરીને ખપાવીએ અને વૈરાગ્યવડે કરીને પાછાં નવાં કર્મ ન બાંધીએ; કષાયે કરી ઉપાજ્ઞ્યાં કર્મ તે કષાય ટાળીને ખપાવીએ, ક્ષમાદિથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; અશુભ યોગે કરી ઉપાજ્ઞ્યાં કર્મ તે શુભ યોગે કરી ખપાવીએ, શુભ યોગે કરી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; પાંચ ઈન્દ્રિયના સ્વાદરૂપ આસ્રવે કરી ઉપાજ્ઞ્યાં કર્મ તે સંવરે કરી ખપાવીએ; તપરૂપ સંવરે કરી

મોક્ષમાળા

૨૦૧

નવાં કર્મ ન બાંધીએ; તે માટે અજ્ઞાનાદિક આસ્રવમાર્ગ છાંડીને જ્ઞાનાદિક સંવર માર્ગ બ્રહ્મણ કરવા માટે તીર્થંકર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળવાની રુચિ બપજે તેને ઉપદેશરુચિ કહીએ. એ ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહેવાયાં.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન કહું છું. ૧ વાંચના, ૨ પૃચ્છના, ૩ પરાવર્તના, ૪ ધર્મકથા. ૧ વાંચના એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્ર સિદ્ધાંતના મર્મના બાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્ર તત્ત્વનું વાંચન લઈએ તેનું નામ વાંચનાલંબન, ૨ પૃચ્છના—અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શંકાશલ્ય નિવારવાને માટે તેમજ અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષાને માટે યથાયોગ્ય વિનય સહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ. ૩ પરાવર્તના—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સંજઝાય કરીએ તેનું નામ પરાવર્તનાલંબન. ૪ ધર્મકથા—વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે તે ભાવ તેવા લઈને, ગ્રહીને, વિશેષ કરીને નિશ્ચય કરીને, શંકા, કંખા અને વિતિગિચ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભામધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ તેને ધર્મકથાલંબન કહીએ. જેથી સાંભળનાર, સદ્ગુનાર બન્ને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય. એ ધર્મધ્યાનના ચાર આલંબન કહેવાયાં. ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા કહું છું. ૧ એકત્વાનુપ્રેક્ષા, ૨ અનિત્યાનુપ્રેક્ષા, ૩ અશરણાનુપ્રેક્ષા,

૨૦૨

મોક્ષમાળા

૪ સંસારાનુપ્રેક્ષા; એ ચારેનો યોધ બાર લાવનાના પાઠમાં કહેવાઈ ગયો છે. તે તમને સ્મરણમાં હશે.

શિક્ષાપાઠ ૭૬. ધર્મધ્યાન, ભાગ ૩:—

ધર્મધ્યાન, પૂર્વાચાર્યોએ અને આધુનિક મુનીશ્વરોએ પણ વિસ્તારપૂર્વક બહુ સમજાવ્યું છે. એ ધ્યાનવડે કરીને આત્મા મુનિત્વલાવમાં નિરંતર પ્રવેશ કરે છે.

જે જે નિયમો એટલે ભેદ, આલંબન અને અનુપ્રેક્ષા કહી તે બહુ મનન કરવા જેવી છે. અન્ય મુનીશ્વરોના કહેવા પ્રમાણે મેં સામાન્ય લાષામાં તે તમને કહી; એ સાથે નિરંતર લક્ષ રાખવાની આવશ્યકતા છે કે એમાંથી આપણે કયો ભેદ પામ્યા; અથવા કયા ભેદભણી લાવના રાખી છે? એ સોજ ભેદમાંનો ગમે તે ભેદ હિતસ્વી અને ઉપયોગી છે; પરંતુ જેવા અનુક્રમથી લેવો જોઈ એ તે અનુક્રમથી લેવાય તો તે વિશેષ આત્મલાભનું કારણ થઈ પડે.

સૂત્રસિદ્ધાંતનાં અધ્યયનો કેટલાક મુખપાઠે કરે છે; તેના અર્થ, તેમાં કહેલાં મૂળતત્ત્વો ભણી જો તેઓ લક્ષ પહોંચાડે તો કંઈક સૂક્ષ્મભેદ પામી શકે. કેળનાં પત્રમાં, પત્રમાં પત્રની જેમ ચમત્કૃતિ છે તેમ સૂત્રાર્થને માટે છે. એ ઉપર વિચાર કરતાં નિર્મળ અને કેવળ દયામય માર્ગનો જે વીતરાગપ્રણીત તત્ત્વયોધ તેનું બીજ અંતઃકરણમાં ઉગી નીકળશે. તે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રાવલોકનથી, પ્રશ્નોત્તરથી, વિચારથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી પોષણ પામીને વૃદ્ધિ થઈ વૃક્ષરૂપે થશે.

મોક્ષમાળા

૨૦૩

નિર્જરા અને આત્મપ્રકાશરૂપ પછી તે વૃક્ષ રૂપ આપશે.

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પ્રકારો વેદાંતવાદીઓએ બતાવ્યા છે; પણ જેવા આ ધર્મધ્યાનના પૃથક્ પૃથક્ સોળ ભેદ કહ્યા છે તેવા તત્ત્વપૂર્વક ભેદ કોઈ સ્થળે નથી, એ અપૂર્વ છે. એમાંથી શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવાનો, મનન કરવાનો, વિચારવાનો, અન્યને બોધ કરવાનો, શંકા, કંખા ટાળવાનો, ધર્મકથા કરવાનો, એકત્વ વિચારવાનો, અનિત્યતા વિચારવાનો, અશરણુતા વિચારવાનો, વૈરાગ્ય પામવાનો, સંસારનાં અનંત દુઃખ મનન કરવાનો અને વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવડે કરીને આખા લોકલોકનાં વિચાર કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ મળે છે. ભેદે ભેદે કરીને એના પાછા અનેક ભાવ સમજાવ્યા છે.

એમાંના કેટલાક ભાવ સમજવાથી તપ, શાંતિ, ક્ષમા, દયા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો બહુ બહુ ઉદય થશે.

. તમે કદાપિ એ સોળ ભેદનું પઠન કરી ગયા હશે! તોપણ ફરી ફરી તેનું પરાવર્તન કરજો.

શિક્ષાપાઠ ૭૭. જ્ઞાનસંબંધી બે બોલ, ભાગ ૧:—

જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. જ્ઞાન શબ્દનો આ અર્થ છે. હવે યથામતિ વિચારવાનું છે કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જો આવશ્યકતા છે તો તે પ્રાસિનાં કંઈ સાધન છે? જો સાધન છે તો તેને અનુકૂળ, દેશ, કાળ, ભાવ છે? જો દેશકાળાદિક અનુકૂળ છે તો ક્યાંસુધી અનુકૂળ છે? વિશેષ વિચારમાં એ જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે? જાણવારૂપ છે

૨૦૪

મોક્ષમાળા

શું ? એના વળી ભેદ કેટલા છે ? જાણવાનાં સાધન કયાં કયાં છે ? કઈ કઈ વાટે તે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય છે ? એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામ શું છે ? એ જાણવું અવશ્યનું છે.

૧. જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે ? તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ ચતુર્દશ રજ્જીવાત્મક લોકમાં, ચતુર્ગતિમાં અનાદિકાળથી સકર્મસ્થિતિમાં આ આત્માનું પર્યાટન છે. મેષાનુમેષ પણ સુખનો જ્યાં ભાવ નથી એવાં નરકનિ-ગોદાદિક સ્થાનક આ આત્માએ ખડુ ખડુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે; અસહ્ય દુઃખોને પુનઃ પુનઃ અને કહો તો અનંતીવાર સહન કર્યાં છે. એ ઉતાપથી નિરંતર તપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મ વિપાકથી પર્યાટન કરે છે. પર્યાટનનું કારણ અનંત દુઃખદ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે; જેવડે કરીને આત્મા સ્વસ્વરૂપને પામી શકતો નથી; અને વિષયાદિક મોહ-બંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ સઘળાનું પરિણામ માત્ર ઉપર કહ્યું તે જ છે કે અનંત દુઃખ અનંત ભાવે કરીને સહેવું; ગમે તેટલું અપ્રિય, ગમે તેટલું ખેદદાયક અને ગમે તેટલું રૌદ્ર છતાં જે દુઃખ અનંતકાળથી અનંતીવાર સહન કરવું પડ્યું; તે દુઃખ માત્ર સહ્યું તે અજ્ઞાનાદિક કર્મથી; એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

શિક્ષાપાઠ ૭૮. જ્ઞાનસંબંધી એ બોલ, ભાગ ૨:—

૨. હવે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો વિષે કંઈ વિચારી કરીએ. અપૂર્ણ પર્યાપ્તિવડે પરિપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન સાધ્ય થતું નથી એ

મોક્ષમાળા

૨૦૫

માટે થઈને છ પર્યાપ્તિ યુક્ત જે દેહ તે આત્મજ્ઞાન સાધ્ય કરી શકે. એવો દેહ તે એક માનવદેહ છે. આ સ્થળે પ્રશ્ન ઊઠશે કે માનવદેહ પામેલા અનેક આત્માઓ છે, તો તે સઘળા આત્મજ્ઞાન કાં પામતા નથી? એના ઉત્તરમાં આપણે માની શકીશું કે જેઓ સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાનને પામ્યા છે તેઓનાં પવિત્ર વચનામૃતની તેઓને શ્રુતિ નહિ હોય. શ્રુતિ વિના સંસ્કાર નથી. જો સંસ્કાર નથી તો પછી શ્રદ્ધા ક્યાંથી હોય? અને જ્યાં એ એછે નથી ત્યાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શાની હોય? એ માટે માનવદેહની સાથે સર્વજ્ઞવચનામૃતની પ્રાપ્તિ અને એની શ્રદ્ધા એ પણ સાધનરૂપ છે. સર્વજ્ઞવચનામૃત અકર્મભૂમિ કે કેવળ અનાર્યભૂમિમાં મળતાં નથી તો પછી માનવદેહ શું ઉપયોગનો? એ માટે થઈને આર્યભૂમિ એ પણ સાધનરૂપ છે, તત્ત્વની શ્રદ્ધા ઉપજવા અને યોધ થવા માટે નિર્ઝંથ ગુરુની અવશ્ય છે. દ્રવ્યે કરીને જે કુલ મિથ્યાત્વી છે, તે કુળમાં થયેલો જન્મ પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિની હાનિરૂપ છે. કારણ ધર્મર્મતલેદ એ અતિ દુઃખદાયક છે. પરંપરાથી પૂર્વ-જોએ ગ્રહણ કરેલું જે દર્શન તેમાં જ સત્યભાવના અંધાય છે; એથી કરીને પણ આત્મજ્ઞાન અટકે છે. એ માટે ભલું કુળ પણ જરૂરનું છે. એ સઘળાં પ્રાપ્ત કરવા માટે થઈને ભાગ્યશાળી થવું. તેમાં સત્પુણ્ય એટલે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઇત્યાદિ ઉત્તમ સાધનો છે. એ દ્વિતીય સાધન ભેદ કહ્યો.

૩. જો સાધન છે તો તેને અનુકૂળ દેશ, કાળ છે? એ ત્રીજા ભેદનો વિચાર કરીએ. ભારતમાં મહાવિદેહ ઈન્દ્ર કર્મભૂમિ અને તેમાં પણ આર્યભૂમિ એ દેશભાવે અનુકૂળ

૨૦૬

મોક્ષમાળા

છે. જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! તમે સઘળા આ કાળે ભારતમાં છો; માટે ભારતદેશ અનુકૂળ છે. કાળભાવ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકાય એટલી અનુકૂળતા છે; કારણ, આ દુષ્કર્મ પંચમ-કાળમાં પરમ્પરામ્નાયથી પરમાવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ એ પવિત્રજ્ઞાન જોવામાં આવતાં નથી. એટલે કાળની પરિપૂર્ણ અનુકૂળતા નથી.

૪. દેશકાળાદિ જો અનુકૂળ છે તો ક્યાં સુધી છે ? એનો ઉત્તર કે શેષ રહેલું સિદ્ધાંતિક મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, સામાન્ય મતથી કાળભાવે એકવીશ હજાર વર્ષ સુધી રહેવાનું. તેમાંથી અઢી સહસ્ર ગયાં, બાકી સાડા અઠાર હજાર વર્ષ રહ્યાં; એટલે પંચમ કાળની પૂર્ણતા સુધી કાળની અનુકૂળતા છે. દેશકાળ તે લઈને અનુકૂળ છે.

શિક્ષાપાઠ ૭૯. જ્ઞાનસંબંધી બે બોલ, ભાગ ૩:—

હવે વિશેષ વિચાર કરીએ:—

૧. આવશ્યકતા શી ? એ મહદ્ વિચારનું આવર્તન પુનઃ વિશેષતાથી કરીએ. મુખ્ય અવશ્ય સ્વસ્વરૂપસ્થિતિની શ્રેણિએ ચઢવું એ છે. જેથી અનંત દુઃખનો નાશ થાય. દુઃખના નાશથી આત્માનું શ્રેયિક સુખ છે; અને સુખ નિરંતર આત્માને પ્રિય જ છે; પણ જે સ્વસ્વરૂપિક સુખ છે તે. દેશ, કાળ, ભાવને લઈને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ઈતિ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. સમ્યક્ભાવ સહિત ઉચ્ચગતિ, ત્યાંથી મહાવિદેહમાં માનવદેહે જન્મ, ત્યાં સમ્યક્ભાવની પુનઃ ઉન્નતિ, તત્ત્વજ્ઞાનની

મોક્ષમાળા

૨૦૭

વિશુદ્ધતા અને વૃદ્ધિ; છેવટે પરિપૂર્ણ આત્મસાધન જ્ઞાન અને તેનું સત્ય પરિણામ કેવળ સર્વ હુઃખનો અભાવ એટલે અખંડ, અનુપમ અનંત શાશ્વત પવિત્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ. એ સઘળા માટે થઈને જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

૨. જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે એનો વિચાર કર્યું છું. એ જ્ઞાનના ભેદ અનંત છે; પણ સામાન્ય દષ્ટિ સમજી શકે એટલા માટે થઈને સર્વજ્ઞ ભગવાને મુખ્ય પાંચ ભેદ કહ્યા છે. તે જેમ છે તેમ કર્યું છું. પ્રથમ મતિ, દ્વિતીય શ્રુત, તૃતીય અવધિ, ચતુર્થ મનઃપર્યાવ અને પાંચમું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કેવળ એના પાછા પ્રતિભેદ છે. તેની વળી અતીન્દ્રિય સ્વરૂપે અનંત ભંગબળ છે.

૩. શું જાણવારૂપ છે? એનો હવે વિચાર કરીએ. વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવું તેનું નામ જ્યારે જ્ઞાન, ત્યારે વસ્તુઓ તો અનંત છે, એને કઈ પંક્તિથી જાણવી? સર્વજ્ઞ થયા પછી સર્વદર્શિતાથી તે સત્પુરુષ, તે અનંત વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વ ભેદે કરી જાણે છે અને દેખે છે; પરંતુ તેઓ એ સર્વજ્ઞ શ્રેણિને પામ્યા તે કઈ કઈ વસ્તુને જાણવાથી? અનંત શ્રેણિઓ જ્યાં સુધી જાણી નથી ત્યાં સુધી કઈ વસ્તુને જાણતાં જાણતાં તે અનંત વસ્તુઓને અનંત રૂપે જાણીએ? એ શંકાનું સમાધાન હવે કરીએ. જે અનંત વસ્તુઓ માની તે અનંત ભંગે કરીને છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુત્વ સ્વરૂપે તેની એ શ્રેણિઓ છે. જીવ અને અજીવ. વિશેષ વસ્તુત્વ સ્વરૂપે નવતત્ત્વ કિંવા ષડ્દ્રવ્યની શ્રેણિઓ જાણવા રૂપ થઈ પડે છે. જે પંક્તિએ ચઢતાં ચઢતાં સર્વ ભાવે જણાઈ લોકાલોક સ્વરૂપ હસ્તા-

૨૦૮

મોક્ષમાળા

મલકવત્ જાણી દેખી શકાય છે. એટલા માટે થઈને જાણવા-
રૂપ પદાર્થ તે જીવ અને અજીવ છે. એ જાણવારૂપ મુખ્ય
એ શ્રેણિઓ કહેવાઈ.

શિક્ષાપાઠ. ૮૦. જ્ઞાનસંબંધી બે બોલ, ભાગ ૪:—

૪. એના ઉપલેદ સંક્ષેપમાં કહું છું. જીવ એ ચૈતન્ય
લક્ષણે એકરૂપ છે. દેહસ્વરૂપ અને દ્રવ્યસ્વરૂપે અનંતાનંત છે.
દેહસ્વરૂપે તેના ઇન્દ્રિયાદિક જાણવા રૂપ છે. તેની સંસર્ગ
રિદ્ધિ જાણવારૂપ છે. તેમજ ‘અજીવ’ તેના રૂપી અરૂપી
પુદ્ગલ, આકાશાદિક વિચિત્ર ભાવ, કાળચક્ર ઇં જાણવારૂપ
છે. જીવાજીવ જાણવાની પ્રકારાંતરે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીએ નવ
શ્રેણિરૂપ નવતત્ત્વ કહ્યાં છે.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા,
બંધ, મોક્ષ. એમાંના કેટલાંક ગ્રાહ્યરૂપ, કેટલાંક જાણવારૂપ,
કેટલાંક ત્યાગવારૂપ છે. સઘળાં એ તત્ત્વો જાણવારૂપ તો છે જ.

૫. જાણવાનાં સાધન: સામાન્ય વિચારમાં એ સાધનો બે
કે જાણ્યાં છે, તોપણ વિશેષ કંઈક જાણીએ. ભગવાનની આજ્ઞા
અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ યથાતથ્ય જાણવું. સ્વયં કોઈક જ
જાણે છે. નહીં તો નિર્ઐશ જ્ઞાની ગુરુ જાણાવી શકે. નિરાગી
જ્ઞાતા સર્વોત્તમ છે. એટલા માટે શ્રદ્ધાનું બીજ રોપનાર કે
તેને પોષનાર ગુરુ એ સાધનરૂપ છે; એ સાધનાદિકને માટે
સંસારની નિવૃત્તિ એટલે શમ, દમ, બ્રહ્મચર્યાદિક અન્ય સાધનો
છે. એ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની વાટ કહીએ તોપણ ચાલે.

મોક્ષમાળા

૨૦૯

૬. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામનાં ઉત્તરનો આશય ઉપર આવી ગયો છે; પણ કાળભેદે કંઈ કહેવાનું છે; અને તે એટલું જ કે દિવસમાં બે ઘડીનો વખત પણ નિયમિત રાખીને જિનેશ્વર ભગવાનના કહેલા તત્ત્વબોધની પર્યાટના કરો. વીતરાગના એક સૈદ્ધાંતિક શબ્દ પરથી જ્ઞાનાવરણીયનો બહુ ક્ષયોપશમ થશે એમ હું વિવેકથી કહું છું.

શિક્ષાપાઠ ૮૧. પાંચમકાળ:—

કાળચક્ર ના વિચારો અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે. જિનેશ્વરે એ કાળચક્રના બે મુખ્ય ભેદ કહ્યા છે. ૧ ઉત્સર્પિણી, ૨ અવસર્પિણી. એકેકા ભેદના છ છ આરા છે. આધુનિક વર્તન કરી રહેલો આરો પાંચમકાળ કહેવાય છે અને તે અવસર્પિણી કાળનો પાંચમો આરો છે. અવસર્પિણી એટલે ઉતરતો કાળ; ઉતરતા કાળના પાંચમા આરામાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઈએ તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે; તે અવશ્ય જાણવા જોઈએ.

એઓ પાંચમકાળનું સ્વરૂપ મુખ્ય આ ભવમાં કહે છે; નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે. પાખંડી અને પ્રપંચી મતોનું મંડન થશે. જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વળશે. સત્ય, દયા હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ઠ ગુરુઓ પૂજ્યરૂપ થશે. દુષ્ટવૃત્તિનાં મનુષ્યો પોતાના ફંદામાં ફાવી જશે. મીઠા પણ

મો. ૧૪

૨૧૦

મોક્ષમાળા

ધૂત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાદિક શીલયુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિકજ્ઞાનના ભેદો હજુતા જશે; હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાનક્રિયા બહુધા સેવાશે; વ્યાકુળ વિષયોનાં સાધનો વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષે સત્તા-ધીશ થશે. શ્રૃંગારથી ધર્મ મનાશે.

ખરા ક્ષત્રિયો વિના ભૂમિ શોકમ્મસ્ત થશે. નિર્માલ્ય રાજ-વંશીઓ વેશ્યાના વિલાસમાં મોહ પામશે. ધર્મ, કર્મ અને ખરી રાજનીતિ ભૂલી જશે; અન્યાયને જન્મ આપશે; જેમ લૂંટાશે તેમ પ્રજાને લૂંટશે. પોતે પાપિષ્ઠ આચરણો સેવી પ્રજા આગળ તે પળાવતા જશે. રાજબીજને નામે શૂન્યતા આવતી જશે. નીચ મંત્રીઓની મહત્તા વધતી જશે. એઓ દીન પ્રજાને ચૂસીને લાંડાર ભરવાનો રાજાને ઉપદેશ આપશે. શિયળભંગ કરવાનો ધર્મ રાજાને અંગીકાર કરાવશે. શૌર્યાદિક સદ્ગુણોનો નાશ કરાવશે. મૃગયાદિક પાપમાં અંધ બનાવશે. રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના અધિકારથી હન્ટરગુણી અહં-પદ્ધતા રાખશે. વિપ્રો લાલચુ અને લોભી થઈ જશે. સદ્વિદ્યાને દાટી દેશે; સંસારી સાધનોને ધર્મ ઠરાવશે. વૈશ્યો માયાવી, કેવળ સ્વાર્થી અને કઠોર હૃદયના થતા જશે. સમગ્ર મનુષ્ય-વર્ગની સદ્વૃત્તિઓ ઘટતી જશે. અકૃત અને ભયંકર કૃત્યો કરતાં તેઓની વૃત્તિ અટકશે નહીં. વિવેક, વિનય, સરળતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણો ઘટતા જશે. અનુકંપાને નામે હીનતા થશે. માતા કરતાં પત્નીમાં પ્રેમ વધશે; પિતા કરતાં પુત્રમાં પ્રેમ વધશે; પતિવ્રત નિયમપૂર્વક પાળનારી સુંદરીઓ ઘટી જશે. સ્નાનથી પવિત્રતા ગણાશે; ધનથી ઉત્તમકુળ ગણાશે. ગુરુથી

મોક્ષમાળા

૨૧૧

શિષ્યો અવળા ચાલશે. ભૂમિનો રસ ઘટી જશે. સંક્ષેપમાં કહેવાનો ભાવાર્થ કે ઉત્તમ વસ્તુની ક્ષીણતા છે; અને કનિષ્ઠ વસ્તુનો ઉદય છે. પંચમકાળનું સ્વરૂપ આમાંનું પ્રત્યક્ષ સૂચવન પણ કેટલું બધું કરે છે ?

મનુષ્ય સદ્ધર્મતત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન નહીં થઈ શકે; સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન નહીં પામી શકે; જંબુસ્વામીના નિર્વાણ પછી દશ નિર્વાણી વસ્તુ આ ભરતક્ષેત્રથી વ્યવચ્છેદ ગઈ.

પંચમકાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરૂષો તત્ત્વને ઓળખ કરશે; કાળાનુસાર ધર્મતત્ત્વશ્રદ્ધા પામીને ઉચ્ચગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે, નિર્ઐશ્યપ્રવચન, નિર્ઐશ્યગુરુ ઇં ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે. એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.

શિક્ષાપાઠ ૮૨. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧:—

દશવૈકાળિકસૂત્રમાં કથન છે કે જેણે જીવાજીવના ભાવ નથી જાણ્યા તે અબુધ સંયમમાં સ્થિર કેમ રહી શકશે ? એ વચનામૃતનું તાત્પર્ય એમ છે કે : તમે આત્મા અનાત્માનાં સ્વરૂપને જાણો, એ જાણવાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

આત્મા અનાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ નિર્ઐશ્યપ્રવચનમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; અનેક મતોમાં એ જો તત્ત્વો વિષે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે યથાર્થ નથી. મહા પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યોએ કરેલાં વિવેચન સહિત પ્રકારાંતરે કહેલાં મુખ્ય નવતત્ત્વને વિવેક-

૨૧૨

મોક્ષમાળા

બુદ્ધિથી જે જ્ઞેય કરે છે, તે સત્પુરુષ આત્મસ્વરૂપને ઓળખી શકે છે.

સ્યાદ્રાદશૈલી અનુપમ અને અનંતલેહ લાવથી ભરેલી છે; એ શૈલીને પરિપૂર્ણ તો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જ બાળી શકે; છતાં એઓનાં વચનામૃતાનુસાર આગમ ઉપયોગથી યથામતિ નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ બાળવું અવશ્યનું છે. એ નવતત્ત્વ પ્રિય શ્રદ્ધાભાવે બાળવાથી પરમ વિવેકબુદ્ધિ, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને પ્રભાવિક આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. નવતત્ત્વમાં લોકાલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આવી જાય છે. જે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિની ગતિ છે, તે પ્રમાણે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી દષ્ટિ પહોંચાડે છે; અને ભાવાનુસાર તેઓના આત્માની ઉજ્જવલતા થાય છે. તે વડે કરીને તેઓ આત્મજ્ઞાનનો નિર્માળ રસ અનુભવે છે. જેનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે, તેમજ સુશીલચુક્ત જે તત્ત્વજ્ઞાનને સેવે છે તે પુરુષ મહદ્દભાગી છે.

એ નવતત્ત્વનાં નામ આગળના શિક્ષાપાઠમાં હું કહી ગયો છું; એનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યોના મહાન અંથોથી અવશ્ય મેળવવું; કારણ સિદ્ધાંતમાં જે જે કહ્યું છે, તે તે વિશેષ લેદથી સમજવા માટે સહાયભૂત પ્રજ્ઞાવંત આચાર્ય-વિરચિત અંથો છે. એ ગુરુગમ્યરૂપ પણ છે. નય, નિક્ષેપા અને પ્રમાણલેહ નવતત્ત્વનાં જ્ઞાનમાં અવશ્યના છે; અને તેની યથાર્થ સમજણ એ પ્રજ્ઞાવંતોએ આપી છે.

મોક્ષમાળા

૨૧૩

શિક્ષાપાઠ ૮૩. તત્વાવબોધ, ભાગ ૨:—

સર્વજ્ઞ ભગવાને લોકાલોકના સંપૂર્ણ ભાવ જાણ્યા અને જાણ્યા. તેનો ઉપદેશ જાણ્યો લોકોને કર્યો. ભગવાને અનંત જ્ઞાનવડે કરીને લોકાલોકનાં સ્વરૂપ વિષેના અનંત ભેદ જાણ્યા હતા; પરંતુ સામાન્ય માનવીઓને ઉપદેશથી શ્રેણિએ ચઢવા મુશ્કેલી દેખાતા નવ પદાર્થ તેઓએ દર્શાવ્યા. એથી લોકાલોકના સર્વ ભાવનો એમાં સમાવેશ આવી જાય છે. નિર્ઝંઘપ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ બોધ છે, તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવતત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે; તેમજ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવતત્ત્વવિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે. આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઠંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અહીં ત ભગવાનનો પવિત્ર બોધ છે. એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રકુલિત થઈ શકે કે જ્યારે નવતત્ત્વ વિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.

સૂક્ષ્મ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પણ એ નવતત્ત્વ સ્વરૂપ જ્ઞાનને સહાયરૂપ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે એ નવતત્ત્વ સ્વરૂપ જ્ઞાનનો બોધ કરે છે; એથી આ નિઃશંક માનવા યોગ્ય છે કે નવતત્ત્વ જેણે અનંત ભાવ ભેદે જાણ્યા તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થયો.

એ નવતત્ત્વ ત્રિપદીને ભાવે લેવા યોગ્ય છે; હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય. એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય, જાણવા યોગ્ય અને પ્રહણ કરવા યોગ્ય, એમ ત્રણ ભેદ નવતત્ત્વ સ્વરૂપના વિચારમાં રહેલા છે.

પ્રશ્ન:—જે ત્યાગવારૂપ છે તેને જાણીને કરવું શું? જે ગામ ન જવું તેનો માર્ગ શામાટે પૂછવો?

૨૧૪

મોક્ષમાળા

ઉત્તર:—એ તમારી શંકા સહજમાં સમાધાન થઈ શકે તેવી છે. ત્યાગવારૂપ પણ જાણવા અવશ્ય છે. સર્વજ્ઞ પણ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચને જાણી રહ્યા છે. ત્યાગવારૂપ વસ્તુને જાણવાનું મૂળતત્ત્વ આ છે કે જો તે જાણી ન હોય તો અત્યાજ્ય ગણી કોઈ વખત સેવી જવાય. એક ગામથી બીજે પહોંચતાં સુધી વાટમાં જે જે ગામ આવવાનાં હોય તેનો રસ્તો પણ પૂછવો પડે છે, નહીં તો જ્યાં જવાનું છે ત્યાં ન પહોંચી શકાય. એ ગામ જેમ પૂછ્યાં પણ ત્યાં વાસ કર્યો નહીં તેમ પાપાદિક તત્ત્વો જાણવાં પણ અહણ કરવાં નહીં. જેમ વાટમાં આવતાં ગામનો ત્યાગ કર્યો તેમ તેનો પણ ત્યાગ કરવો અવશ્યનો છે.

શિક્ષાપાઠ ૮૪. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૩:—

નવતત્ત્વનું કાળભેદે જે સત્પુરુષો ગુરુગમ્યતાથી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન પૂર્વક જ્ઞાન કરે છે, તે સત્પુરુષો મહા પુણ્યશાળી તેમજ ધન્યવાદને પાત્ર છે. પ્રત્યેક સુજ્ઞપુરુષોને મારો વિનયભાવભૂષિત એ જ બોધ છે કે નવતત્ત્વને સ્વબુદ્ધિઅનુસાર યથાર્થ જાણવાં.

મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન જાણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગરુડની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે

મોક્ષમાળા

૨૧૫

શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ બાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યા છે. એક લૌકિક કથન છે કે ‘સો શાણે એક મત’ તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી.

એ નવતત્ત્વ વિચાર સંબંધી પ્રત્યેક મુનિઓને મારી વિજ્ઞાપિ છે કે વિવેક અને ગુરુગમ્યતાથી એનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિમાન કરવું; એથી તેઓનાં પવિત્ર પંચ મહાવ્રત દૃઢ થશે; જિનેશ્વરનાં વચનામૃતના અનુપમ આનંદની પ્રસાદી મળશે; મુનિત્વઆચાર પાળવામાં સરળ થઈ પડશે; જ્ઞાન અને ક્રિયા વિશુદ્ધ રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો ઉદય થશે; પરિણામે ભવાંત થઈ જશે.

શિક્ષાપાઠ ૮૫. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૪:—

જે જે શ્રમણોપાસક નવતત્ત્વ પઠનરૂપે પણ બાણતા નથી તેઓએ અવશ્ય બાણવાં. બાણ્યા પછી બહુ મનન કરવાં. સમજાય તેટલા ગંભીર આશય ગુરુગમ્યતાથી સદ્ભાવે કરીને સમજવા. આત્મજ્ઞાન એથી ઉજ્જવળતા પામશે; અને યમ-નિયમાદિકનું બહુ પાલન થશે.

નવતત્ત્વ એટલે તેનું એક સામાન્ય ગૂંથનચુક્ત પુસ્તક હોય તે નહીં; પરંતુ જે જે સ્થળે જે જે વિચારો જ્ઞાનીઓએ

૨૧૬ :

મોક્ષમાળા

પ્રણીત કર્યા છે, તે તે વિચારો નવતત્ત્વમાંના અમુક એક બે કે વિશેષ તત્ત્વના હોય છે. કેવળી ભગવાને એ શ્રેણિઓથી સકળ જગત્માંડળ દર્શાવી દીધું છે; એથી જેમ જેમ ન્યાદિ ભેદથી એ તત્ત્વજ્ઞાન મળશે તેમ તેમ અપૂર્વ આનંદ અને નિર્મળતાની પ્રાપ્તિ થશે; માત્ર વિવેક, ગુરુગમ્યતા અને અપ્રમાદ જોઈએ. એ નવતત્ત્વજ્ઞાન મને બહુ પ્રિય છે. એના રસાનુભવીઓ પણ મને સદૈવ પ્રિય છે.

કાળભેદે કરીને આ વખતે માત્ર મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન ભરતક્ષેત્રે વિદ્યમાન છે; બાકીનાં ત્રણ જ્ઞાન પરંપરા-મ્નાયથી જોવામાં આવતાં નથી; છતાં જેમ જેમ પૂર્ણ શ્રદ્ધા-ભાવથી એ નવતત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોની ગુફામાં ઉતરાય છે, તેમ તેમ તેના અંદર અદ્ભુત આત્મપ્રકાશ, આનંદ, સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની સ્ફુરણા, ઉત્તમ વિનોદ અને ગંભીર ચળકાટ દિગ કરી દઈ, શુદ્ધ સમ્યક્જ્ઞાનનો તે વિચારો બહુ ઉદય કરે છે. સ્યાદ્રાદવચનામૃતના અનંત સુંદર આશય સમજવાની પરંપરાગત શક્તિ આ કાળમાં આ ક્ષેત્રથી વિચ્છેદ ગયેલી છતાં તે પરત્વે જે જે સુંદર આશયો સમજાય છે તે તે આશયો અતિ અતિ ગંભીર તત્ત્વથી ભરેલા છે. પુનઃ પુનઃ તે આશયો મનન કરતાં ચાર્વાકમતિના ચંચળ મનુષ્યને પણ સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરી દે તેવા છે. સંક્ષેપમાં સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ, પવિત્રતા, મહાશીલ, નિર્મળ ઊંડા અને ગંભીર વિચાર, સ્વચ્છ વૈરાગ્યની ભેટ એ તત્ત્વજ્ઞાનથી મળે છે.

શિક્ષાપાઠ ૮૬. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ પ:—

એક વાર એક સમર્થ વિદ્વાનથી નિર્ઝંથપ્રવચનની ચમત્કૃતિ સંબંધી વાતચીત થઈ; તેના સંબંધમાં તે વિદ્વાને જણાવ્યું કે આટલું હું માન્ય રાખું છું કે મહાવીર એ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષ હતા; એમણે જે બોધ કર્યો છે, તે ઝીલી લઈ પ્રજાવંત પુરૂષોએ અંગ, ઉપાંગની યોજના કરી છે; તેના જે વિચારો છે તે ચમત્કૃતિ ભરેલા છે; પરંતુ એ ઉપરથી આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એમાં રહ્યું છે એમ હું કહી ન શકું. એમ છતાં જો તમે કંઈ એ સંબંધી પ્રમાણ આપતા હો તો હું એ વાતની કંઈ શ્રદ્ધા લાવી શકું. એના ઉત્તરમાં મેં એમ કહ્યું કે હું કંઈ જોઈ વચનામૃતને યથાર્થ તો શું પણ વિશેષ ભેદે કરીને પણ જાણતો નથી; પણ જે સામાન્ય ભાવે જાણું છું એથી પણ પ્રમાણ આપી શકું ખરો. પછી નવતત્ત્વવિજ્ઞાન સંબંધી વાતચીત નીકળી મેં કહ્યું એમાં આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આવી જાય છે; પરંતુ યથાર્થ સમજવાની શક્તિ જોઈએ. પછી તેઓએ એ કથનનું પ્રમાણ માગ્યું, ત્યારે આઠ કર્મ મેં કહી બતાવ્યાં; તેની સાથે એમ સૂચવ્યું કે એ સિવાય એનાથી ભિન્નભાવ દર્શાવે એવું નવમું કર્મ શોધી આપો. પાપની અને પુણ્યની પ્રકૃતિઓ કહીને કહ્યું આ સિવાય એક પણ વધારે પ્રકૃતિ શોધી આપો. એમ કહેતાં કહેતાં અનુક્રમે વાત લીધી. પ્રથમ જીવના ભેદ કહી પૂછ્યું: એમાં કંઈ ન્યૂનાધિક કહેવા માગો છો? અજીવ-દ્રવ્યના ભેદ કહી પૂછ્યું: કંઈ વિશેષતા કહો? એમ નવતત્ત્વ સંબંધી વાતચીત થઈ ત્યારે તેઓએ થોડીવાર વિચાર કરીને

૨૧૮

મોક્ષમાળા

કહ્યું: આ તો મહાવીરની કહેવાની અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે કે જીવનો એક નવો લેહ મળતો નથી; તેમ પાપપુણ્યાદિકની એક પ્રકૃતિ વિશેષ મળતી નથી; અને નવમું કર્મ પણ મળતું નથી. આવા આવા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો જૈનમાં છે એ મારું લક્ષ નહોતું. આમાં આખી સૃષ્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન કેટલેક અંશે આવી શકે ખરું.

શિક્ષાપાઠ ૮૭. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૬:—

એનો ઉત્તર આ લણીથી એમ થયો કે હજી આપ આટલું કહો છો તે પણ જૈનના તત્ત્વવિચારો આપના હૃદયે આવ્યા નથી ત્યાંસુધી; પરંતુ હું મધ્યસ્થતાથી સત્ય કહું છું કે એમાં જે વિશુદ્ધજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે કયાંય નથી; અને સર્વ મતોએ જે જ્ઞાન બતાવ્યું છે તે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના એક ભાગમાં આવી જાય છે. એનું કથન સ્યાદ્રાદ છે, એક-પક્ષી નથી.

તમે એમ કહ્યું કે કેટલેક અંશે સૃષ્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન એમાં આવી શકે ખરું, પરંતુ એ મિશ્રવચન છે. અમારી સમજાવવાની અદ્વિષ્ટતાથી એમ બને ખરું, પરંતુ એથી એ તત્ત્વોમાં કંઈ અપૂર્ણતા છે એમ તો નથી જ. આ કંઈ પક્ષપાતી કથન નથી. વિચાર કરી આખી સૃષ્ટિમાંથી એ સિવાયનું એક દશમું તત્ત્વ શોધતાં કોઈ કાળે તે મળનાર નથી. એ સંબંધી પ્રસંગોપાત્ત આપણે જ્યારે વાતચીત અને મધ્યસ્થ ચર્ચા થાય ત્યારે નિઃશંકતા થાય.

મોક્ષમાળા

૨૧૯

ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે આ ઉપરથી મને એમ તો નિઃશંકતા છે કે જૈન અદ્ભુત દર્શન છે. શ્રેણિપૂર્વક તમે મને કેટલાક નવતત્ત્વના ભાગ કહી બતાવ્યા એથી હું એમ બેધડક કહી શકું છું કે મહાવીર ગુપ્તભેદને પામેલા પુરુષ હતા. એમ સહજસાજ વાત કરીને ‘ઉપન્નેવા,’ ‘વિધનેવા,’ ‘ધુવેવા,’ એ લખિધવાકય મને તેઓએ કહ્યું. તે કહી બતાવ્યા પછી તેઓએ એમ જણાવ્યું કે આ શબ્દોના સામાન્ય અર્થમાં તો કોઈ ચમત્કૃતિ દેખાતી નથી; ઊપજવું, નાશ થવું અને અચળતા, એમ એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ છે. પરંતુ શ્રીમાન ગણધરેએ તો એમ દર્શિત કર્યું છે કે એ વચનો ગુરુમુખથી શ્રવણ કરતાં આગળના ભાવિક શિષ્યોને દ્વાદશાંગીનું આશયભરિત જ્ઞાન થતું હતું. એ માટે મેં કંઈક વિચારે પહોંચાડી જોયા છતાં મને તો એમ લાગ્યું કે એ બનવું અસંભવિત છે, કારણ અતિ અતિ સૂક્ષ્મ માનેલું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન એમાં ક્યાંથી સમાય? એ સંબંધી તમે કંઈ લક્ષ પહોંચાડી શકશો?

શિક્ષાપાઠ ૮૮. તત્ત્વાવબોધ ભાગ ૭:—

ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે આ કાળમાં ત્રણ મહાજ્ઞાન પરંપરામ્નાયથી ભારતમાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ છતાં હું કંઈ સર્વજ્ઞ કે મહાપ્રજ્ઞાવંત નથી; છતાં મારું જેટલું સામાન્ય લક્ષ પહોંચે તેટલું પહોંચાડી કંઈ સમાધાન કરી શકીશ, એમ મને સંભવ રહે છે. ત્યારે તેણે કહ્યું, જો તેમ સંભવ

૨૨૦

મોક્ષમાળા

થતો હોય તો એ ત્રિપદી જીવ પર 'ના' ને 'હા' વિચારે ઉતારો. તે એમ કે જીવ શું ઉત્પત્તિરૂપ છે? તો કે ના. જીવ શું વિદ્યતા રૂપ છે? તો કે ના. જીવ શું ધ્રુવતારૂપ છે? તો કે ના. આમ એક વખત ઉતારો અને બીજી વખત જીવ શું ઉત્પત્તિરૂપ છે? તો કે હા. જીવ શું વિદ્યતારૂપ છે? તો કે હા. જીવ શું ધ્રુવરૂપ છે? તો કે હા. આમ ઉતારો. આ વિચારો આખા મંડળે એકત્ર કરી ચોજ્યા છે. એ જો યથાર્થ કહી ન શકાય તો અનેક પ્રકારથી દૂષણ આવી શકે. વિદ્યારૂપે હોય એ વસ્તુ ધ્રુવરૂપે હોય નહીં, એ પહેલી શંકા. જો ઉત્પત્તિ, વિદ્યતા અને ધ્રુવતા નથી તો જીવ કયાં પ્રમાણથી સિદ્ધ કરશે? એ બીજી શંકા. વિદ્યતા અને ધ્રુવતાને પરસ્પર વિરોધાભાસ એ ત્રીજી શંકા. જીવ કેવળ ધ્રુવ છે તો ઉત્પત્તિમાં હા કહી એ અસત્ય અને ચોથો વિરોધ. ઉત્પન્ન ચુક્ત જીવનો ધ્રુવ ભાવ કહો તો ઉત્પન્ન કોણે કર્યો? એ પાંચમો વિરોધ અનાદિપણું જતું રહે છે એ છઠી શંકા. કેવળ ધ્રુવ વિદ્યારૂપે છે એમ કહો તો ચાર્વાકમિશ્ર વચન થયું એ સાતમો દોષ. ઉત્પત્તિ અને વિદ્યારૂપ કહેશે તો કેવળ ચાર્વાકનો સિદ્ધાંત એ આઠમો દોષ. ઉત્પત્તિની ના, વિદ્યતાની ના અને ધ્રુવતાની ના કહી પાછી ત્રણેની હા કહી એના પુનઃરૂપે છ દોષ. એટલે સરવાળે ચૌદ દોષ. કેવળ ધ્રુવતા જતાં તીર્થ-કરનાં વચન ત્રુટી જાય એ પંદરમો દોષ. ઉત્પત્તિ ધ્રુવતા લેતાં કર્તાની સિદ્ધિ થતાં સર્વજ્ઞ વચન ત્રુટી જાય એ સોળમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિદ્યારૂપે પાપપુણ્યાદિકનો અભાવ એટલે ધર્માધર્મ સઘળું ગયું એ સત્તરમો દોષ. ઉત્પત્તિ વિદ્ય અને

મોક્ષમાળા

૨૨૧

સામાન્ય સ્થિતિથી (કેવળ અચળ નહીં) ત્રિગુણાત્મક માયા સિદ્ધ થાય એ અઢારમો દોષ.

શિક્ષાપાઠ ૮૯. તત્વાવબોધ, ભાગ ૮:—

એટલા દોષ એ કથનો સિદ્ધ ન થતાં આવે છે. એક જૈનમુનિએ મને અને મારા મિત્રમંડળને એમ કહ્યું હતું કે જૈન સંપ્રતલંગી નય અપૂર્વ છે, અને એથી સર્વ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. નાસ્તિ, અસ્તિના એમાં અગમ્યભેદ રહ્યા છે. આ કથન સાંભળી અમે બધા ઘેર આવ્યા પછી યોજના કરતાં કરતાં આ લખિધવાક્યની જીવ પર યોજના કરી. હું ધારું છું કે એવા નાસ્તિ અસ્તિના બન્ને ભાવ જીવ પર નહિ ઊતરી શકે. લખિધવાક્યો પણ કલેશરૂપ થઈ પડશે. યદિ એ ભણી મારી કંઈ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નથી. આના ઉત્તરમાં અમે કહ્યું કે આપે જે નાસ્તિ અને અસ્તિ નય જીવ પર ઉતારવા ધાર્યો તે સનિક્ષેપ શૈલીથી નથી, એટલે વખતે એમાંથી એકાંતિક પક્ષ લઈ જવાય; તેમ વળી હું કંઈ સ્યાદાદ શૈલીનો યથાર્થ જાણનાર નથી. મંદમતિથી લેશ ભાગ જાણું છું. નાસ્તિ અસ્તિ નય પણ આપે શૈલીપૂર્વક ઉતાર્યો નથી એટલે હું તર્કથી જે ઉત્તર દઈ શકું તે આપ સાંભળો.

ઉત્પત્તિમાં ‘ના’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે છે કે ‘જીવ અનાદિ અનંત છે.’ વિમ્લતામાં ‘ના’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે ‘એનો કોઈ કાળે નાશ નથી.’

૨૨૨

મોક્ષમાળા

ધ્રુવતામાં ‘ના’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે ‘એક દેહમાં તે સદૈવને માટે રહેનાર નથી.’

શિક્ષાપાઠ ૯૦. તત્વાવબોધ, ભાગ ૯:—

ઉત્પત્તિમાં ‘હા’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે ‘જીવનો મોક્ષ થતાં સુધી એક દેહમાંથી ચ્યવન પામી તે બીજા દેહમાં જીવે છે.’

વિદ્યતામાં ‘હા’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે ‘તે જે દેહમાંથી આવ્યો ત્યાંથી વિદ્ય પામ્યો;’ વા ક્ષણ ક્ષણ પ્રતિ એની આત્મિક રિદ્ધિ વિષયાદિક મરણવડે રૂંધાઈ રહી છે, એ રૂપે વિદ્યતા યોજ શકાય છે.

ધ્રુવતામાં ‘હા’ એવી જે યોજના કરી છે તે એમ યથાર્થ થઈ શકે કે ‘દ્રવ્યે કરી જીવ કોઈ કાળે નાશરૂપ નથી, ત્રિકાળ સિદ્ધ છે.’

હવે એથી કરીને યોજેલા દોષ પણ હું ધારું છું કે ટળી જશે.

૧. જીવ વિદ્યરૂપે નથી માટે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ. એ પહેલો દોષ ટળ્યો.

૨. ઉત્પત્તિ, વિદ્યતા અને ધ્રુવતા એ સિદ્ધ સિદ્ધ ન્યાયે સિદ્ધ થઈ એટલે જીવનું સત્યત્વ સિદ્ધ થયું એ બીજો દોષ ગયો.

૩. જીવના સત્યસ્વરૂપે ધ્રુવતા સિદ્ધ થઈ એટલે વિદ્યતા ગઈ. એ ત્રીજો દોષ ગયો.

મોક્ષમાળા

૨૨૩

૪. દ્રવ્યભાવે જીવની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ થઈ એ ચોથો દોષ ગયો.

૫. અનાદિ જીવ સિદ્ધ થયો એટલે ઉત્પત્તિ સંબંધીનો પાંચમો દોષ ગયો.

૬. ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ થઈ એટલે કર્તા સંબંધીનો છઠ્ઠો દોષ ગયો.

૭. ધ્રુવતા સાથે વિવ્રતા લેતાં અખાધ થયું એટલે ચાર્વાકમિશ્રવચનનો સાતમો દોષ ગયો.

૮. ઉત્પત્તિ અને વિવ્રતા પૃથક્ પૃથક્ દેહે સિદ્ધ થઈ માટે કેવળ ચાર્વાકસિદ્ધાંત એ નામનો આઠમો દોષ ગયો.

૯ થી ૧૪. શંકાનો પરસ્પરનો વિરોધાભાસ જતાં ચૌદ સુધીનાં દોષ ગયા.

૧૫. અનાદિ અનંતતા સિદ્ધ થતાં સ્યાદ્વાદવચન સત્ય થયું એ પંદરમો દોષ ગયો.

૧૬. કર્તા નથી એ સિદ્ધ થતાં જિનવચનની સત્યતા રહી એ સોળમો દોષ ગયો.

૧૭. ધર્માધર્મ, દેહાદિક પુનરાવર્તન સિદ્ધ થતાં સત્તરમો દોષ ગયો.

૧૮. એ સર્વ વાત સિદ્ધ થતાં ત્રિગુણાત્મક માયા અસિદ્ધ થઈ એ અઠારમો દોષ ગયો.

૨૨૪

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૯૧. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૦:—

આપની યોજેલી યોજના હું ધારું છું કે આથી સમાધાન પામી હશે. આ કંઈ યથાર્થ શૈલી ઉતારી નથી, તોપણ એમાં કંઈ પણ વિનોદ મળી શકે તેમ છે. એ ઉપર વિશેષ વિવેચન માટે બહોળો વખત જોઈએ એટલે વધારે કહેતો નથી; પણ એક બે ટૂંકી વાત આપને કહેવાની છે તે જો આ સમાધાન યોગ્ય થયું હોય તો કહું. પછી તેઓ તરફથી મનમાનતો ઉત્તર મળ્યો, અને એક બે વાત જે કહેવાની હોય તે સહર્ષ કહો એમ તેઓએ કહ્યું.

પછી મેં મારી વાત સંજીવન કરી લખિંધ સંબંધી કહ્યું. આપ એ લખિંધ સંબંધી શંકા કરો કે એને કલેશરૂપ કહો તો એ વચનોને અન્યાય મળે છે. એમાં અતિ અતિ ઉજ્જવળ આત્મિક શક્તિ, ગુરુગમ્યતા અને વૈરાગ્ય જોઈએ છે. જ્યાં સુધી તેમ નથી ત્યાં સુધી લખિંધ વિષે શંકા રહે ખરી, પણ હું ધારું છું કે આ વેળા એ સંબંધી કહેલા બે બોલ નિરર્થક નહીં જાય. તે એ કે જેમ આ યોજના નાસ્તિ અસ્તિ પર યોજી જોઈ, તેમ એમાં પણ બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાના છે. દેહે દેહની પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ, વ્યવન, વિશ્રામ, ગર્ભાધાન, પર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિય, સત્તા, જ્ઞાન, સંજ્ઞા, આયુષ્ય, વિષય ઇત્યાદિ અને કર્મપ્રકૃતિ પ્રત્યેક ભેદે લેતાં જે વિચારો એ લખિંધથી નીકળે તે અપૂર્વ છે. જ્યાં સુધી લક્ષ પહોંચે ત્યાંસુધી સઘળા વિચાર કરે છે. પરંતુ દ્રવ્યાર્થિક, ભાવાર્થિક નયે આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે, તેનો વિચાર કોઈ જ કરે છે; તે સદ્ગુરુમુખની

મોક્ષમાળા

૨૨૫

પવિત્ર લખ્ખિરૂપે જ્યારે આવે ત્યારે દ્વાદશાંગી જ્ઞાન શા માટે ન થાય ? જગત એમ કહેતાં જેમ મનુષ્ય એક ઘર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી દઈ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર-યુક્તાદિકથી ભરપૂર વસ્તુ એકદમ કેમ સમજી જાય છે ? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તે એ શબ્દની બહોળતાને સમજ્યું છે. કિંવા લક્ષની અમુક બહોળતાને સમજ્યું છે, જેથી જગત એમ કહેતાં એવડો મોટો મર્મ સમજી શકે છે; તેમજ ઋણ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિર્ઐશ્ય ગુરુથી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા લઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા. અને તે લખ્ખિ અલ્પજ્ઞતાથી વિવેકે જોતાં કલેશરૂપ પણ નથી.

શિક્ષાપાઠ ૯૨. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૧:--

એમજ નવતત્ત્વસંબંધી છે. જે મધ્યવયના ક્ષત્રિયપુત્રે જગત અનાદિ છે, એમ બેધડક કહી કર્તાને ઉડાડ્યો હશે, તે પુરુષે શું કંઈ સર્વજ્ઞતાના ગુપ્ત ભેદ વિના કયું હશે ? તેમ એની નિર્દોષતા વિષે જ્યારે આપ વાંચશે ત્યારે નિશ્ચય એવો વિચાર કરશે કે એ પરમેશ્વર હતા. કર્તા નહોતો અને જગત અનાદિ હતું તો તેમ કહ્યું, એના અપક્ષપાતી અને કેવળ તત્ત્વમય વિચારો આપે અવશ્ય વિશેષવા યોગ્ય છે. જૈન દર્શનના અવર્ણવાદીઓ માત્ર જૈનને નથી જાણતા

મો. ૧૫

૨૨૬

મોક્ષમાળા

એટલે અન્નચાય આપે છે, તે હું ધારૂં છું કે મમત્વથી અધો-
ગતિ સેવશે.

આ પછી કેટલીક વાતચીત થઈ. પ્રસંગોપાત્ત એ તત્ત્વ
વિચારવાનું વચન લઈને સહર્ષ હું ત્યાંથી ઊઠ્યો હતો.

તત્ત્વાવખોધના સંબંધમાં આ કથન કહેવાયું. અનંત
લેહથી ભરેલા એ તત્ત્વ વિચારો જેટલા કાળલેહથી જેટલા જોય
જણાય તેટલા જોય કરવા, ગ્રાહ્યરૂપ થાય તેટલા ગ્રહવા; અને
ત્યાગરૂપ દેખાય તેટલા ત્યાગવા.

એ તત્ત્વોને જે યથાર્થ જાણે છે, તે અનંત ચતુષ્ઠયથી
વિરાજમાન થાય છે એ હું સત્યતાથી કહું છું. એ નવતત્ત્વનાં
નામ મૂકવામાં પણ અરધું સૂચવન મોક્ષની નિકટતાનું
જણાય છે !

શિક્ષાપાઠ ૯૩. તત્ત્વાવખોધ, ભાગ ૧૨:—

એ તો તમારા લક્ષમાં છે કે જીવ, અજીવ એ અનુક્રમથી
છેવટે મોક્ષ નામ આવે છે. હવે તે એક પછી એક મૂકી
જઈએ તો જીવ અને મોક્ષને અનુક્રમે આદ્યંત રહેવું પડશે.

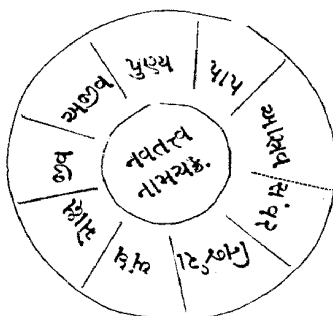
જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા,
અંધ, મોક્ષ.

મેં આગળ કહ્યું હતું કે એ નામ મૂકવામાં જીવ અને
મોક્ષને નિકટતા છે. છતાં આ નિકટતા તો ન થઈ પણ જીવ
અને અજીવને નિકટતા થઈ પરંતુ એમ નથી. અજ્ઞાનવડે તો

મોક્ષમાળા

૨૨૭

એ બન્નેને જ નિકટતા રહી છે. જ્ઞાન વડે જીવ અને મોક્ષને નિકટતા રહી છે જેમકે:—

હવે જુઓ એ બન્નેને કંઈ નિકટતા આવી છે? હા. કહેલી નિકટતા આવી ગઈ છે. પણ એ નિકટતા તો દ્રવ્યરૂપ છે. જ્યારે ભાવે નિકટતા આવે ત્યારે સર્વ સિદ્ધિ થાય. એ નિકટતાનું સાધન સત્પરમાત્મતત્ત્વ, સદ્ગુરુતત્ત્વ અને સદ્ધર્મતત્ત્વ છે. કેવળ એક જ રૂપ થવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

એ ચક્રથી એવી પણ આશંકા થાય કે જ્યારે બન્ને નિકટ છે ત્યારે શું બાકીનાં ત્યાગવાં? ઉત્તરમાં એમ કહું છું કે જો સર્વ ત્યાગી શકતા હો તો ત્યાગી દો, એટલે મોક્ષરૂપ જ થશે. નહીં તો હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો બોધ લેયો, એટલે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

—૦૦૦૦—

શિક્ષાપાઠ ૯૪. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૩:—

જે જે હું કહી ગયો તે તે કંઈ કેવળ જૈનકુળથી જન્મ

૨૨૮

મોક્ષમાળા

પામેલા પુરુષને માટે નથી, પરંતુ સર્વને માટે છે, તેમ આ પણ નિઃશંક માનજો કે હું જે કહું છું તે અપક્ષપાતે અને પરમાર્થ બુદ્ધિથી કહું છું.

તમને જે ધર્મતત્ત્વ કહેવાનું છે, તે પક્ષપાત કે સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી કહેવાનું મને કંઈ પ્રયોજન નથી. પક્ષપાત કે સ્વાર્થથી હું તમને અધર્મતત્ત્વ બોધી અઘોગતિને શા માટે સાધું ? વારંવાર હું તમને નિર્મથનાં વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે. જિનેશ્વરને એવું કોઈ પણ કારણ નહોતું કે જે નિમિત્તે તેઓ મૃષા કે પક્ષપાતી બોધે; તેમ એઓ અજ્ઞાની ન હતા, કે એથી મૃષા બોધાઈ જવાય. આશંકા કરશો કે એ અજ્ઞાની નહોતા એ શા ઉપરથી જણાય ? તો તેના ઉત્તરમાં એઓના પવિત્ર સિદ્ધાંતોના રહસ્યને મનન કરવાનું કહું છું; અને એમ જે કરશે તે તો પુનઃ આશંકા લેશ પણ નહીં કરે. જૈનમત-પ્રવર્તકોએ મને કંઈ ભૂરશી દક્ષણા આપી નથી; તેમ એ મારા કંઈ કુટુંબ પરિવારી પણ નથી. કે એ માટે પક્ષપાતે હું કંઈપણ તમને કહું. તેમજ અન્યમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈરબુદ્ધિ નથી કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું. બન્નેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થરૂપ છું. બહુબહુ મનનથી અને મારી મતિ જ્યાંસુધી પહોંચી ત્યાં સુધીના વિચારથી હું વિનયથી એમ કહું છું, કે પ્રિય ભવ્યો ! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી; વીતરાગ જેવો એકે દેવ નથી, તરીને અનંત દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શનરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો.

શિક્ષાપાઠ ૯૫. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૪:—

જૈન એ એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચાર સંકળનાથી ભરેલું દર્શન છે કે જેમાં પ્રવેશ કરતાં પણ બહુ વખત જોઈએ. ઉપર ઉપરથી કે કોઈપ્રતિપક્ષીના કહેવાથી અમુક વસ્તુ સંબંધી અભિપ્રાય બાંધવો કે આપવો એ વિવેકીનું કર્તવ્ય નથી. એક તળાવ સંપૂર્ણ ભર્યું હોય; તેનું જળ ઉપરથી સમાન લાગે છે; પણ જેમ જેમ આગળ ચાલીએ છીએ તેમ તેમ વધારે વધારે ઊંડાપણું આવતું જાય છે; છતાં ઉપર તો જળ સપાટ જ રહે છે; તેમ જગતના સઘળા ધર્મમતો એક તળાવરૂપ છે. તેને ઉપરથી સામાન્ય સપાટી જોઈને સરખા કહી દેવા એ ઉચિત નથી. એમ કહેનારા તત્ત્વને પામેલા પણ નથી. જૈનના અકકેકા પવિત્ર સિદ્ધાંતપર વિચાર કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તોપણ પાર પામીએ નહીં તેમ રહ્યું છે. બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી, જૈન જેણે જાણ્યો અને સેવ્યો તે કેવળ નિરાગી અને સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. એના પ્રવર્તકે કેવા પવિત્ર પુરુષો હતા ! એના સિદ્ધાંતો કેવા અખંડ સંપૂર્ણ અને દયામય છે ? એમાં દૂષણ કાંઈજ નથી. કેવળ નિર્દોષ તો માત્ર જેનું દર્શન છે. એવો એકેકે પારમાર્થિક વિષય નથી કે જે જૈનમાં નહીં હોય અને એવું એકેકે તત્ત્વ નથી કે જે જૈનમાં નથી. એક વિષયને અનંત ભેદે પરિપૂર્ણ કહેનાર તે જૈનદર્શન છે. પ્રયોજનભૂતતત્ત્વ એના જેવું કયાંય નથી. એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય એકેકે

૨૩૦

મોક્ષમાળા

દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગીતા, સત્યતા અને જગતહિતસ્વિતા.

શિક્ષાપાઠ ૯૬. તત્ત્વાવખોધ, ભાગ ૧૫:—

ન્યાયપૂર્વક આટલું મારે પણ માન્ય રાખવું જોઈએ કે જ્યારે એક દર્શનને પરિપૂર્ણ કહી વાત સિદ્ધ કરવી હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષની મધ્યસ્થબુદ્ધિથી અપૂર્ણતા દર્શાવવી જોઈએ. અને એ જ વાત પર વિવેચન કરવા જેટલી અહીં જગ્યો નથી; તોપણ થોડું થોડું કહેતો આવ્યો છું. મુખ્યત્વે જે વાત છે તે આ છે કે એ મારી વાત જેને રુચિકર થતી ન હોય કે અસંભવિત લાગતી હોય તેણે જૈનતત્ત્વવિજ્ઞાની શાસ્ત્રો અને અન્ય તત્ત્વવિજ્ઞાની શાસ્ત્રો મધ્યસ્થબુદ્ધિથી મનન કરી ન્યાયને કાંટે તોલન કરવું. એ ઉપરથી અવશ્ય એટલું મહાવાક્ય નીકળશે, કે જે આગળ નગારા પર ડાંડી ઠોકીને કહેવાયું હતું તે ખરું હતું.

જગત્ ગાડરિયો પ્રવાહ છે. ધર્મના મતભેદ સંબંધીના શિક્ષાપાઠમાં દર્શિત કર્યા પ્રમાણે અનેક ધર્મમતની જાળ લાગી પડી છે. વિશુદ્ધાત્મા કોઈક જ થાય છે. વિવેકથી તત્ત્વને કોઈક જ શોધે છે. એટલે મને કંઈ વિશેષ ખેદ નથી કે જૈનતત્ત્વને અન્યદર્શનીઓ શા માટે જાણતા નથી? એ આશંકા કરવારૂપ નથી.

છતાં મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વને પામેલા, સકળ દ્રષણ રહિત, મૃધા કહેવાનું જેને

મોક્ષમાળા

૨૩૧

કંઈ નિમિત્ત નથી એવા પુરુષનાં કહેલાં પવિત્રદર્શનને પોતે તો જાણ્યું નહીં, પોતાના આત્માનું હિત તો કર્યું નહીં, પણ અવિવેકથી મતભેદમાં આવી જઈ કેવળ નિર્દોષ અને પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક શા માટે કહ્યું હશે? યદિ હું સમજું છું કે એ કહેનારા એનાં તત્ત્વને જાણતા નહોતા. વળી એના તત્ત્વને જાણવાથી પોતાની શ્રદ્ધા ફરશે, ત્યારે લોકો પછી પોતાના આગળ કહેલા મતને ગાંઠશે નહીં. જે લૌકિક મતમાં પોતાની આજીવિકા રહી છે, એવા વેદોની મહત્તા ઘટાડવાથી પોતાની મહત્તા ઘટશે; પોતાનું મિથ્યા સ્થાપિત કરેલું પરમેશ્વરપદ ચાલશે નહીં, એથી જૈનતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરવાની રુચિને મૂળથી બંધ કરવા લોકોને એવી ભ્રમભૂરકી આપી કે જૈન નાસ્તિક છે. લોકો તો બિચારા ગલરુગાડર છે; એટલે પછી વિચાર પણ ક્યાંથી કરે? એ કહેવું કેટલું અનર્થકારક અને મૂષા છે તે જોણે વીતરાગપ્રણીત સિદ્ધાંતો વિવેકથી જાણ્યા છે, તે જાણે, મારું કહેવું મંદબુદ્ધિઓ વખતે પક્ષપાતમાં લઈ જાય.

શિક્ષાપાઠ ૯૭. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૬:—

પવિત્ર જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવવામાં તેઓ એક દલીલથી મિથ્યા કાવવા ઈચ્છે છે, કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી; અને જે પરમેશ્વરને નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે. આ વાત ભદ્રિકજનોને શીઘ્ર ચાંટી રહે છે. કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે જૈન

૨૩૨

મોક્ષમાળા

જગતને ત્યારે અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે? જગત્કર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે? એમ એક પછી એક ભેદરૂપ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે: જગત્ રચવાની પરમેશ્વરને અવશ્ય શી હતી? રચ્યું તો સુખ દુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા બતાવવી કેને હતી? રચ્યું તો કયા કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઈચ્છા કાં નહોતી? ઈશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ જમણામાં નાખવાની અવશ્ય શી હતી? કદાપિ એ બધું માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઈ! હશે! ક્ષમા કરીએ, પણ એવું દોઢ ડહાપણ કયાંથી સૂજ્યું કે એને જ મૂળથી ઉપેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો? એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા આપી? પોતાના પગપર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શનપ્રવર્તકેને એનાથી કંઈ દ્વેષ હતો? એ જગત્કર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી? જગત્કર્તા નથી, જગત્ અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી? આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઈ આવશે કે જેમ જગતનું સ્વરૂપ હતું તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્નભાવ કહેવા એમને લેશમાત્ર પ્રયોજન નહોતું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકણથી કરીને

મોક્ષમાળા

૨૩૩

આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કહ્યા છે, તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે !

શિક્ષાપાઠ ૯૮. તત્ત્વાવબોધ, ભાગ ૧૭:—

જે ન્યાયથી જય મેળવી શકતો નથી તે પછી ગાળો ભાંડે છે. તેમ પવિત્ર જૈનના અખંડ તત્ત્વસિદ્ધાંતો શંકરાચાર્ય, દયાનંદ સંન્યાસી વગેરે જ્યારે તોડી ન શક્યા ત્યારે પછી ‘જૈન નાસ્તિક હૈ, સો ચાર્વાકમેસે ઉત્પન્ન હુઆ હૈ’ એમ કહેવા માંડ્યું, પણ એ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે મહારાજ ! એ વિવેચન તમે પછી કરો. એવા શબ્દો કહેવામાં કંઈ વખત, વિવેક કે જ્ઞાન બેઠતું નથી; પણ આનો ઉત્તર આપો કે જૈન વેદથી કઈ વસ્તુમાં ઊતરતો છે; એનું જ્ઞાન, એનો બોધ, એનું રહસ્ય, અને એનું સત્શીલ કેવું છે તે એકવાર કહો ! આપના વેદવિચારો કઈ બાબતમાં જૈનથી ચઢે છે ? આમ જ્યારે મર્મસ્થાનપર આવે ત્યારે મૌનતા સિવાય તેઓ પાસે બીજું કંઈ સાધન રહે નહીં. જે સત્પુરુષોનાં વચનામૃત અને યોગબળથી આ સૃષ્ટિમાં સત્ય, દયા, તત્ત્વજ્ઞાન અને મહાશીલ ઉદય પામે છે, તે પુરુષો કરતાં જે પુરુષો શૃંગારમાં રાગ્યા પડ્યા છે, સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનને પણ નથી જાણતા, જેનો આચાર પણ પૂર્ણ નથી તેને ચઢતા કહેવા, પરમેશ્વરને નામે સ્થાપવા અને સત્યસ્વરૂપની અવર્ણુ ભાષા બોલવી, પરમાત્મ-સ્વરૂપ પામેલાને નાસ્તિક કહેવા, એ એમની કેટલી બધી કર્મની બહોળતાનું સૂચવન કરે છે ! પરંતુ જગત્ મોહાંધ

૨૩૪

મેક્ષમાળા

છે, મતલેદ છે ત્યાં અંધારું છે; મમત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય-
તત્ત્વ નથી એ વાત આપણે શા માટે ન વિચારવી !

હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે જે મમત્વરહિતની
અને ન્યાયની છે, તે એ છે કે ગમે તે દર્શનને તમે માનો.
ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો, સર્વ
દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈનતત્ત્વને પણ જુઓ.
સ્વતાંત્ર આત્મિકશક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો.
મારું કે બીજા ગમે તેનું લલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો
પણ તત્ત્વને વિચારો.

શિક્ષાપાઠ ૯૮. સમાજની અગત્ય:—

આંગલભૌમિઓ સંસારસંબંધી અનેક કલાકૌશલ્યમાં
શાથી વિજય પામ્યા છે? એ વિચાર કરતાં આપણને તત્કાલ
જણાશે કે તેઓનો બહુ ઉત્સાહ અને ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું.
કળાકૌશલ્યના એ ઉત્સાહી કામમાં એ અનેક પુરુષોની ઉભી
થયેલી સભા કે સમાજે પરિણામ શું મેળવ્યું? તો ઉત્તરમાં
એમ આવશે કે લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર. એ એમનાં ઉદા-
હરણ ઉપરથી એ જાતિનાં કળાકૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં
બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ
પ્રમાદસ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા તથા
પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પહેલા ગચ્છના
મતમતાંતરને ટાળવા તેમજ ધર્મવિધાને પ્રકુલિત કરવા એક
મહાન્ સમાજ સદાયરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બનનેને મળીને
સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે એમ દર્શાવું છું, પવિત્ર સ્યાદ્રાદ-
મતનું ઢંકાયલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાંસુધી પ્રયોજન

મોક્ષમાળા

૨૩૫

નથી, ત્યાંસુધી શાસનની ઉન્નતિ પણ નથી. લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર સંસારી કળાકૌશલ્યથી મળે છે, પરંતુ આ ધર્મકળાકૌશલ્યથી તો સર્વ સિદ્ધિ સાંપડશે. મહાન સમાજના અંતર્ગત ઉપસમાજ સ્થાપવા, મતમતાંતર તજી, વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં એમ કરવું ઉચિત છે. હું ઇચ્છું છું કે તે કૃત્યની સિદ્ધિ થઈ જૈનાંતર્ગત મતભેદ ટળે, સત્ય વસ્તુ ઉપર મનુષ્યમંડળનું લક્ષ આવે; અને મમત્વ જાયો !

શિક્ષાપાઠ ૧૦૦. મનોનિગ્રહનાં વિધ્ન:—

વારંવાર જે બોધ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી મુખ્ય તાત્પર્ય નીકળે છે તે એ છે કે આત્માને તારો અને તારવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરો તથા સત્સીલને સેવો. એ પ્રાપ્ત કરવા જે જે માર્ગ દર્શાવ્યા તે તે માર્ગ મનોનિગ્રહતાને આધીન છે. મનોનિગ્રહતા થવા લક્ષની બહોળતા કરવી યથોચિત છે. એ બહોળતામાં વિધ્નરૂપ નીચેના દોષ છે:—

૧. આજ્ઞા.	૧૦. આપવડાઈ.
૨. અનિયમિત ઊંઘ.	૧૧. તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ.
૩. વિશેષ આહાર.	૧૨. રસગારવલુબ્ધતા.
૪. ઉન્માદ પ્રકૃતિ.	૧૩. અતિભોગ.
૫. માયાપ્રપંચ.	૧૪. પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું.
૬. અનિયમિત કામ.	૧૫. કારણવિનાનું રળવું.
૭. અકરણીય વિલાસ.	૧૬. આજ્ઞાનો સ્નેહ.
૮. માન.	૧૭. અયોગ્યસ્થળે જવું.
૯. મર્યાદા ઉપરાંત કામ.	૧૮. એકેકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

૨૩૬

મોક્ષમાળા

અષ્ટાદશ પાપસ્થાનક ત્યાંસુધી ક્ષય થવાનાં નથી કે જ્યાં સુધી આ અષ્ટાદશ વિઘ્નથી મનનો સંજંઘ છે. આ અષ્ટાદશ દોષ જવાથી મનોનિગ્રહતા અને ધારેલી સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એ દોષ જ્યાંસુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે ત્યાંસુધી કોઈપણ મનુષ્ય આત્મસાધક કરવાનો નથી. અતિ ભોગને સ્થળે સામાન્ય ભોગ નહીં, પણ કેવળ ભોગત્યાગવ્રત જેણે ધર્યું છે, તેમજ એ એકકે દોષનું મૂળ જેના હૃદયમાં નથી તે સત્પુરુષ મહદ્ભાગી છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૧. સ્મૃતિમાં રાખવાયોગ્ય મહાવાક્યો:-

૧. એક ભેદે નિયમ એ જ આ જગતનો પ્રવર્તક છે.
૨. જે મનુષ્ય સત્પુરુષોનાં ચરિત્રરહસ્યને પામે છે તે મનુષ્ય પરમેશ્વર થાય છે.
૩. ચંચળ ચિત્ત એ જ સર્વ વિષમ દુઃખનું મૂળિયું છે.
૪. ઝાઝાનો મેળાપ અને થોડા સાથે અતિ સમાગમ એ બન્ને સમાન દુઃખદાયક છે.
૫. સમસ્વભાવીનું મળવું એને જ્ઞાનીઓ એકાંત કહે છે.
૬. ઇદ્રિયો તમને જીતે અને સુખ માનો તે કરતાં તેને તમે જીતવામાં જ સુખ, આનંદ અને પરમપદ પ્રાપ્ત કરશો.
૭. રાગ વિના સંસાર નથી અને સંસાર વિના રાગ નથી.
૮. સુવાવચનો સર્વસંગપરિત્યાગ પરમપદને આપે છે.
૯. તે વસ્તુના વિચારમાં પહોંચો કે જે વસ્તુ અતીંદ્રિય સ્વરૂપ છે.
૧૦. ગુણીના ગુણમાં અનુરક્ત થાઓ.

મોક્ષમાળા

૨૩૭

શિક્ષાપાઠ ૧૦૨. વિવિધ પ્રશ્નો, ભાગ ૧:—

આજે તમને હું કેટલાક પ્રશ્નો નિર્ઞયપ્રવચનનાનુસાર ઉત્તર આપવા માટે પૂછું છું.

પ્ર૦—કહો ધર્મની અગત્ય શી છે ?

ઉ૦—અનાદિકાળથી આત્માની કર્મજાળ ટાળવા માટે.

પ્ર૦—જીવ પહેલો કે કર્મ ?

ઉ૦—ખન્ને અનાદિ છે જ. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલાં કહો તો જીવ વિના કર્મ કર્યાં કોણે ? એ ન્યાયથી ખન્ને અનાદિ છે જ.

પ્ર૦—જીવ રૂપી કે અરૂપી ?

ઉ૦—રૂપી પણ ખરો; અને અરૂપી પણ ખરો.

પ્ર૦—રૂપી કયા ન્યાયથી અને અરૂપી કયા ન્યાયથી તે કહો.

ઉ૦—દેહ નિમિત્તે રૂપી અને સ્વસ્વરૂપે અરૂપી.

પ્ર૦—દેહ નિમિત્ત શાથી છે ?

ઉ૦—સ્વકર્મના વિપાકથી.

પ્ર૦—કર્મની મુખ્ય પ્રકૃતિઓ કેટલી છે ?

ઉ૦—આઠ.

પ્ર૦—કઈ કઈ ?

ઉ૦—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને અંતરાય.

પ્ર૦—એ આઠે કર્મોની સામાન્ય સમજ કહો.

૨૩૮

મોક્ષમાળા

ઉ૦—જ્ઞાનવરણીય એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંતશક્તિ છે તેને આચ્છાદન કરે તે. દર્શનાવરણીય એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આચ્છાદન કરે તે. વેદનીય એટલે વેદનિમિત્તે જ્ઞાતા, અજ્ઞાતા બે પ્રકારનાં વેદનીય કર્મથી અવ્યાબાધ સુખરૂપ આત્માની શક્તિ જેનાથી રોકાઈ રહે તે. મોહનીય કર્મથી આત્મચારિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઈ રહી છે. નામકર્મથી અમૂર્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહી છે. ગોત્રકર્મથી અટલ અવગાહનારૂપ આત્મશક્તિ રોકાઈ રહી છે. આયુકર્મથી અક્ષય સ્થિતિ ગુણ રોકાઈ રહ્યો છે. અંતરાય કર્મથી અનંત દાન, લાલ, વીર્ય, ભોગ, ઉપભોગ,—શક્તિ રોકાઈ રહી છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૩. વિવિધ પ્રશ્નો, ભાગ ૨:—

પ્ર૦—એ કર્મો ટળવાથી આત્મા કયાં જાય છે ?

ઉ૦—અનંત અને શાશ્વત મોક્ષમાં.

પ્ર૦—આ આત્માનો મોક્ષ કેઈવાર થયો છે ?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—કારણ ?

ઉ૦—મોક્ષ થયેલો આત્મા કર્મમલરહિત છે. એથી પુનર્જન્મ એને નથી.

પ્ર૦—કેવલીનાં લક્ષણ શું ?

ઉ૦—ચાર ઘનઘાતી કર્મોનો ક્ષય અને ચારકર્મને પાતળાં પાડી જે પુરુષ ત્રયોદશ ગુણસ્થાનકવર્તી વિહાર કરે છે.

મોક્ષમાળા

૨૩૯

પ્ર૦—ગુણસ્થાનક કેટલાં ?

ઉ૦—ચૌદ.

પ્ર૦—તેનાં નામ કહો ?

ઉ૦—

૧. મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક.	૯. અનિવૃત્તિબાદર
૨. સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક.	ગુણસ્થાનક.
૩. મિશ્ર ગુણસ્થાનક.	૧૦. સૂક્ષ્મસાંપ્રાય
૪. અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક.	ગુણસ્થાનક.
૫. દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક	૧૧. ઉપશાંતમોહ
૬. પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક.	ગુણસ્થાનક.
૭. અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક.	૧૨. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક.
૮. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક.	૧૩. સયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક.
	૧૪. અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક

શિક્ષાપાઠ ૧૦૪. વિવિધ પ્રશ્નો, ભાગ ૩:—

પ્ર૦—કેવલી અને તીર્થંકર એ બન્નેમાં ફેર શો ?

ઉ૦—કેવલી અને તીર્થંકર શક્તિમાં સમાન છે; પરંતુ તીર્થંકરે પૂર્વે તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાજ્યું છે; તેથી વિશેષમાં બાર ગુણ અને અનેક અતિશય પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્ર૦—તીર્થંકર પર્યાટન કરીને શા માટે ઉપદેશ આપે છે ? એ તો નિરાગી છે.

ઉ૦—તીર્થંકરનામકર્મ જે પૂર્વે બાંધ્યું છે તે વેદવા માટે તેઓને અવશ્ય તેમ કરવું પડે છે.

૨૪૦

મોક્ષમાળા

પ્ર૦—હમણાં પ્રવર્તે છે તે શાસન કોનું છે ?

ઉ૦—શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરનું.

પ્ર૦—મહાવીર પહેલાં જૈનદર્શન હતું ?

ઉ૦—હા.

પ્ર૦—તે કોણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું ?

ઉ૦—તે પહેલાંના તીર્થંકરોએ.

પ્ર૦—તેઓના અને મહાવીરના ઉપદેશમાં કંઈ ભિન્નતા ખરી કે ?

ઉ૦—તત્ત્વસ્વરૂપે એક જ. પાત્રને લઈને ઉપદેશ હોવાથી અને કંઈક કાળભેદ હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને ભિન્નતા લાગે ખરી; પરંતુ ન્યાયથી જોતાં એ ભિન્નતા નથી.

પ્ર૦—એઓનો મુખ્ય ઉપદેશ શું છે ?

ઉ૦—આત્માને તારો; આત્માની અનંતશક્તિઓનો પ્રકાશ કરો; એને કર્મરૂપ અનંત દુઃખથી મુક્ત કરો.

પ્ર૦—એ માટે તેઓએ કયાં સાધનો દર્શાવ્યાં છે ?

ઉ૦—વ્યવહારનયથી સત્દેવ, સત્ધર્મ અને સત્ગુરુનું સ્વરૂપ જાણવું; સત્દેવના ગુણઆમ કરવા; ત્રિવિધ ધર્મ આચરવો અને નિર્ઘ્રંથ ગુરુથી ધર્મની ગમ્યતા ખમવી.

પ્ર૦—ત્રિવિધ ધર્મ કયો ?

ઉ૦—સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ, સમ્યગ્દર્શનરૂપ અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ.

મોક્ષમાળા

૨૪૧

શિક્ષાપાઠ ૧૦૫. વિવિધ પ્રશ્નો, ભાગ ૪:—

પ્ર૦—આત્મ જૈનદર્શન જ્યારે સર્વોત્તમ છે ત્યારે સર્વ આત્માઓ એના બોધને કાં માનતા નથી ?

ઉ૦—કર્મની બાહુલ્યતાથી, મિથ્યાત્વનાં જામેલાં દુષ્ટિયાંથી અને સત્સમાગમના અભાવથી.

પ્ર૦—જૈન મુનિઓના મુખ્ય આચાર શું છે ?

ઉ૦—પાંચ મહાવ્રત, દશવિધ ચતિધર્મ, સપ્તદશવિધ સંયમ, દશવિધ વૈયાવૃત્ય, નવવિધ બ્રહ્મચર્ય, દ્વાદશ પ્રકારનો તપ, ક્રોધાદિક ચાર પ્રકારના કષાયનો નિગ્રહ; વિશેષમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું આરાધન ઇત્યાદિ અનેક લેહ છે.

પ્ર૦—જૈનમુનિઓના જેવાં જ સંન્યાસીઓનાં પંચ યામ છે; બૌદ્ધધર્મનાં પાંચ મહાશીલ છે. એટલે એ આચારમાં તો જૈનમુનિઓ અને સંન્યાસીઓ તેમજ બૌદ્ધમુનિઓ સરખા ખરા કે ?

ઉ૦—નહીં.

પ્ર૦—કેમ નહીં ?

ઉ૦—એઓનાં પંચ યામ અને પંચ મહાશીલ અપૂર્ણ છે. મહાવ્રતના પ્રતિલેહ જૈનમાં અતિ સૂક્ષ્મ છે. પેલા એના સ્થૂળ છે.

પ્ર૦—દષ્ટાંત દેખીતું જ છે. પંચ યામીઓ કંઠમૂળાદિક અલક્ષ્ય ખાય છે; સુખશય્યામાં પોઢે છે; વિવિધ જાતના વાહનો અને પુષ્પોનો ઉપભોગ લે છે; કેવળ શીતળ જળથી વ્યવહાર કરે છે. રાત્રિએ ભોજન લે છે. એમાં થતો અસંખ્યાતા મો. ૧૬

૨૪૨

મોક્ષમાળા

જંતુનો વિનાશ, બ્રહ્મચર્યનો ભંગ એની સૂક્ષ્મતા તેઓના જાણવામાં નથી. તેમજ માંસાદિક અલક્ષ્ય અને સુખશીલિયાં સાધનોથી બૌદ્ધમુનિઓ યુક્ત છે. જૈન મુનિઓ તો કેવળ એથી વિરક્ત જ છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૬. વિવિધ પ્રશ્નો, ભાગ પ:—

પ્ર૦—વેદ અને જૈન દર્શનને પ્રતિપક્ષતા ખરી કે ?

ઉ૦—જૈનને કંઈ અસમંજસભાવે પ્રતિપક્ષતા નથી; પરંતુ સત્યથી અસત્ય પ્રતિપક્ષી ગણાય છે, તેમ જૈન દર્શનથી વેદનો સંબંધ છે.

પ્ર૦—એ બેમાં સત્યરૂપ તમે કેને કહો છો ?

ઉ૦—પવિત્ર જૈનદર્શનને.

પ્ર૦—વેદ દર્શનીઓ વેદને કહે છે તેનું કેમ ?

ઉ૦—એ તો મતભેદ અને જૈનના તિરસ્કાર માટે છે. પરંતુ ન્યાયપૂર્વક બંનેનાં મૂળતત્ત્વો આપ બોધ જજો.

પ્ર૦—આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટાપર છે; પરંતુ જગતકર્તાની તેઓ ના કહે છે, અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે આ અસંખ્યાત દ્રીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે કયાંથી હોય ?

ઉ૦—આપને જ્યાંસુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી ત્યાં સુધી એમ લાગે છે;

મોક્ષમાળા

૨૪૩

પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહીં લાગે. ‘સમ્મલિતક’ ગ્રંથનો આપ અનુભવ કરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે.

૩૦—પરંતુ સમર્થ વિદ્વાનો પોતાની મૃષા વાતને પણ દષ્ટાંતાદિકથી સિદ્ધાંતિક કરી દે છે; એથી એ ત્રુટી શકે નહીં પણ સત્ય કેમ કહેવાય ?

૭૦—પણ આને કંઈ મૃષા કથનનું પ્રયોજન નહોતું, અને પણ્લર એમ માનો, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃષા હશે તો પછી જગત્કર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો ? નામભોળક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું ? તેમ વળી એ સત્પુરુષો સર્વજ્ઞ હતા; જગત્કર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૭. જિનેશ્વરની વાણી: —

મનહર છંદ

અનંત અનંત લાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાખ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો! રાજચંદ્ર, બાળ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે. ૧.

૨૪૪

મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૧૦૮. પૂર્ણમાલિકા મંગલ :—

ઉપન્નતિ

તપોપધ્યાને રવિરૂપ થાય,
 એ સાધિને સોમ રહી સુહાય;
 મહાન તે મંગળ પંક્તિ પામે,
 આવે પછી તે બુધના પ્રણામે. ૧

નિર્ઐશ જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધિ દાતા,
 કાં તો સ્વયં શુક્ર પ્રપૂર્ણ જ્યાતા;
 ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે,
 સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે.

[મોક્ષમાળા સમાપ્ત.]

